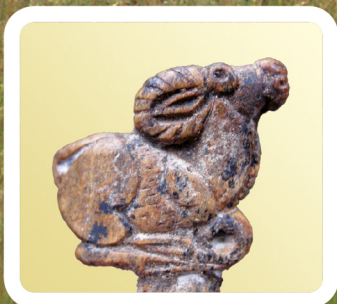

**Кулатова І.М.
Скорий С.А.
Супруненко О.Б.**

КУРГАНИ

ПОБЛИЗУ с. ВОЛОШИНЕ

В ПОНИЗЗІ ПСЛА

*До другої річниці заснування
ТОВ «Єристівський ГЗК»*

**Кулатова І.М.,
Скорий С.А.,
Супруненко О.Б.**

**КУРГАНИ
ПОБЛИЗУ с. ВОЛОШИНЕ
В ПОНИЗЗІ ПСЛА**

Київ
2010

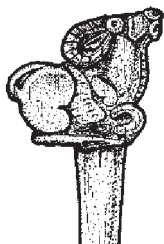

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences in Kyiv, Ukraine
Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for the Protection of Historical and Cultural Monuments
Centre of Protection and Research of Archaeological Sites
of the Culture Department of the Poltava State Regional Administration

Barrows near to Village Voloshine by the Psel's Low Flow

by Kulatova I.M., Skory S.A., Suprunenko A.B.

The Antiquities of the Komsomolsk's Environs
Issue VIII

Kyiv
2010

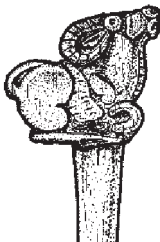

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. ВОЛОШИНЕ В ПОНИЗЗІ ПСЛА

Серія «Старожитності околиць Комсомольська»
Частина VIII

Київ
2010

УДК 903 "638". 930/26
ББК 63.4 (4 УКР - 4 Пол)
К90

Друкується за рішенням Вченої Ради Інституту археології НАН України (протокол № 8 від 15 червня 2010 р.) та Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 8 від 17 червня 2010 р.).

Рецензенти:

Івакін Г.Ю., член-кореспондент Національної Академії наук України, доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України);

Михайлина Л.П., доктор історичних наук (Інститут археології НАН України);

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК).

Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.

К 90 Кургани поблизу с. Волошине в понизі Псла. — Київ, 2010. — 160 с., 6 кол. вкл.: іл. — (Інститут археології НАН України. Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-27-7

Дослідження присвячене введенню до наукового обігу та інтерпретації матеріалів науково-рятівних досліджень групи курганів II поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл., що знаходилася у понизі р. Псел, на місці сучасного кар'єру ТОВ «Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат». Публікуються комплекси поховань доби енеоліту — раннього бронзового віку, бабинської культури, матеріали досліджень гробниці жінки-служительниці культури ранньоскіфської епохи. Особлива увага приділена двом золотоординським похованням кочівників, що містили численні предмети супутнього інвентаря, з-поміж яких — деталі візка, предмети озброєння та спорядження вершника і коня, жіночі прикраси і рештки головного убору — бокки.

Для археологів, пам'яткознавців, істориків, викладачів і студентів вузів, краєзнавців.

ББК 63.4 (4 УКР - 4 Пол)

ISBN 978-966-8999-27-7

- © Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б., 2010.
- © Додатки: Артем'єв А.В., Журавльов О.П., Каськова Л.Ф., 2010.
- © Інститут археології НАН України, 2010.
- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010.

ВСТУП

Науково-рятивні дослідження в зонах значних новобудов дозволяють провести суцільні розкопки всіх більш-менш помітних археологічних об'єктів ряду епох на великих площах. У повній мірі це стосується поховальних пам'яток – курганів і ґрунтових некрополів. Масштаби будівельних робіт дають можливість вивчати навколокурганний простір, округу пам'яток, виявляючи зовсім незначні за розмірами, зруйновані часом і господарською діяльністю людини комплекси. І, звісно, результати таких робіт коригують побудови в археологічних та історичних реконструкціях.

Це в повній мірі стосується й території Єристівського родовища залізистих кварцитів у Полтавській області, в межах історичної Кременчуччини, де на місці спорудження залізорудного кар'єру проведені широкомасштабні дослідження. Їх результатам присвячено вже більше півтора десятка наукових праць, посилання на які та їх бібліографічний опис вміщені нижче. Зазначимо, що такі роботи виконуються згідно з вимогами законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини» та «Земельного кодексу України». Вони фінансуються замовником, котрий розробляє родовище. В даному випадку проведення науково-рятивних розкопок на території майбутнього Єристівського кар'єру було зніційоване ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат».

Прикладом комплексного вивчення пам'яток різних епох на одній із ділянок кар'єру є дослідження групи курганів II поблизу с. Волошине, якому і присвячене це наукове видання.

Влітку 2005 р. Охоронна археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації провела дослідження курганів і курганоподібних насипів у складі групи II на ділянці землевідводу під влаштування кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів сучасного ТОВ «Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат»* (рис.1).

Територія досліджень розташована за 7,0-7,2 км на північ та північний схід від м. Комсомольськ, між сс. Дуканичі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради Полтавської обл. та Захід-

ними відвалами Горішне-Плавнівського і Лавриківського кар'єрів названого вище комбінату (рис.1).

Проведеним науково-рятивним роботам передували розвідкові обстеження зазначеної території (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003, 53 арк.; Супруненко, Кулатова, за участі Артем'єва, Маєвської, Мироненка, 2004, част. 1, 258 арк.; част. 2, 158 арк.) та розкопки ряду курганів (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2004, с.47-135; Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2005, с.286-289; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.52-130; Супруненко, Шерстюк, 2006, с.39-44; Супруненко, 2006; 2007; 2007а, с.349-355; 2007б).

Дослідження має на меті введення до наукового обігу матеріалів, отриманих під час археологічних розкопок курганів групи II поблизу с. Волошиного Дмитрівської сільської ради Комсомольська Полтавської обл. Деякі загальні характеристики території, її опис – опущені, а при необхідності можуть бути запозичені із названих вище звітів та кількох публікацій результатів обсте-

* Експедиція працювала на чолі з директором Центру, кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником, заслуженим працівником культури України *О.Б.Супруненко*, у складі: завідуючої відділом охорони пам'яток археології *І.М.Кулатової* (заст. начальника), наукових співробітників *К.М.Мироненка*, *В.В.Шерстюка*, *І.В.Головка*, *Ю.О.Пуголовка*, *А.І.Тимошука*, *С.В.Маєвської*, лаборантів *О.В.Сидоренка*, *О.О.Сидоренко*, *Л.І.Біловод*, *М.І.Мироненко* та ряду ін., за участю комсомольського краєзнавця *В.В.Лямкіна*, а також за наукового консультування і безпосередньої участі в розкопках доктора історичних наук, професора, завідуючого відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України *С.А.Скорого*, у присутності кандидата історичних наук, професора *Ю.О.Шилова*, доктора історичних наук, професора *В.Ю.Мурзіна*. Всім учасникам досліджень автори висловлюють щиро вдячність.

Рис.1. Схема розміщення району досліджень і пам'ятки території Єристівського родовища залізистих кварцитів.

Досліджені об'єкти: Солонці: 28 – група курганів I; 29 – група курганів II; 31 – місцезнаходження епохи бронзи Солонці I; **Ємці:** 37 – рештки поселення Ємці III; 40 – група курганоподібних насипів III; 41 курганоподібні насипи IV; **Волошине:** 44 – група курганів IV, 52 – місцезнаходження Волошине I; 53 – група курганів I; 54 – група курганів II; 55 – група курганів II; 60 – місцезнаходження Волошине IV; **Дуканичі:** 56 – місцезнаходження Дуканичі I; 57 – група курганів I; **Єристівка:** 49 – місцезнаходження I епохи бронзи; 50 – курганоподібні насипи – хатища.

Існуючі на 2010 р. археологічні пам'ятки: Солонці: 30 – група курганів III («Червоний партизан»); 31 – зруйнований курган I; 32 – місцезнаходження I епохи пізньої бронзи; 42 – група курганів II «Підлужне»; 43 – мезолітична стоянка «Комсомольська»; **Ємці:** 34 – курган I; 35 – місцезнаходження Ємці I; 36 – місцезнаходження Ємці II; 38 – група курганів I; 39 – група курганів II; **Єристівка:** 45 – курган I; 46 – рештки кургану II; 48 – група курганів II; 51 – курганоподібний насип.

Знищені пам'ятки: Дуканичі: 59 – група курганів III (завалені відвалами).

жень (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.6-8; Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.3-5 та ін.).

Розкопки курганів велися на знос, із застосуванням землерийної техніки різних типів (бульдозери та грейдери), а також вручну – під час досліджень поховань, інших об'єктів під курганними насипами чи поза їх межами. Із застосуванням землерийної техніки досліджувався і навколо-курганний простір, що дало можливість виявити кілька невідомих насипів та об'єктів.

Роботи здійснювалися за відкритим листом № 126/0510 від 28 квітня 2005 р. (форма № 4), виданим Польовим комітетом Інституту археології НАН України на ім'я директора ЦОДПА Супруненка Олександра Борисовича, з наявністю відповідного дозволу Міністерства культури і мистецтв України, за № 156/05 від 31 травня 2005 р.

Антропологічні визначення за кістковими залишками похованих здійснені ст. науковим співробітником ЦОДПА, асистентом Української медичної стоматологічної академії *А.В.Артем'євим* та професором і завідуючою кафедрою Української медичної стоматологічної академії, доктором медичних наук *Л.Ф.Каськовою*, визначення решток текстилю та нетканих органічних матеріалів у польових умовах провели викладачі Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» *С.В.Маєвська* й *І.Г.Дегтяр*, визначення остеологічних матеріалів здійснив кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.П.Журавльов*, окремі характеристики матеріалів природного походження проведені професором, доктором біологічних наук, на той час завідуючою кафедрою екології Полтавського державного педагогічного університету *О.М.Байрак*.

Колекція знахідок передана на постійне зберігання до Полтавського краєзнавчого та Комсомольського історико-краєзнавчого музеїв, частина антропологічних матеріалів – зберігається в антропологічній лабораторії Центру. Щоденникова і фотографічна документація знаходяться у наукових архівах Інституту археології НАН України та ЦОДПА.

Випуску в світ цієї роботи сприяли в.о. генерального директора ТОВ «Єрстівський ГЗК» *М.П.Горошко* та начальник відділу з земельних питань комбінату *В.М.Поляков*, за що автори складають їм щиру вдячність.

Вступ і другий розділ видання підготовлені *І.М.Кулатовою, С.А.Скорим* та *О.Б.Супруненком*, *сьомий розділ* – *І.М.Кулатовою* і *О.Б.Супруненком*, *перший, третій – шостий, восьмий – одинадцятий розділи* – *О.Б.Супруненком*. Кресленики та схеми виконані *О.Б.Супруненком*, рисунки – *Т.В.Менчинською*, фотознімки – *О.Б.Супруненком, М.О.Радченком* і *О.В.Тітковим*.

1. ГРУПА КУРГАНІВ II ПОБЛИЗУ с. ВОЛОШИНЕ

Група курганів II поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ (*правий берег бол. Ємцівське – р. Лизька – вододіл рр. Сухий Кобелячок – Псел – Дніпро*) була розташована на останці вододільного пасма другої тераси лівого берега р. Псел – гряди підвищення Стоббуватої могили, довжиною понад 1,3 км при ширині 0,30-0,45 км, що знаходився посеред надзаплави (рис.1:54; 40). Висота цього останця коливалася у межах 5-8 м над рівнем оточуючих стариць і боліт, мала абсолютну позначку 82,1 м на Стоббуватій могилі – найбільшому кургані у складі трьох груп, із розміщених на цьому піщаному пагорбі (рис.2; 40).

Останець знаходився між сс. Волошине й Єристівка, за 1,1 км на схід від першого села, а також 1,2 км на захід від другого, зліва від шосе сс. Дмитрівка – Колгоспна Гора – Єристівка. На ньому розташовувалось близько трьох десятків курганів, умовно розподілених на три групи. За садами до виділення груп було їх мікрогрупування навколо найбільш значних насипів чи тяжіння до певних орієнтирів, як-то вигинів схилу останця чи панівних підвищень. Частина курганів мала незначні розміри й майже повну розораність. Нижче подаємо опис насипів групи II (рис.40).

Група курганів II знаходилася за 0,6-0,7 км на схід від села, на північно-західному відрозі видовженого похилого мису піщаного останця, між заплавами Ємцівського болота і безіменної стариці (рис.41). Займала південно-західний край мису, горбкувата поверхня якого епізодично використовувалася під стоянки стародавнього населення і перевіювалася вітрами. Мис здіймався від рівня заплави стариці на 3,5-4,0 м. Поверхня розорана, на час досліджень вже 2 роки була задернована (рис.2; 62).

П'ять курганів групи II виявлені в ході розвідки-експертизи ділянки у 2003 р. (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.32-*

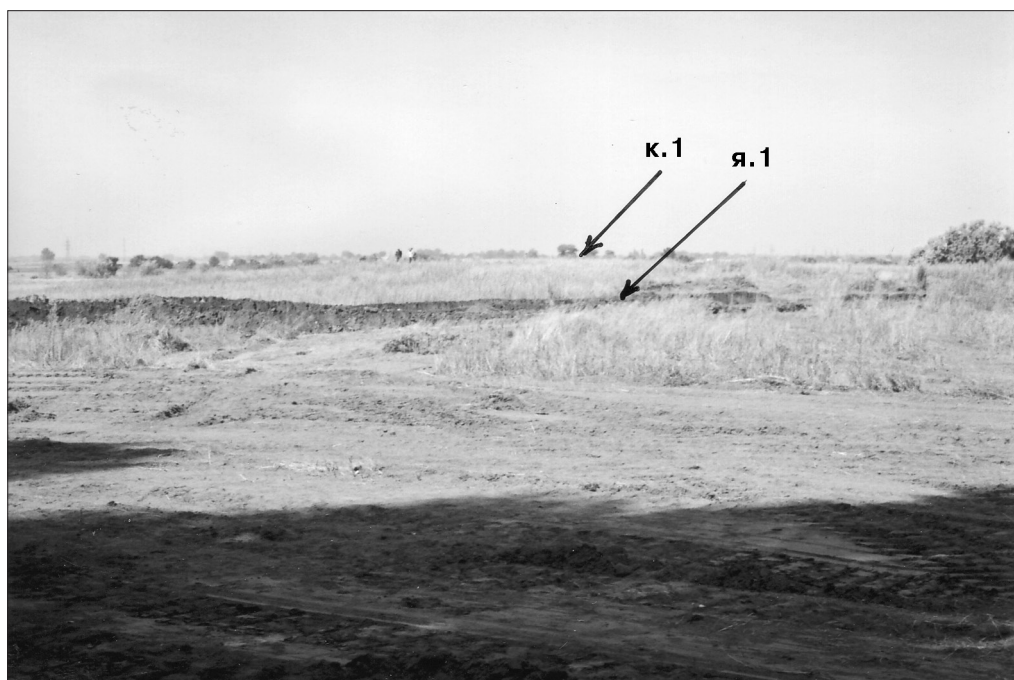

Рис.2. Волошине, с., група ІІ, курган № 1. З південного заходу.
К.1 – розораний насип кургану № 1; я.1 – місце виявлення ями.

33; Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.3-5). Ще три дрібніші насипи відкриті та досліджені вже в ході суцільного зняття поверхневих нашарувань на плато мису.

Група курганів ІІ («західна») мала своєрідну особливість: всі кургани були споруджені практично на краю підвищення (рис.41; 62). Складалася група з семи ледь помітних розораних курганів та курганоподібного насипу (№ 4), висотою 0,20-0,65 м і діаметром 9-25 м. Курганоподібний насип № 4 знаходився у лісосмузі і його поява була результатом наорювання сповзаючого поверхневого шару підвищення та заходів з насадження лісосмуги наприкінці 1940-х рр. (рис.41; 71). Розміри курганів за даними розвідкових обстежень виявилися наступними:

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,60	14,5 x 17,2	Округлої форми, розораний, зруйнований розгортанням бульдозером у 1960-х рр.
2	0,65	20,5 x 22,2	Розораний, насип стягнутий оранкою на північний захід.

3	0,45	13	Дуже розораний, зруйнований розгортанням бульдозером у 1960-х рр. Східна пола перекрита насипом кургану № 1.
4	0,60	22 x 35	Частково задернований, у лісосмузі, п'ять великих дерев на насипу. <i>Новітній курганоподібний насип.</i>
5	0,50	16 x 19	Значно розораний.

Ще три кургани, як вже вказувалося, відкриті в ході суцільного зняття поверхневих нашарувань бульдозером і грейдером (рис.41), здебільшого за слідами підвищень, після знищення бур'янів і трав'яного покриву.

6	0,50	12 x 13,5	Розораний.
7	0,45	12,5 x 13,5	Розораний насип круглої в плані форми.
8	0,20	9 x 11	Розораний, зруйнований розгортанням бульдозером у 1960-х рр.

Всі кургани групи потрапили до меж землевідводу кар'єру і потребували науково-рятівних досліджень, що й були проведені у 2005 р.

Розкопки курганів здійснювалися на знос, за допомогою спочатку бульдозера Т-20, а потім переважно шляхового грейдера, із залишенням однієї – трьох вісьових бровок та закладанням двох-чотирьох широких траншей (2,5-4,5 м), зорієнтованих у меридіональному напрямку (рис.3; 44; 63; 71; 72 та ін.). Особливість робіт в межах групи полягала у знятті орного шару (0,15-0,30 м), що й здійснювалося після сканування металодетекторами кількох типів, після цього – проведення зачисток всієї площі ймовірних насипів курганів чи курганоподібних підвищень з метою оконтурення виявлених об'єктів. Після завершення таких робіт весь навколокурганний простір на 10-25 м навкруги повністю очищався від розораного поверхневого супіску до передматерика чи материкового піску.

А через рік після розкопок загорнутих місць досліджень курганів тут вже споруджувався Єриствський кар'єр.

Насамкінець зазначимо, що всі вказівки глибин, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівня «0» – реперів, за які прийняті сучасні дослідженням вершини курганів – їх умовні центри (далі – УЦ).

Кожен наступний розділ роботи присвячений описові, атрибуції та інтерпретації семи вивчених поховальних комплексів і наявних під курганами об'єктів.

2. КУРГАН № 1: УНІКАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС РАННЬОСКІФСЬКОЇ ЕПОХИ

Займав крайнє південно-західне положення у складі групи насипів, розташованих на «стрілці» мису останця, за 0,6 км на північний схід від с. Волошине (рис.2; 42:1). Здіймався над південно-західним схилом мису і заплавою на 3,7 м, немовби нависаючи над болотяною рослинністю пересохлої стариці. На час досліджень розорюванням (до 2003 р.) вже було знищено практично весь курган, масив якого виявився стягнутим на західний і південний схили мису (рис.41: к.1).

Таким чином, курган був дуже розораний, його діаметр становив — 14,5 x 17,2 м. Форма решток насипу — овальна, дещо витягнута у меридіональному напрямку. Нівелювання висоти з широтних і меридіональних боків дало усереднений результат — 0,55-0,60 м, висота від рівня стародавнього горизонту визначена як — 0,55 м (рис.3). На розораній поверхні знайдені кілька дрібних фрагментів стінок ліпного посуду доби бронзи.

Під насипом кургану виявлені: 2 поховання бабинської культури та ранньоскіфського часу, *рів* епохи бронзового віку й *окон* 1943 р. Спорудження ями поховання 1 ранньоскіфської доби знищило 2-3 захоронення первісного насипу кургана, в т.ч. одне катакомбне. Навколо кургану знаходилися кілька невиразних об'єктів господарської діяльності стародавнього (чорноліська культура) та новітнього українського населення початку ХХ ст. (рис.2).

Стратиграфія й особливості насипу. Насипу кургана фактично не існувало. Його рештки утворював однорідний, сіро-коричневого кольору супісок орного шару, що лежав на світлому палево-білому материковому піску. Інколи на поверхні материка простежувався тонкий прошарок сіро-жовтого передматерикового піску товщиною 4-5 см. У центрі залишків кургану колишній масив насипу позначався природнім під-

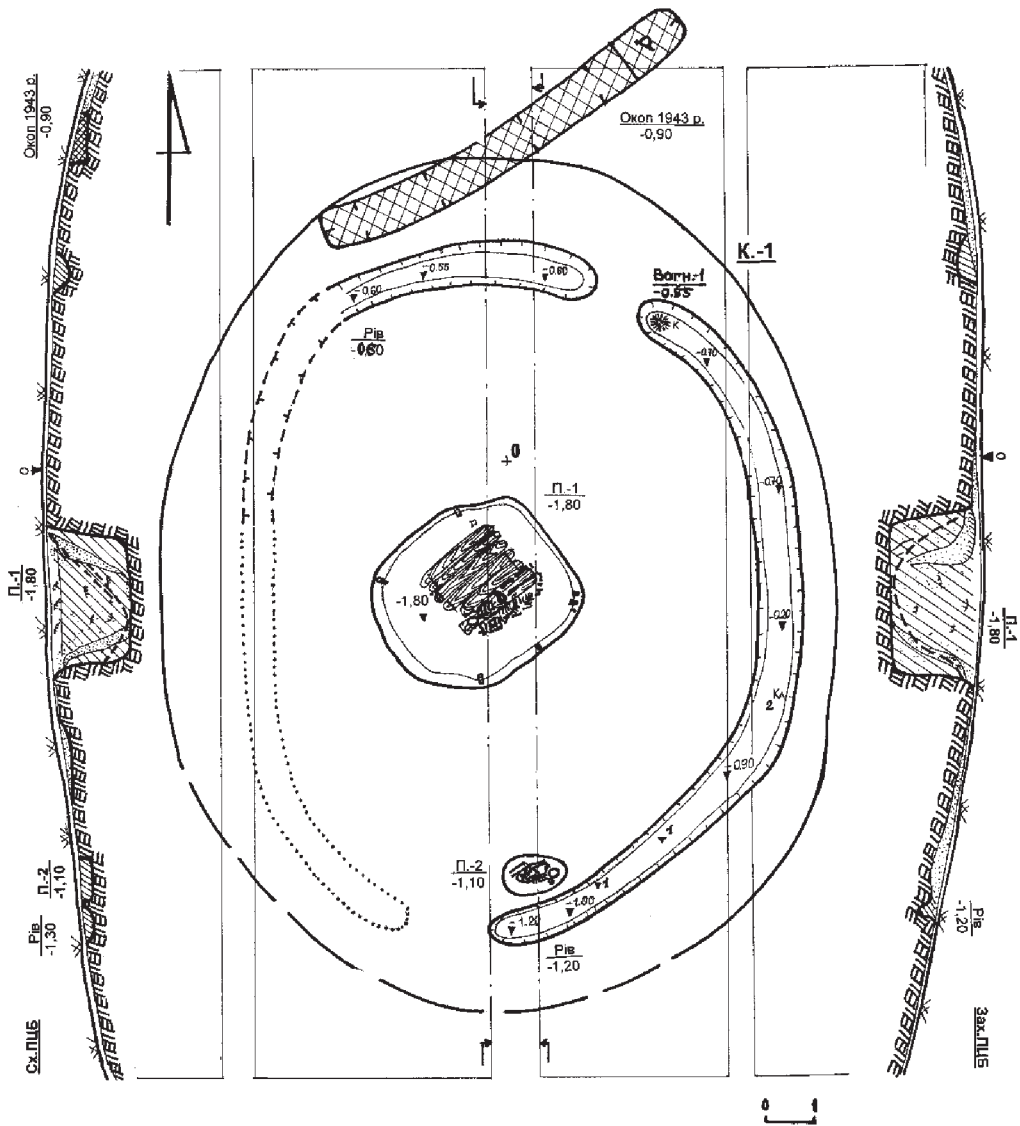

Рис.3. Волошине, с., група II, курган № 1. План, профілі бровки.
Умовні позначення див. на рис.115.

вищенням пагорбу, висотою 0,35-0,45 м (рис.2). Товщина орного шару становила 0,2-0,3 м, а часом і 0,4 м (рис.3; 6).

Майже по контуру решток насипу в зачистці поверхні материка чітко проступали обриси кільцевого, видовжено-овальної в плані форми (рис.3-5; 8), розмірами з внутрішнього боку 11,5 (схід – захід) x 13,5 м

Рис.4. Курган № 1. Пляма рову (північно-західна ділянка). *Із заходу.*

Рис.5. Курган № 1. Рів (східна ділянка). *З півдня. М.Радченко.*

(північ – південь), і зорієнтованого в меридіональному напрямку, *рову*, шириною 0,60-1,00 м (рис.3). Його заповнення складав сіро-чорний темний, переважно затічного характеру, супісок, інколи зі вмістом окремих вуглин, кількома дрібними невиразними черепками доби раннього бронзового віку.

Рів з півночі – північного сходу та з півдня мав два проходи – материкові перемички, відповідно, шириною 1,0 і близько 1,5 м. Завершення цього рівчака біля проходів мало закруглену форму. Перетин рову в материковій частині – напівовальний, біля дна – скруглений. Глибина – 0,3-0,6 м від УЦ, а в цілому від поверхні материка – 0,2-0,4 м (рис.3; 5). Західна частина рівчака фіксувалася здебільшого в основі орного шару і на рівні залягання материка містила інтенсивно чорне супіщане заповнення, яке на західному схилі мису, в межах насипу, було відсутнім, знищеним ерозією, спричиненою розорюванням. Контури південно-західної частини окреслені, фактично, за слідами рову (рис.3).

У заповненні та на дні рову виявлено *кілька знахідок*. Зокрема, за 7,1 м на південний схід від УЦ, на глибині 0,80 м – уламок стегнової кістки людини зрілого віку поганого стану збереження (рис.3:2), за 3,4–4,7 м на південний захід від неї вздовж ровика – кілька кальцинованих кісток ссавців-? (рис.3:1). Зі східного боку від «північного» проходу, у «завершенні» рову на його дні – сліди *вогнища 1* (рис.3: *вогн.1*), у вигляді овальної плями тонкого прокалу, попелу, вуглин і перепаленого піску, розміром 0,35 x 0,45 м, що мали товщину 1-2 см. У рештках вогнища ніяких знахідок не виявлено.

Залишки рівчака могли належали як похованню 1 ранньоскіфського часу, що менш вірогідно, так і бути основою насипу первісного кургана епохи ранньої-? бронзи, пов'язаного з одним зі зруйнованих влаштуванням захоронення скіфської доби похованням, що не збереглося.

Поховання 1 (ранньоскіфського часу, *впускне*) виявлене майже в центрі підкурганної поверхні, за 0,75 м на південь від УЦ (рис.3: *n.1*). Темна пляма ями була зафіксована з глибини 0,2 м від рівня УЦ і сучасної поверхні, відразу ж під орним шаром, на більш світлому прошарку передматерикового піску (рис.6). Вона мала округлу форму і розміри 3,35 x 3,35 м (рис.7-9).

На краях плями, особливо на південній і західній ділянках, був помітний деревний тлін від перекриття (рис.6; 9). Враховуючи багаторічне розорювання, варто вважати, що викид з поховання, разом із верхньою частиною могильної ями у похованому ґрунті, були знищені ерозійними процесами.

В ході поступового дослідження контури й розміри ями дещо змінилися. Під час вибирання досить однорідного заповнення, – сіро-чорного та коричнюватого супіску (рис.8-10), – на різних рівнях знайдені 7 кісток тварин, частина з яких отримала визначення (свійські бик та кобила), а також нечисленні уламки кераміки різного часу: епохи ранньої і середньої бронзи (16 фрагментів стінок горщиків) (рис.19: *к*; 35:1-3), скіфського часу (2 дрібні фрагменти античних амфор), а також уламок стінки гончарного горщика козацької епохи (1 фрагмент). Всі вони не мали відношення до конкретного поховання, і, вірогідно, потрапили до заповнення з поверхні розораного насипу та викидів (внаслідок руйнування спорудженням ями одного катакомбного та кількох або одного поховань бабинської культури) внаслідок деструкції перекриття могили.

Рештки дерев'яних плах деформованого перекриття виявлені з глибини 0,70 м від УЦ і залягали практично до дна поховальної ями (рис.10-

Рис.6. Курган № 1, поховання 1. Західна частина.
Зачистка контуру ями на рівні материка. *Із заходу.*

Рис.7. Курган № 1, поховання 1.
Зачистка плями заповнення ями. *З півдня.*

16). Рештки найнижчих плах відзначені на рівні 1,80 м від УЦ (рис.19). Їх розташування і стан давали можливість стверджувати, що поховання було перекрите поперек – з півночі на південь – чотирнадцятьма плахами (рис.14-16; 19). Ширина останніх варіювала від 14 до 28 см, найбільшу кількість склали плахи шириною 20-25 м, при товщині, в середньому, близько 5 см. Деформовані рештки плах мали довжину в межах ями – дещо більшу за 2,5-2,8 м (рис.19).

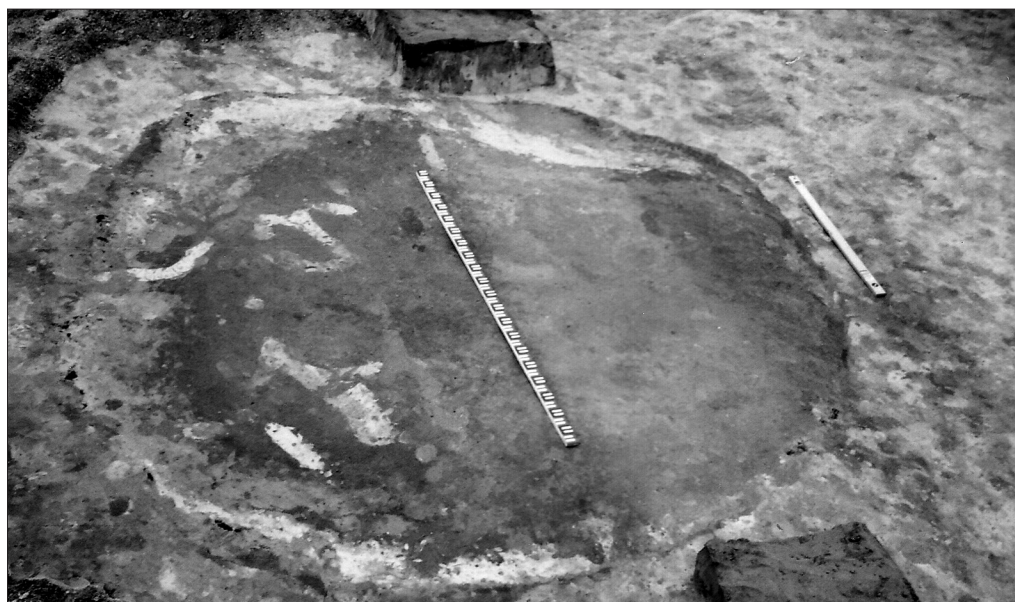
Під час вивчення заповнення (рис.17-18) було чітко помітне природне просідання перекриття, що виникло в ході деструкції дерева, особливо

Рис.8. Курган № 1, поховання 1.
Зачистка плями ями зі знятою бровкою.
З південного заходу. На задньому плані помітні контури рову.

Рис.9. Курган № 1, поховання 1.
Зачистка плями ями на рівні материка.
З південного заходу – півдня.

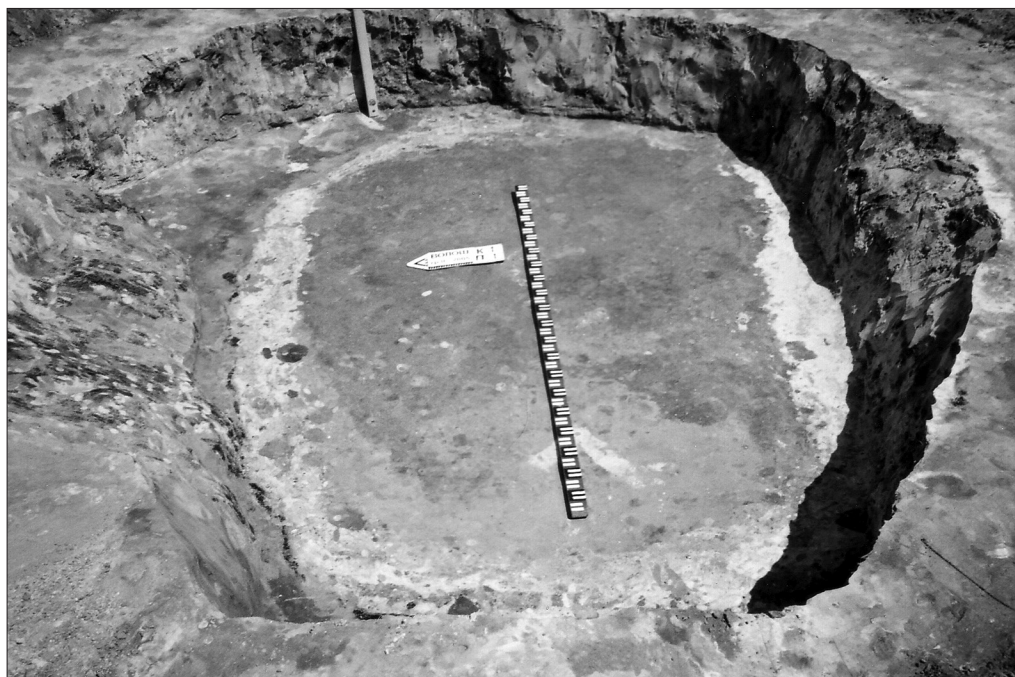

Рис.10-11. Курган № 1, поховання 1. Вибирання верхньої частини заповнення ями. З південного заходу та півдня. На передньому плані із західного боку – пляма заповнення грабіжницького перекопу.

Рис.12. Курган № 1, поховання 1. На рівні «середньої» частини заповнення ями. З півночі. На передньому плані зліва – перемішаний вміст грабіжницького ходу.

у східній частині ями. Цей просів у перетині мав коритоподібну форму (рис.15-16). Східна половина ями, у зв'язку з добрим станом збереження плах просілого перекриття, свідчила про відсутність слідів будь-якого пограбування. Проте, у західній частині перекриття, на ділянці приблизно в 0,78 x 0,90 м (рис.12-16; 19), плахи лежали у переміщеному стані, що дозволяло а рїогї припускати *пограбування* могили.

Поховальна яма підпрямокутної в плані форми, зі скругленими кутами, була зорієнтована за широтною віссю – схід-захід (рис.12). Її розміри по верху – 3,3 x 3,8 м, по дну – 3,5 x 3,1 м. Таким чином, площа могили по дну складала близько 12 кв. м. Її глибина від рівня сучасної поверхні (УЦ) становила 1,80 м (рис.10-16; 19). Реальна глибина поховання, вірогідно, була не менше 2,0-2,2 м. Дно ями виявилось нерівним, у багатьох місцях перерізанім норами землерїїв (рис.20-21).

Приблизно в центрі, з легким зміщенням на схід, знаходилися залишки поховального помосту, що складався з семи широких плах, викладених поздовжно на двох вузьких (до 3 см), поставлених на ребро ла-

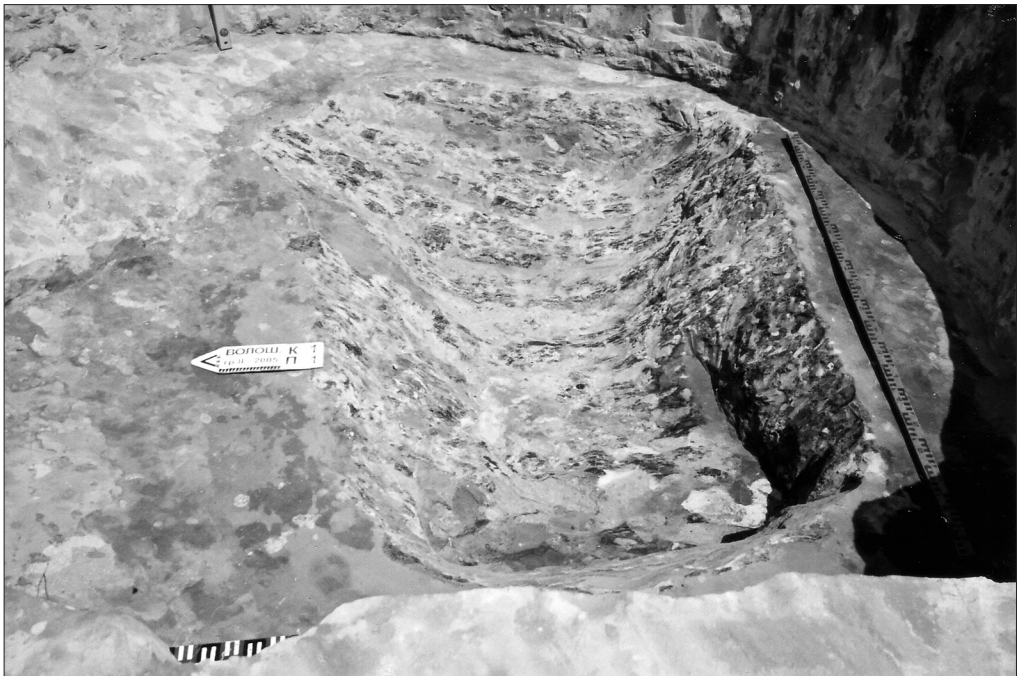

Рис.13-14. Курган № 1, поховання 1. Залишки просілого накатника у заповненні. З південного заходу і заходу.

Рис.15-16. Курган № 1, поховання 1. Вигляд ями з розчищеними рештками накатника у заповненні. З північного заходу і півночі – північного заходу.

**Рис.17. Курган № 1,
поховання 1.**
Розчистка. Робочий момент.
*С.Маєвська, Ю.Шилов, О.Супруненко
та С.Скорий.*

Рис.18. Поховання 1.
Розчистка. Робочий момент.
С.Маєвська, Ю.Шилов, С.Скорий.

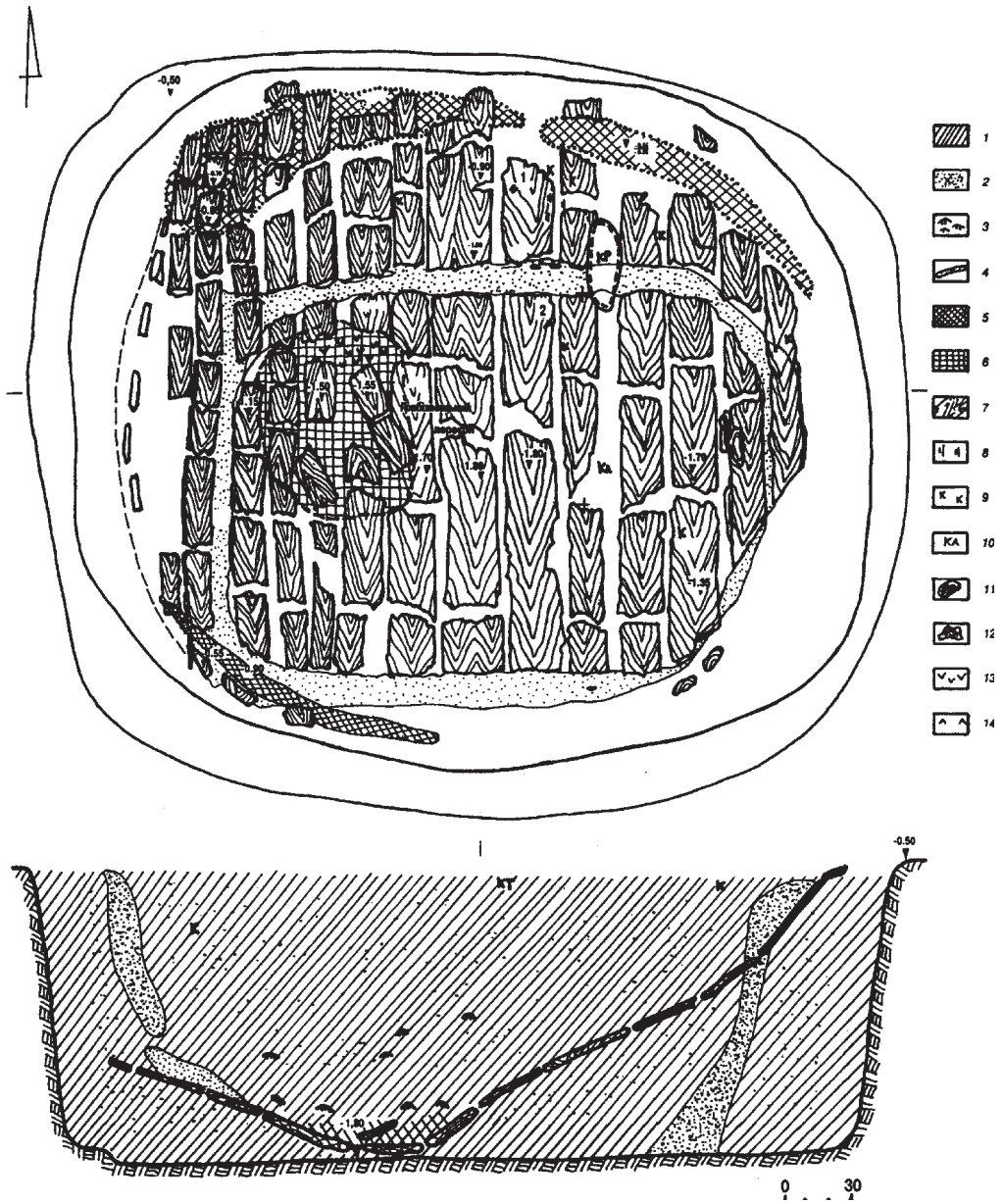

Рис.19. Курган № 1, поховання 1.

План просілого накатника та перетин ями.

1 – кістки тварин; 2 – сколи амфори.

Умовні позначення: 1 – супішане заповнення; 2 – пісок; 3 – дернини; 4 – дерево у перетині; 5 – перемішаний супісок; 6 – перекоп; 7 – дерево в плані;

8 – вуглини; 9 – уламки кераміки; 10 – кістки людини, уламки; 11 – камені;

12 – піщана маса «хлібців»; 13 – рослинний тлін; 14 – шкіряний тлін.

Рис.20-21. Курган № 1,
поховання 1.
Деталі. Зі сходу.

Рис.22. Курган № 1, поховання 1. Деталь. Розвал скриньки. З півд. сходу.

гах, вдавлених у пісок (рис.20-21; 23). Загальна площа помосту-настилу – 1,50 x 1,90 м. Ширина плах – від 15 до 25 см. Відстань між лагами основи настилу – 1,50 м. Західна частина помосту простежена на довжину 1,17 м, східна – на 1,30 м (рис.23).

У південній половині настилу знаходився скелет жінки, у віці 25-30 років, в анатомічному порядку (рис.20-21; 23). З огляду на розміщення кісток, вона лежала випростано, на животі, обличчям вниз, головою на захід (рис.20-21; 23). Руки випростані вздовж тулуба, ноги – прямі, ледь зміщені до північного сходу. В цілому положення скелета відносно настилу – злегка діагональне (рис.23; вкл.І:1-2).

Антропологічне й одонтологічне вивчення кісткових залишків дало досить цікаві результати. Причиною смерті похованої, вірогідно, могло бути проростання кісткової пухлини до тканин мозку, оскільки у небіжчиці відзначена прижиттєва правобічна деформація черепа, величина якої свідчить саме про здавлювання мозку. У зв'язку з цим, при житті у жінки могли з'явитися деякі зміни у психо-емоційній сфері, що призводили до порушень поведінкових функцій. Іншими словами, жінка поводитися неадекватно, могла віщувати, можливо, входити у транс,

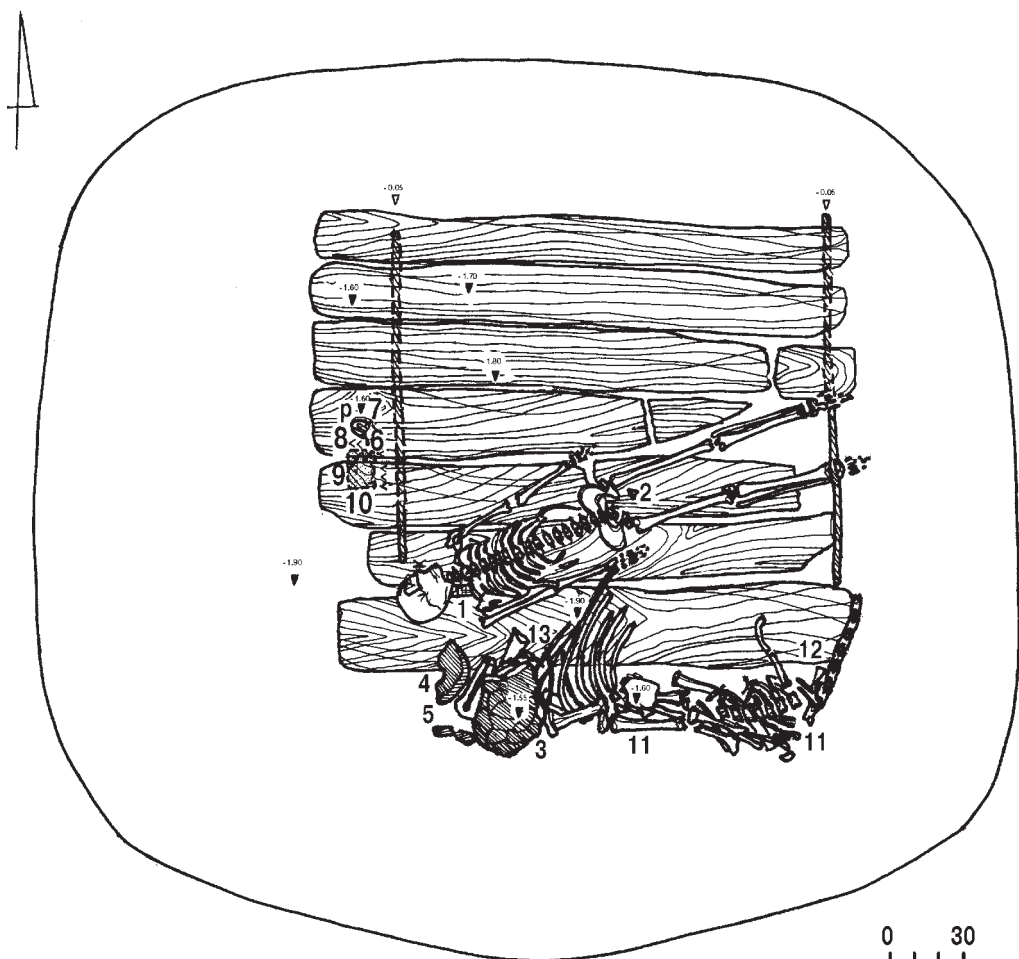

Рис.23. Курган № 1, поховання 1. План (настил та дно).

1, 2 – камені, пісковик; 3 – розвал ліпної корчаги, кераміка; 4, 5 – «хлібці», піщано-суглинково-органічна суміш; 6 – конкреція, вапняк; 7, 8 – шпильки, кістка, ріг; 9 – платівка, олово; 10 – залишки шкатулки, дерево; 11 – кістки кобили; 12 – кістки вівці; 13 – кістки зайця; к – фрагменти кераміки; р – реальгар.

бредити тощо. Цілком імовірно, що вона виконувала роль ворожбитки, людини, котра віщує, а тому викликала острах оточуючих.

На шийних хребцях скелету та в області тазу на кістках виявлені два невеликих пісковикових камені підтрикутної і звужено-призматичної форми (1-2) (рис.23:1-2; 24:2-3). На південь від скелета, паралельно південному краю помосту, злегка перекиваючи його, компактною смугою лежали залишки напутньої їжі (рис.20-21) у вигляді значного скупчення

кісток тварин (більша частина з них належала молодій особині кобили, останні – вівці, кілька кісток – молодій особині зайця русака (рис.23:11-13), а також – розвал корчаги (3) (рис.20-21; 23:3). На північний захід від решток корчаги розміщувалися два піщано-органічних «хлібця» (4-5) (рис.20-21; 23:4-5; вкл.І:1-2).

За 0,50 м на північний захід від черепа похованої, на краю помосту, у ввігнутій невеликій кам'яній конкреції (6) відзначені сліди ретельного (рис.23:6, *p*) і знаходилися дві – кістяна та рогова – шпильки (7-8) (рис.22; 23:7-8), поряд, південніше, – видовжена невелика овальна олов'яна, дуже окислена монетоподібна платівка (9) (рис.23:9). Тут же кучно залягали численні, зовсім невиразні дрібні уламки бронзи, залізна окалина від корозії невизначеного виробу, а також фрагменти зруйнованої платівки (рис.22; 23:9), вірогідно, зі срібла (рис.23:9-10; вкл.І:8). Точне призначення цих предметів незрозуміле, хоча не виключено, що вони були залишками прикрас, дзеркала-? і деталями зруйнованої під дією часу скриньки.

Знахідки.

1-2. **Кам'яні** пісковикові, зрізано-призматичної та підтрикутної форми, без помітних слідів обробки, з природньою затертістю граней у піску, розміром 6,0 x 4,0 x 5,2 та 4,5 x 4,7 x 4,8 см (рис.24:2-3).

3. **Корчага** ліпна, тюльпаноподібного профілю, з широко відігнутих вінцем, високою шийкою, округло-випуклим тулубом і плоским дном без закраїни (рис.25-26). Поверхня добре підлискована, в основному світло-коричневого та світло-сірого кольорів. Розміри посудини: висота – 25,0 см; діаметри: горла по краю – 17,0 см, максимальний тулуба – до 18,0 см, дна – 9,6 см (рис.25).

4-5. Так звані «хлібці», сформовані з щільної, замішаної на органіці зі вмістом білка, старанно промішаній масі материкового світло-білого піску, із незначними включеннями лесу і, вірогідно, хлібної маси (тіста-?) (*склад вивчався фахівцями кафедри хімії Полтавського державного педагогічного університету восени 2005 р.*). Мали продовгувату і вигнуту форму, при довжині 11 та 21 см. Ширина цих виробів не перевищувала 8 та 10 см, висота – до 10-12 см (рис.23:4-5; вкл.І:2). Не виключено, що ці «хлібці» слугували довготривалою імітацією реальних.

6. Кам'яна **конкреція** у вигляді напівовальної площки, з плавно ввігнутою верхньою частиною, розміром 8,0 x 7,5 x 1,0-1,6 см (рис.24:1). Виконувала роль певної ритуальної посудини. Це уламок світло-сірого вапняку, з численними раковинами від мушель моллюсків, вірогідно, північнокавказького або кримського походження.

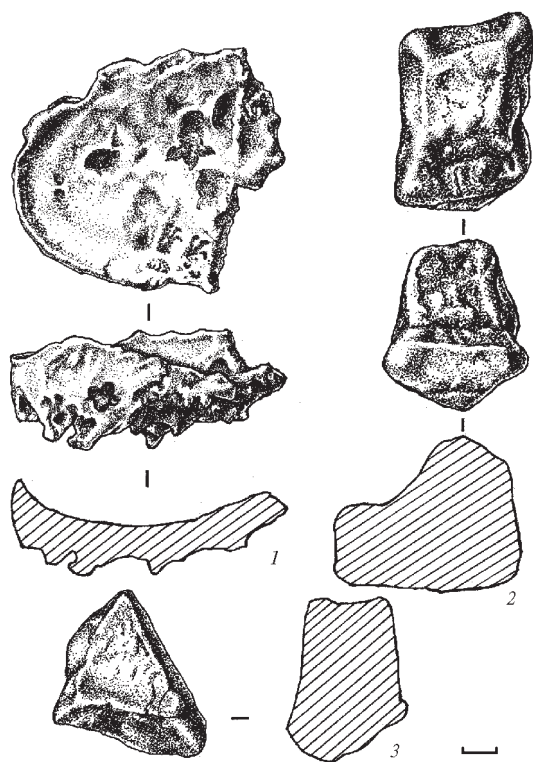
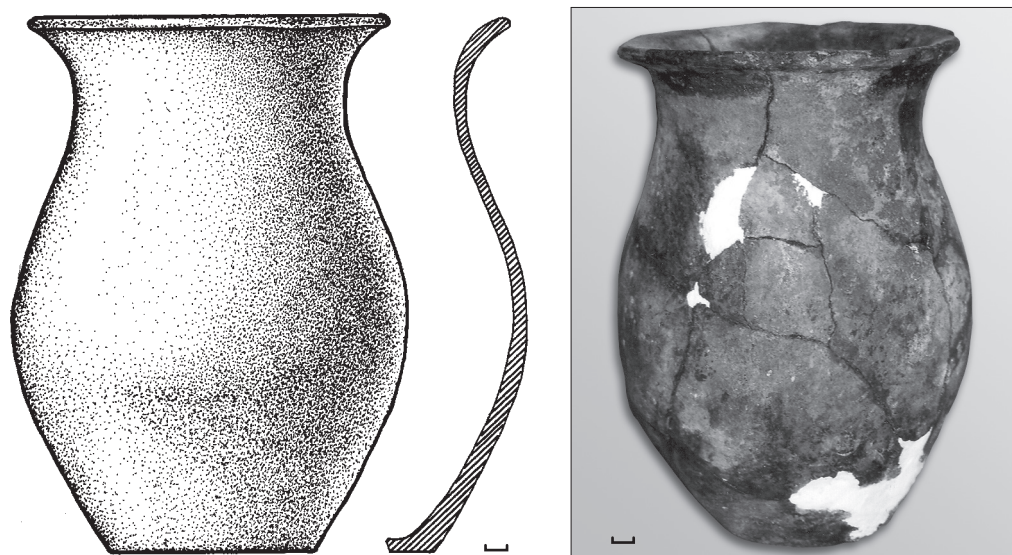

Рис.24. Курган № 1,
поховання 1. Знахідки.
1 – конкреція; 2-3 – необроблені
камені.

Рис.25-26. Курган № 1, поховання 1. Корчага ліпна.

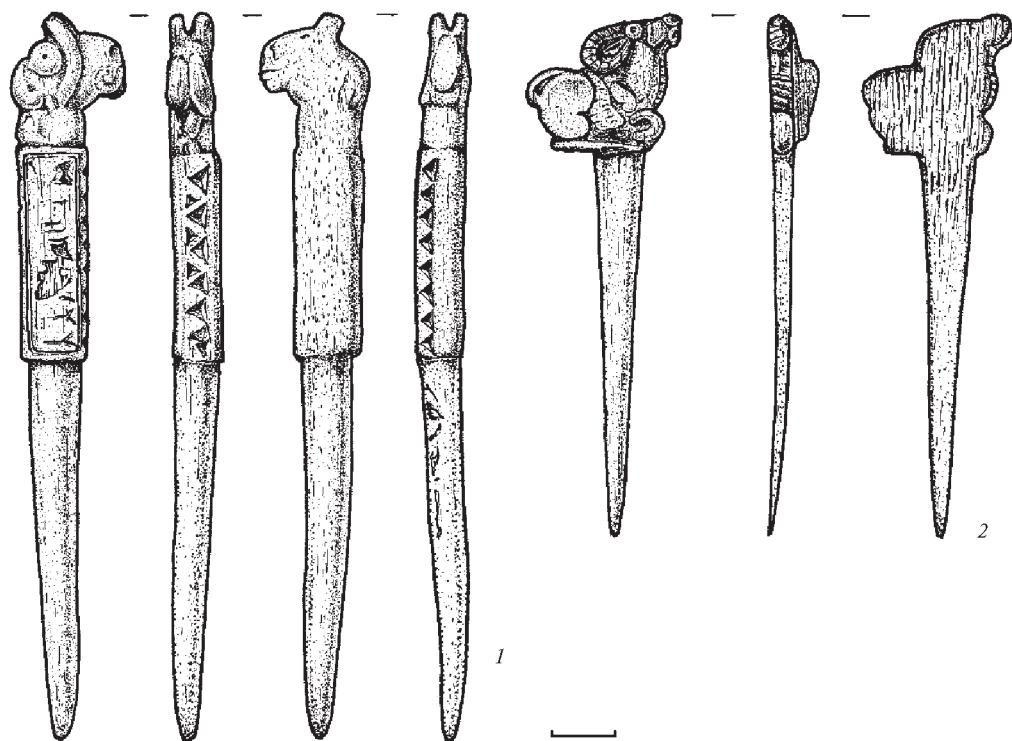

Рис.27. Курган № 1, поховання 1. Шпильки.
1 – кістка; 2 – ріг.

7. Кістяна *шпилька*, виготовлена з трубчастої кістки оленя (рис.22; 27:1). Має стилетоподібну форму, з овальною в перетині нижньою «робочою» частиною, котра звужується до загостреного кінця виробу, та сплющеною, у вигляді руків'я, верхньою, яка завершується однобічним скульптурним бічним зображенням голови барана. На руків'ї (широкий бік) є різьблені зображення, вміщені у прямокутну рамку-картуш, на жаль, через погану збереженість незрозумілі. На вузьких боках руків'я – різьблений геометричний рельєфний орнамент, у вигляді рівнобедрених трикутників (вкл.І:6-7). Поверхня виробу відполірована. Загальна довжина – 11,6 см, максимальна ширина – 1,8 см (рис.27:1; вкл.І:4).

8. *Шпилька* аналогічної форми, з більш вузькою «робочою» частиною, прикрашена зверху різьбленим одностороннім зображенням фігурки гірського козла, виготовлена з платівки оленього рогу (рис.22; 27:2; вкл.І:3). Тварина передана лежачою, з підігнутими під тулуб ногами (при цьому передні ноги перекривають зверху частково задні), зі злегка піднятою головою, звернена поглядом вперед (рис.27:2). Зображення до-

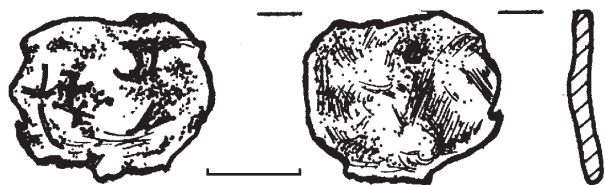

Рис.28. Курган № 1,
поховання 1.
Платівка. Олово.

силь реалістичне, відрізняється старанним проробленням деталей, що свідчить про високий професійний рівень майстра.

Загальна довжина виробу – 8,3 см; довжина «робочої» частини – 6,2 см; фігурки – 2,1 см. Максимальна ширина фігурки – 2,6 см. Шпилька складалася з двох фрагментів: злам на робочій частині з'явився, вірогідно, під час падіння перекриття. Відреставрована (рис.27:2; вкл.І:3, 5).

Обидві шпильки, вірогідно, є заколками, котрі закріплювали жіночу зачіску, хоча не можна виключати й їх використання у складі деталей костюму.

9. *Платівка* монетоподібна, овальної форми з олова, розміром 2,3 x 1,7 x 0,2-0,3 см, в перетині – слабо вигнута (рис.28). З обох боків помітні виступи в центрі, схожі на затерті зображення монети. Повністю корозована, розсипається.

Предмети інвентаря, виявлені у похованні, і, в першу чергу, вироби з кістки та рогу, виконані в традиціях тваринного стилю, дозволяють однозначно віднести досліджену гробницю 1 до пам'яток *скіфської культури*.

Конструкція могили (прямокутна яма, перекрита дерев'яним накатником), її спрямування (захід – схід), наявність дерев'яного помосту на дні, звернення похованої головою на захід, її випростане положення також відповідають канонам *скіфського поховального обряду* (Ольховский, 1978, с.58; Мурзин, 1982, с.48-49; Бессонова, 1990, с.26-27). Це стосується і вміщення до могили червоної фарби – реальгару, звичаю, належного скіфському поховальному ритуалу, як, загалом, й обрядам інших кочівницьких суспільств Євразії доби раннього заліза (Бессонова, 1990, с.31). Правда, дещо незвичним виглядає положення скелету «обличчям вниз».

Звісно, можна припускати, що похована була перевернута під час пограбування могили зі спини на живіт. Проте, такій версії протирічить досить «акуратне» розташування кістяка в цілому, його анатомічний порядок, положення рук і ніг. Вірогідно, маємо справу з рештками індивіда, який відносився до категорії так званих «небезпечних» небіжчиків. Саме для них було притаманне положення в могилі обличчям вниз, що добре засвідчено етнографічними матеріалами. Так ховали людей, які

загинули насильницькою чи неприродною смертю, самогубців, а також чаклунів, тобто осіб, чиє посмертне відродження було небажаним. «Для цього їх перевертали обличчям вниз, щоб сонце не доторкнулося до них своїми животворячими променями» (Бессонова, 1990, с.28).

Патологічні зміни, виявлені в кістках черепа похованої, передбачаючи, вірогідно, неадекватність її поведінки за життя, дозволяють допускати зв'язок останньої з певною культовою сферою, і цим пояснюють нетрадиційне положення небіжчиці.

Чи тільки ця жінка була похована першопочатково у дослідженій могилі? На перший погляд, розміри поховального помосту, завеликі для однієї людини (нагадаємо, що скелет займає лише південну частину настилу). Крім того, ніяких предметів чи їх залишків, які можна було б віднести до поховального інвентаря, у північній частині помосту немає. Проте відомо, що поховання було пограбоване. І подія ця відбулася через порівняно короткий після здійснення похорон час. Грабіжники проникли через невеликий лаз, у той час, коли дерев'яні плахи перекриття ще були цілими і втримували ґрунт насипу. Саме над цим лазом у верхній частині заповнення містилися перемішаний супісок та материковий пісок (рис.8-12).

Можна припустити, що у північній частині помосту (рис.23) першопочатково знаходилися найбільш цінні речі, які були вийняті з ями давніми грабіжниками. У будь-якому випадку, ніяких конкретних підтверджень першопочатковому місцезнаходження в могилі ще одного похованого не існує. На користь «поодинокості» поховання свідчить і статус «небезпечного» небіжчика. Живі у всі часи намагалися максимально ізолювати такі поховання, навіть виносячи їх часто за межі існуючих некрополів. До речі, волошинський курган завершував ланцюжок насипів вздовж останця Стовбуватої Могили і займав дещо «відірване» від них, більш «західне» положення, немовби окремо від всіх курганів (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.51, рис.2; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006, с.7-8).

Датованих предметів після пограбування поховання збереглося небагато. Та їх загалом достатньо для визначення часу спорудження могили.

Близькі за формою посудини тюльпаноподібного профілю (як корчаги, так і горщики), з вузькою шийкою та широким горлом, діаметр якого рівний діаметру тулуба, відомі в Українському Лісостепу вже з передскіфського часу, наприклад, за матеріалами Жаботинського поселення (Daragan, 2004, *abb.* 3: 2-3; 14:1-3; 22:5), хоча у скіфський час особливого розповсюдження й не отримали. У будь-якому випадку, поки-що

невідомі надійні аналогії корчазі з Волошиного, в т.ч. на близьких територіально пам'ятках басейнів Ворскли і Псла. Та, не дивлячись на це, ранній тип посудини є очевидним.

Що ж стосується шпильок для закріплення та прикрашання волосся або одягу, то подібні вироби, виготовлені з кістки, у скіфських старожитностях степової і лісостепової областей Східної Європи майже не зустрічаються. У лісостеповому регіоні звичайними були бронзові і зрідка – залізні шпильки названого призначення (*Петренко, 1978, с.7-19*). Відомо лише 5 подібних виробів, виготовлених з кістки. Дві шпильки виявлені в Лісостеповому Лівобережжі. Одна з них знайдена на зольнику кінця VII – початку VI ст. до н.е. селища Пожарна Балка в басейні Ворскли (*Андриенко, 1978, с.289-290*). Друга – входила до складу речей, виявлених в кургані № 1 Караванської групи поблизу м. Люботин (басейн Сіверського Дінця) і відноситься до першої половини VII ст. до н.е. Вона відзначається великими розмірами (20 см) і має округлий у перетині стрижень, однакового діаметру за всією довжиною (*Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с.146-147, 150, рис.3:4*). Навершшя обох шпильок оформлене в традиціях тваринного стилю, у вигляді голови хижого птаха (орла-?), в досить схожій манері. Ще 3 кістяні шпильки з округлим стрижнем і голівкою, прикрашеною в геометричному стилі, походять з поселення VI-V ст. до н.е. біля с. Оселівка (Західноподільська група пам'яток) (*Петренко, 1978, табл.15: 10-11*). Всі перераховані шпильки, все ж таки, відрізняються від знахідок з Волошиного.

Разом із тим, зображення голівки барана, що прикрашає верх однієї з волошинських шпильок, достатньо популярне в якості декору для багатьох кістяних виробів, оформлених у традиціях скіфського тваринного стилю, у першу чергу – псаліїв. Псалії (або їх навершшя), частіше кістяні, зрідка – бронзові, орнаментовані подібним чином, зустрічаються в ряді регіонів, де наявні пам'ятки скіфської архаїчної культури, передусім: на Північному (*Галанина, 1997, табл.21: 166-167, 191; 23: 291-292; 24: 378-379*) та Центральному (*Батчаев, 1985, табл. 33:30; 39:44-45; 53:4-5*) Кавказі, у Закавказзі (*Ильинская, Тереножкин, 1983, с.35*) і, особливо, – у Східноєвропейському Лісостепу (*Ильинская, 1968, с.107; 1975, табл. XII: 1; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, рис.4: 13-14; 17: 3*), а також на шляхах скіфських передньоазійських походів (*Иванчик, 2001, с.65, рис.27:1*).

У Східноєвропейському Лісостепу кістяні псалії з різьбленим зображенням голівки барана досить поширені серед поховальних старожитностей скіфської епохи басейну Сули (*Ильинская, 1968, с.167*), хоча відомі й у інших районах. Час їх побутування – VII-VI ст. до н.е. Про ранній характер волошинської шпильки свідчить додатковий різьблений гео-

метричний візерунок у вигляді трикутників, характерний для виробів VII ст. до н.е. (рис.42:1). Аналогії такому орнаменту відомі на псаліях, наприклад, з кургана № 2 у с. Жаботин (Правобережний Лісостеп), кістяних виробів з Кармін-Блура і псаліях з Самтавро у Закавказзі (*Ильинская, Тереножкин, 1983, с.29,35, рис.3, 239*). Всі ці пам'ятки датуються часом – не пізніше середини VII ст. до н.е.

На особливу увагу заслуговує друга рогова шпилька, наверхшя якої декороване пласкою скульптурною фігуркою гірського козла з піджати-ми ногами і зверненою вперед голівкою (рис.27:2).

Напевне, необхідно почати з того, що цей образ в даній іконографічній схемі практично невідомий у репертуарі скіфського тваринного стилю Східної Європи вцілому, і на території Лісостепу зокрема. Єдиний виняток серед кола предметів скіфської культури складають зображення козлів на руків'ї знаменитої парадної сокири з кургану I/III Келермеського могильника (рис.29) у Прикубанні (*Галанина, 1997, taf. 11: 6/a*), що відноситься, за останніми даними, до першої-другої третини VII ст. до н.е. (*Кисель, 1998, с.8; 2003, с.44*). Та все ж, як справедливо відзначають чимало авторів (наприклад, *Переводчикова, 1979, с.138-155; Погребова, Раевский, 1992, с.143; Кисель, 1997, с.43; 1998, с.8; 2003, с.44*), у стилістичному відношенні ці зображення ще досить далекі від скіфського мистецтва, і, вірогідно, є виробами майстрів Північного Ірану або Кавказу (*Галанина, 1997, с.102; Кисель, 1998, с.8; 2003, с.44*). В скіфському тваринному стилі отримала поширення інша іконографічна схема зображення гірського козла з піджатими ногами, а саме з головою, розвернутою назад, на що вже вказували дослідники (*Погребова, Раевский, 1992, с.143; Переводчикова, 1994, с.91*). Група подібних зображень відома у скіфських пам'ятках Передкавказзя (кургани Нартана, Ульський № 2), у Степовій зоні Північного Причорномор'я (на перехресті меча з Мельгуновського кургану). Схоже іконографічне вирішення мають зображення козлів на ручці кістяної ложки, знайденої не так давно на Західному укріпленні Більського городища в басейні Ворскли (*Шрамко, 1995, с.69, рис.3-4*), а також фігурки коней – у серії золотих бляшок, виявлених в Дніпровському Лісостепу (*Ильинская, 1971, с.75, рис.2: 6, 10, 14, 18, 22, 26*).

Таким чином, для Східної Європи зображення гірського козла на шпильці з Волошиного, по суті, є *унікальним* (рис.30:1; вкл.1:5). І не дивно, що коло відомих йому аналогій впевнено веде нас на територію Близького Сходу.

Серед них – зображення козлів на бронзових литих предметах, що походять з Малої Азії. Більша частина з них знайдена у Туреччині: 1) виріб невідомого призначення з Богазкея (вірогідно, VI ст. до н.е.) (рис.30:2);

Рис.29. Зображення гірських козлів на руків'ї парадної сокири з Келермесу.
Рис. О.В.Коваленко, 2005.

2) пронизка, пункт знахідки і дата якої невідомі (рис.30:3); 3) пронизка з Троади, точне місце знахідки і дата – не встановлені (рис.30:4). Бронзова пронизка з досить близьким зображенням козла виявлена і під час розкопок доричного храму V ст. до н.е. на акрополі Гели, що на півдні Сицилії (рис.30:5) (Іванчик, 2001, с.86, 88, 89, рис.38:2; 39: 1, 2, 5). Всі ці зображення – правосторонні і мають велику стилістичну спорідненість. Їх поєднує не тільки поза і положення ніг тварини (верхні на задніх), а й такі особливості, як досить великі й закручені роги, кінці яких лежать на крупі, не досягаючи шиї тварини, звужена морда, виділена в ряді випадків борода.

Зображення козла з Волошиного (також правобічне), за загальної стилістичної спорідненості з перерахованими близькосхідними зразками, в деталях відрізняється від них: роги тварини більш короткі і прилягають щільно до шиї; завершення морди має округле потовщен-

Рис.30. Зображення тварин в металічній і кістяній пластиці
ранньоскіфського часу:

Фігурка з Волошиного (1) та коло аналогічних зображень: 2 – Багазкей (Туреччина), 3 – точне місце знахідки невідоме (Туреччина), 4 – Троада (Мала Азія), 5 – акрополь Гели (Південна Сицилія), 6 – Амлаш (Іран), 7 – Зівіє (Саккизький скарб, Іран).

ня, з модельованими ніздрями та ротом, борода – відсутня (рис.пор.: 30:1-2). За цими ознаками, зображення козла з Волошиного найбільш подібне тварині (лівобічна поза) на бронзовій бляшці з Амлаша (Іран) (рис.30:6), котра відноситься до IX-VIII ст. до н.е. (*Ghirshman, 1964, s.36, abb.44*), хоча між ними також є певні відмінності. Так, на зображенні з Волошиного голова козла більш піднята вгору, хвіст довше і піджятий до спини, передні ноги покояться на задніх (за цією ознакою волошинське зображення подібне до всіх пластичних форм «турецької» серії «архарів» і відрізняється від сюжету бляшки з Амлаша, де у тварини передні і задні ноги розташовані на одному рівні). І все ж, елементів схожості між волошинським та амлашським зображеннями більше, ніж відмінностей, і це вочевидь досить добре помітно (рис.30).

Таким чином, коло аналогій знахідкам з поховання 1 в кургані поблизу Волошиного (корчазі, шпильці, прикрашеній головою барана, в поєднанні з різьбленим геометричним орнаментом, шпильці, наверхшям якої є фігурка гірського козла) дозволяє датувати цей комплекс, ві-

рогідніше за все, у межах *першої половини VII ст. до н.е.* (Кулатова, Скорий, Супруненко, 2006, с.68). Є особня точка зору І.Б.Шрамко, яка вважає, що різьблені речі, подібні до виробів волошинського кола, побутували на Лівобережжі в останній чверті VII ст. до н.е. (*особисте повідомлення І.Б.Шрамко*). Це, в цілому, не викликає особливих заперечень, з огляду на те, що до поселень на місці майбутнього Більського городища такі високохудожні предмети, вірогідно, саме й «доходили» із запізненням у третій-останній чвертях VII ст. до н.е., зі становленням контактів населення із степовими районами.

Безперечно, більш віддаленою аналогією волошинському козлу, з точки зору іконографії та стилістичних особливостей, є зображення такої ж тварини на відомій бляшці, що походить із Зівійє (Саккиський скарб) в Ірані і відноситься до VII ст. до н.е. (Godard, 1962, p.93, fig.127) (рис.30:7).

Як би то не було, зрозуміло одне: зображення гірського козла, що увінчує шпильку з кургана поблизу Волошиного на півдні Українського Терасового Лісостепу, виконане в художніх традиціях, притаманних мистецтву Давнього Сходу і відсутніх на території Східної Європи. Різьбяр, який виготовив цю прикрасу, був добре знайомий з давньосхідними предметами, оформленими таким чином.

Чи слугувала подібна іконографічна схема для якихось східноєвропейських повторень і реплік, чи знайшло це відображення в репертуарі власне скіфського тваринного стилю, про це поки-що впевнено стверджувати не доводиться. Можливо, на це питання проллють світло знахідки у майбутньому.

Предмети передньоазійського вигляду, що відносяться до ранньоскіфської епохи, на території Східноєвропейського Лісостепу доволі нечисленні. Порівняно нещодавно достеменно можна було назвати кілька виробів, знайдених ще у XIX ст. в кургані Переп'ятиха у Дніпровському Правобережжі, передусім, срібну бляшку у вигляді грифона (Скорий, 1990, с.41-42, 51).

В останній час досить яскраві давньосхідні знахідки, поява яких також пов'язана з передньоазійською скіфською епопеєю, були виявлені в курганах №№ 1-2 Караванської групи Люботинського могильника на Сіверському Дінці (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с.144-150).

Будучи найбільш раннім похованням скіфської культури на півдні Терасового Лівобережного Лісостепу, комплекс поблизу с. Волошине поповнює загалом невелике (менше десятка) коло скіфських архаїчних захоронень на Лівобережній терасі, відкритих раніше неподалік сс. Гладківщини Золотоніського району (Журнал раскопок..., 1908, с.149;

Рис.31. Аржан-2 (Тува).
Золота бляха – прикраса
головного убору з жіночого
супутнього поховання.
Рис. О.В.Коваленко, 2005.

Галанина, 1977, с.38, 43, табл. 21, 1-4; Григорьев, 1987, с.53; Григор'єв, 1995, с.58-59), Вереміївки (Линниченко, 1901, с.73-74; ОАК, 1902, с.121; Іллінська, 1968, с.147-154; Ильинская, 1968, с.42) та Придніпровського у Чорнобаївському районі Черкаської області (Григорьев, 1995, с.59-60) на історичній Полтавщині.

До речі, всі ці комплекси тяжіють до дніпровських переправ і широких терас узбережжя ріки. Більшість таких поховань впускні, чоловічі, або чоловічі, що супроводжуються захороненнями жінок. Виняток складало, хіба що, поховання в кургані № 449 поблизу с. Гладківщина, котре, виходячи з інвентаря, належало жінці, вміщеній до могили у супроводі підлітка без будь-яких речей. Усі перераховані захоронення в часі цілком співвідносяться з другою (кавказькою) хвилею просування кочівників скіфської культури до меж Східноєвропейського Лісостепу в кінці VII – на початку VI ст. до н.е. (Скорый, 2003, с.77-82, 88-89). Поховання ж з Волошиного, виступаючи більш раннім комплексом, схоже, з цими подіями не пов'язане.

На завершення варто звернути увагу на один досить цікавий факт. Фігурці козла з Волошиного, за іконографічною схемою, цілком близьке зображення тварини (барана або, ймовірно, козла) в золоті з жіночого супутнього захоронення у кургані Аржан-2 в Туві (Центральна Азія) (Чугунов, 2004, с.27; Šugunov, Parzinger, Nagler, 2010, Tab.99:1; 110:6) (рис.31). Як відомо, цей визначний поховальний комплекс, що містив непограбоване парне поховання царського рангу, на разі датують в межах другої половини VII ст. до н.е. (Чугунов, 2004, с.34; Чугунов, Працінгер, Наглер, 2004, с.16). Можливо, під час обговорення хронології цієї небуденної центрально-азійської пам'ятки варто врахувати й далеку східноєвропейську ана-

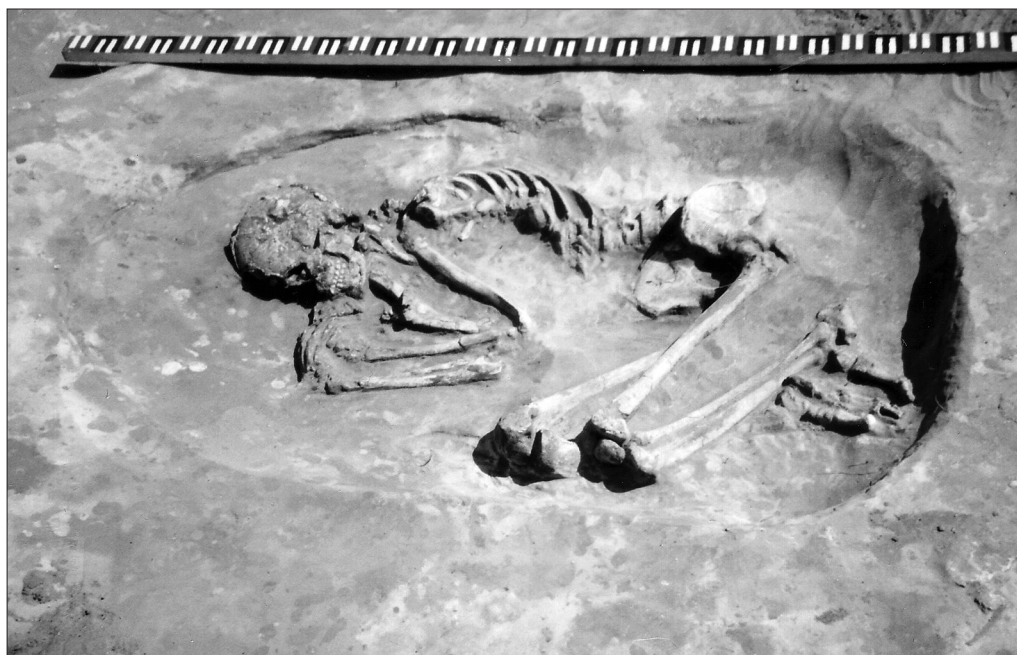

Рис.32. Курган № 1, поховання 2. З півночі.

логію — зображення козла на шпильці з поховання біля Волошиного, яке, судячи зі всього, відноситься до більш раннього часу, ніж Аржан-2 (Кулатова, Скорий, Супруненко, 2006).

Таким чином, досліджене поховання є рідкісним на узбережжі Дніпра поховальним комплексом періоду *скіфської архайки* — *першої половини VII ст. до н.е.*

Поховання 2 (*бабинської культури* або культури багатоваликової кераміки, *впускне*) відкрите у південній схилівій частині насипу, за 7,65 м на південь від УЦ (рис.3: п.2). Виявлене з глибини 0,95 м від УЦ або 0,30 м від рівня сучасної дослідженню денної поверхні, за доволі невиразною сірою плямою супіщаного заповнення, зі слідами деревного тліну з одного боку.

Яма мала дещо скруглені до дна стінки, овальний, із заходу — ближче до підпрямокутного в плані обрис та закруглені кути, незначно вирівняне дно, з нахилом зі сходу на захід і перепадом глибини в 0,1 м, глибину 1,10 м від УЦ (рис.32). Розміри ями — 0,80 x 1,25 м (площа — 0,85 кв. м), довгою віссю зорієнтована в широтному напрямку — схід — захід, з розширенням із західного боку. Заповнення — незначно перемішане

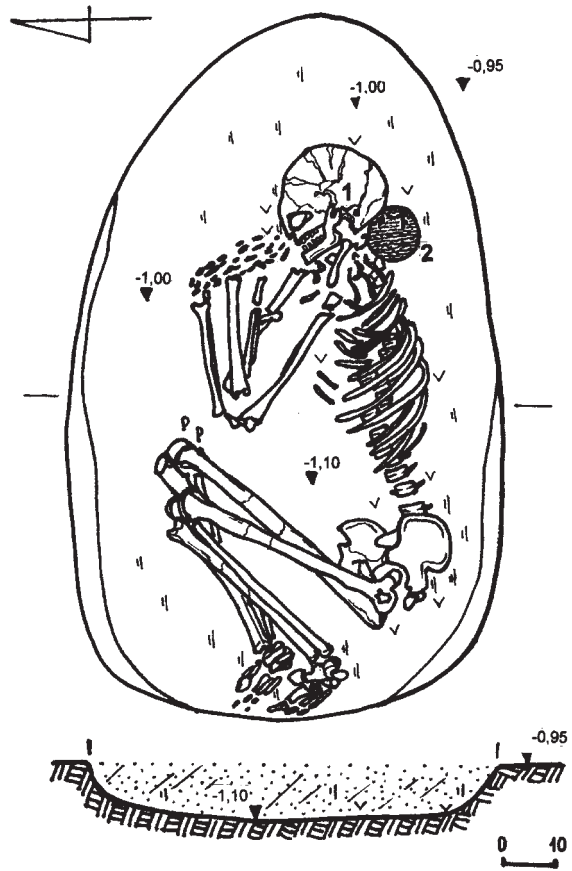

Рис.33. Курган № 1,
поховання 2.

План і перетин.

- 1 – розвал сережки, бронза;
2 – рештки зотлілої посудини,
дерево; р – мушлі.

сіросупіщане, схоже на структуру насипу (рис.32-33), з дрібними вугликами.

В ямі, відображаючи зібгану на правому боці, головою на схід (рис.32), позу, в анатомічному порядку лежав скелет похованої, за визначенням А.В.Артем'єва, – *жінки*, віком 25-30 років. Голова була дещо підігнутою донизу (лицевим відділом черепа на північ), руки – відведені від тулуба зібгані в ліктях, кисті – неприродньо звернені до обличчя. Ноги виявилися зібганими і підігнутими ближче до тазу (рис.32-33), викладеними одна на одну (кут скорченості 28-30°).

В оголів'ї та під кістками скелету простежувалися сліди підстилки рослинного походження, навкруги скелета – посипка дрібними вугликами (рис.33).

Справа від черепа (прилягаючи до потиличного відділу та шийних хребців) відкритий слід зотлілої, зруйнованої часом, круглої дерев'яної

Рис.34. Курган № 1, поховання 2.
Сережка. Бронза.

посудини, що мала діаметр – близько 10 см (рис.33:2). Складалося враження про її кубкоподібну форму.

На лівій скроневій кістці черепа знайдена фрагментована бронзова дротова сережка (рис.33:1). Над кістками колін ніг – дві дрібних мушлі равлика звичайного, причетність яких до поховального інвентаря проблематична (рис.33: р). Інших знахідок не виявлено.

Знахідки.

1. *Рештки* дерев'яної *посудини* з дном круглої в плані форми (кубка-?), з діаметром денця – близько 9-10 см (рис.33:2). Зберігся тонкий слід золілої посудини.

2. *Сережка*, видовжено-округлої форми, з розімкненими кінцями, виготовлена з бронзового дроту, діаметром 2,0-2,5 мм. Розміри сережки – 2,5 x 2,0 см. Кінці дроту – закруглені (рис.34).

Комплекс належить до поховальних старожитностей пізнього етапу *бабинської культури* бронзового віку.

Залишки поховання 3 (катакомбної культури, впускного, основного для насипу з рівчаком-?), вірогідно, знаходилися у центральній частині кургану, за 1,5-2,5 м на південь чи південний захід від УЦ (рис.3). Зруйновані під час спорудження ями поховання 1 скіфської епохи. Деякі кістки з могили потрапили до масиву викиду та насипу, а звідти осунулися в рів (стегова кістка дорослої людини: рис.3:2), якщо останній не належав ранньоскіфському похованню.

Кераміка зі складу інвентаря, у подрібненому вигляді, потрапила до провалу камери поховання 1.

Знахідки, що засвідчують існування зруйнованого катакомбного поховання.

1-7. Невеликі *уламки стінок* ліпного товстостінного опуклобокого *горщика* середніх розмірів, з рештками орнаментування – згрупованими по два вертикальними відбитками багатозубого гребінцевого штампу, на зовнішній поверхні – зі слідами гребінцевого загладжування та бі-

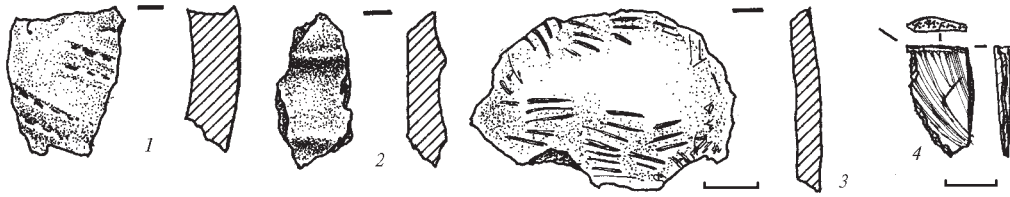

Рис.35. Курган № 1, поховання 1. Знахідки із заповнення. *Кераміка, кремень.*

ло-сірим ангобуванням (рис.35:1). Всі – від одного горщика, з щільним пористим тістом сіро-чорного кольору, з домішками піску та вигорілої черепашки в однорідній масі, з товщиною стінок 0,8-0,9 см. Розміри – від 0,8 x 1,2 до 2,1 x 2,8 см. 7 од.

8-15. Незначні *фрагменти стінок* ліпного, порівняно тонкостінного *горщика* невеликих розмірів, з гребінцевим загладженням поверхні з обох боків. Від одного горщика, з щільним тістом сіро-коричневого кольору, з домішками піску та крихіток черепашки, з товщиною стінки – 0,5-0,6 см. Розміри – від 0,5 x 0,9 до 1,6 x 2,1 см. Один уламок більший – 3,5 x 5,1 см (рис.35:3). 8 од.

16. Можливо, з поховання походив і платівчастий *відщеп кременю* зі смужкою нерегулярної ретуші та слідами використання із одного з боків (рис.35:4). Розміри – 1,2 x 2,0 x 0,3 см.

Уламки кераміки епохи ранньої бронзи потрапили до заповнення поховання 1 з поверхні розораного насипу та викидів внаслідок деструкції перекриття могили.

Про ймовірність існування не збережених на час досліджень поховань, як і про влаштування тризної відправи в час здійснення поховання 2, може свідчити ще одна знахідка із заповнення захоронення 1. Це:

17. *Фрагмент* стінки ліпного *горщика*, прикрашеного проглаженою валиковою орнаментациєю, із добре заглаженою до лискування зовнішньою коричнево-ангобованою поверхнею та домішками піску в тісті (рис.35:2). Розміри – 1,4 x 3,1 см. Він є характерним зразком кераміки *бабинської культури*.

Залишається також назвати єдиний серед комплексу знахідок уламок посуду нової епохи, що потрапив до верхньої частини заповнення поховання 1 (глибина 0,45 м від УЦ).

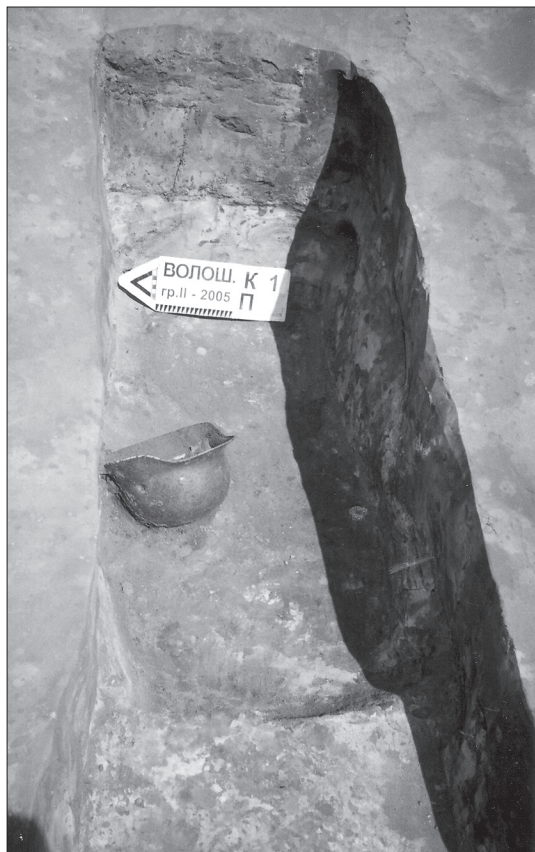
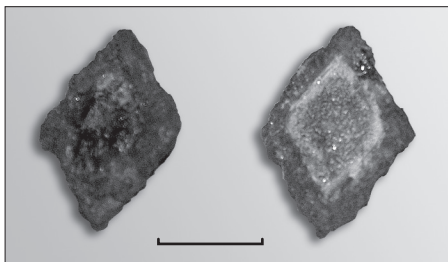

Рис.36. Курган № 1, окоп.
Загальний вигляд. Із заходу.

Рис.37. Окоп. Дно. Трофейні
«ромби» радянського комбрига.
Залізо, емалі.

18. Уламок стінки світлоглиняного гончарного *горщика*, прикрашеного горизонтальною смужкою коричнево-червоного ангобу. Розміри — 2,3 x 3,5 см. Випадковий зразок кераміки *фінальної доби козацького часу*, пов'язаний із заснуванням неподалік хутора на місці сучасного с. Волошине.

Крім поховальних старожитностей, практично поза курганом, виявлені окоп та кілька господарських ям чорноліської культури і початку ХХ ст.

Рештки окопу (1943 р.) трапилися у північній полі насипу, за 5,5 м на північ від УЦ (рис.3: *окоп*; 63), з глибини 0,45 м від УЦ або 0,20 м від рівня сучасної дослідженню денної поверхні, за виразною чорно-сірою плямою супіщаного заповнення, із залишками осколків і гільз у заповненні (рис.38-39).

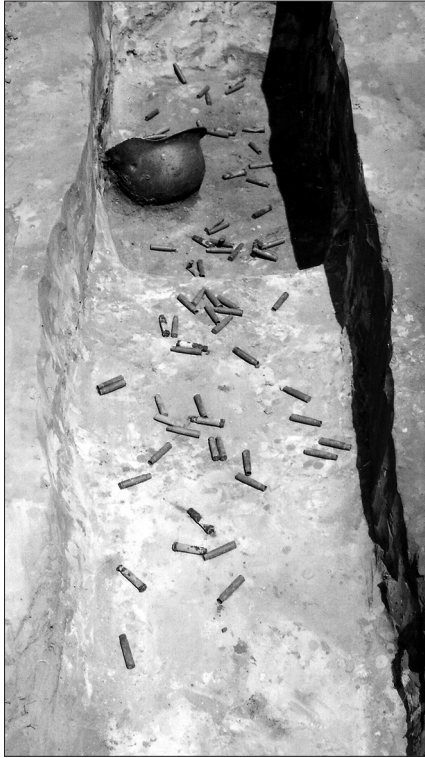

Рис.38. Курган № 1, окоп
з виявленими знахідками.
Із заходу та сходу.

Рис.39. Курган № 1.
У рештках окопу.
І.Головко.

Окоп мав вигляд досить вузької траншеї, довжиною більше 8 м, витягнутої у вигляді плавної дуги по вісі північний схід – південний захід (рис.3). Його ширина становила близько 0,80 м, глибина – 0,5 м від рівня сучасної денної поверхні (це вказує на масштаби руйнування оранкою поверхневих нашарувань на мису за останні 30-40 років – близько 1,0 м). Біля північно-східного краю траншеї розташовувалася стрілецька «ячейка», шириною до 1 м, дно якої було на 0,30 м нижче за дно окопу (рис.36; 38).

На всій площі заглибини були розкидані гільзи від німецького кулемета (рис.38-39) (більше 130 од.), дата випуску яких припадає на 1934-1938 рр. Тут же знайдені і 7 пістолетних гільз (розстріляна обойма) та 2 розпізнавальні знаки вищого командного складу Червоної Армії зразка 1941 р. у вигляді великих ромбів зі вставками рубінового кольору (звання – комбриг) (рис.37).

У стрілецькій заглибині окопу виявлена німецька каска (рис.36; 38-39) з шевроном зліва, у вигляді прямокутника із загостреним нижнім краєм (поле білого кольору, на якому проглядається орел, нанесений чорною фарбою). Каска мала кульовий отвір зліва, на місці скроні.

Враховуючи місцезрештування окопу на дугоподібно вигнутому підвищенні над с. Волошине (рис.1; 40), з боку дороги Полтава – Кременчук, можна вважати, що окоп відноситься до осінньої пори 1943 р. – періоду кровопролитних боїв на кременчуцькому напрямку. Що ж стосується розпізнавальних знаків радянського командира (рис.57), то, вірогідно, вони були своєрідним трофеєм загарбника, який так і не довів свої «здобутки» до Німеччини.

До речі, результати розкопок цього окопу опубліковані у кременчуцькому тижневику «АВтограф» та часописі «Полтавський вісник» (Скорий, 2005, с.13; 2010, с.17), а знахідки передані на зберігання до Полтавського краєзнавчого музею.

Таким чином, у кургані досліджено два поховання: 1 – *бабинської культури*, 1 – *ранньоскіфське*. Отримані дані щодо руйнування спорудженням ями скіфського часу поховання катакомбної культури і, можливо, ще одного бабинського.

3. КУРГАН № 2: ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС МОЛОДОЇ ЖІНКИ

Курган займав крайнє південно-східне положення у складі східної частини групи насипів II, розташованих вздовж вигину мису останця, за 0,9 км на схід від с.Волошине (рис.1; 40:2). Здіймався на підвищенні над північно-східним підйомом мису і заплавою на 4,1 м, пануючи над заболоченою заглибиною стариці під схилом. На час досліджень розорюванням його насип було певною мірою пошкоджено, а масив ґрунту виявився стягнутим на північний захід, вздовж схилу. Курган знаходився за 125 м на північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили (рис.40-41).

Отже, курган був розораний і розповзся, від чого його діаметр становив – 20,5 x 22,2 м. Форма решток насипу – ближча до овальної, дещо витягнута у широтному напрямку (рис.44). Нівелювання висоти з широтних і меридіональних боків дало результат – 0,64-0,70 м, висота від рівня стародавнього горизонту визначена усереднено – як 0,65 м (рис.42; 44).

На розораній поверхні з південного боку виявлений незначний *фрагмент* стінки ліпного товстостінного *горщика* доби ранньої бронзи (рис.46: 1: *вверху зліва*), а ближче до схилу на західній полі, на поверхні й в орному шарі, – дрібні *уламки* стінок ліпних *горщиків* та *античного* гончарного *посуду*, а також вінце ліпного *кубка* скіфського часу (рис.44: *кк; 46:1-3*).

Знахідки скіфської епохи засвідчують місцезнаходження на полі кургана місця тризнової відправи доби раннього залізного віку.

1-8. Дрібні *фрагменти* стінок ліпного *горщика* із заглаженою поверхнею, з домішками товченого дрібного шамоту (рис.46:1). Розміри – від 0,4 x 0,9 до 1,8 до 2,1 см. 8 од.

9. *Уламок* вінця ліпного *кубка* (?) з чорнолискованою поверхнею (рис.44:2; 48), домішками дрібного кварцевого піску, розміром 1,7 x 2,2 см.

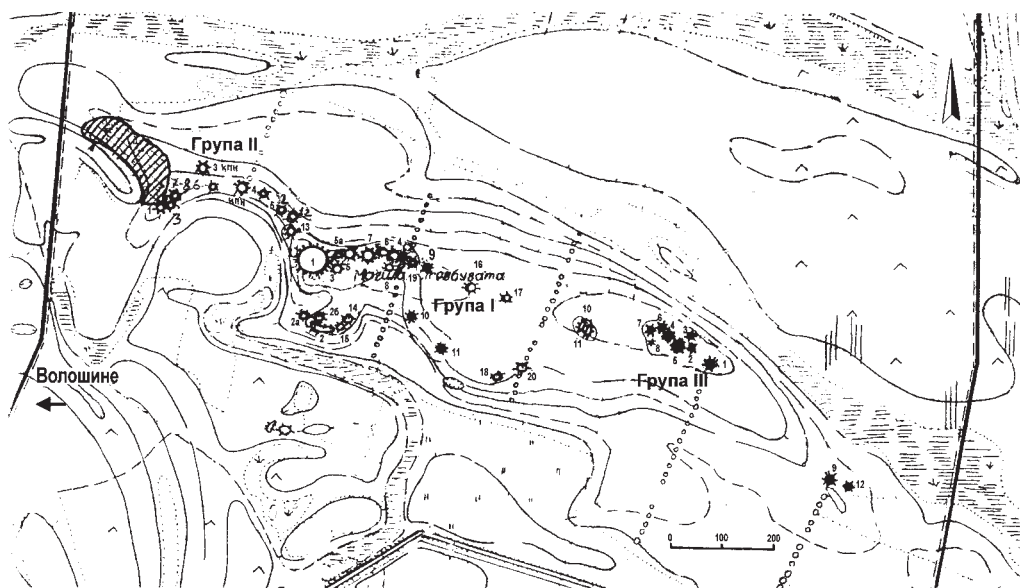

Рис.40. Волошине, с. Схема розміщення груп курганів I, II та III. Дослідження 2003–2006 рр. Досліджені кургани та місцезнаходження доби раннього залізного віку Волошине I.

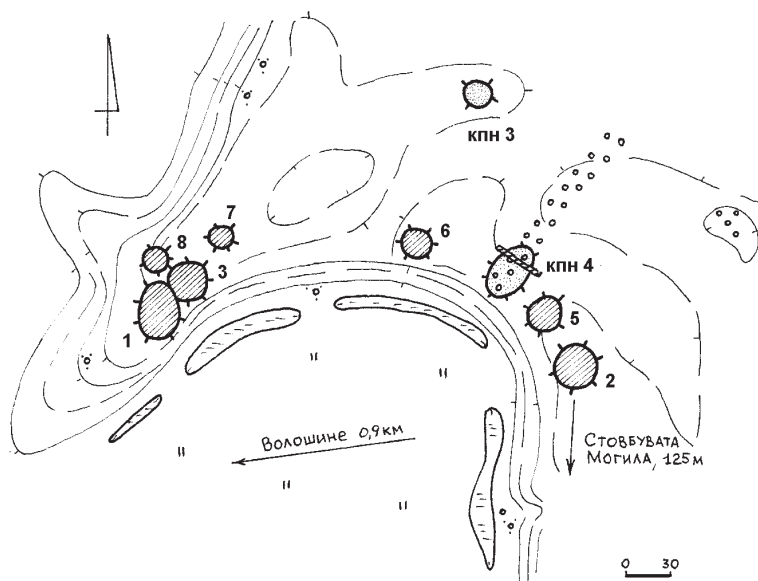

Рис.41. Волошине, с., група II. План. кпн – кургано-подібні насипи і пагорби.

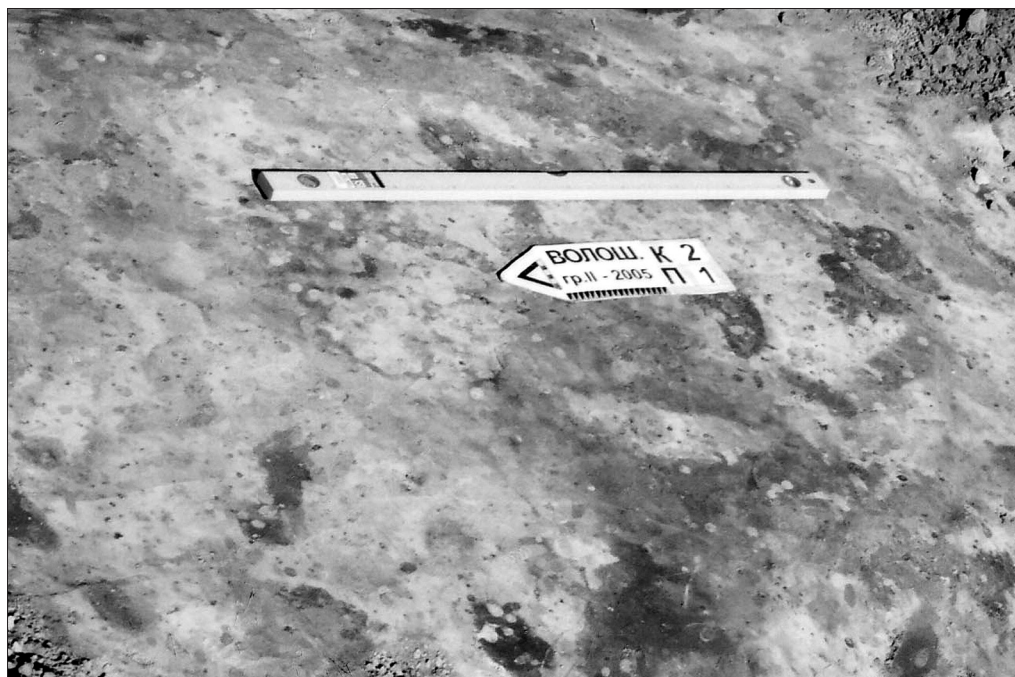

Рис.42. Волошине, група II, курган № 2. Загальний вигляд після очищення від травостою. Трасування. Із заходу.

Рис.43. Волошине, група II, курган № 2. Пляма ями 1.

На фото яма ще має робочу назву «поховання 1». З північного заходу.

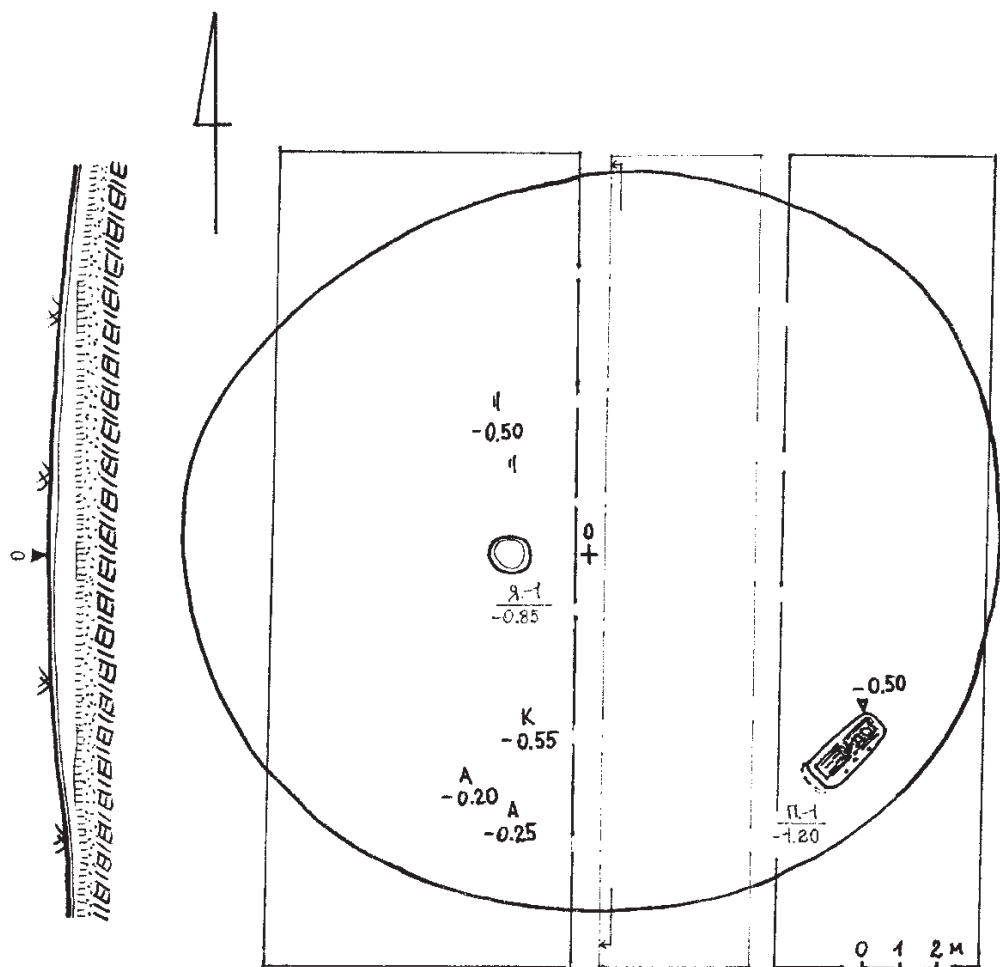

Рис.44. Курган № 2. План і східний профіль центральної бровки.

10-14. *Фрагменти* стінок гончарної античної тонкостінної оранжевоглиняної *посудини*, з домішками шамоту і дрібного кварцевого піску в тісті (рис.44:3), розміром – від 0,5 x 0,6 до 2,0 x 3,2 см.

Кераміка скіфського часу виявлена й у заповненні золотоординського поховання 1.

Під насипом знаходилися два об'єкти: поховання 1 золотоординського часу та яма 1 епохи раннього бронзового віку (рис.44: п.1, я.1).

Стратиграфія. Насип кургану був зведений з однорідного, світлосіро-коричнюватого супіску в один прийом, вірогідно, у зв'язку зі влаштуванням ями 1. У профілях центральної бровки чітко читався шар по-

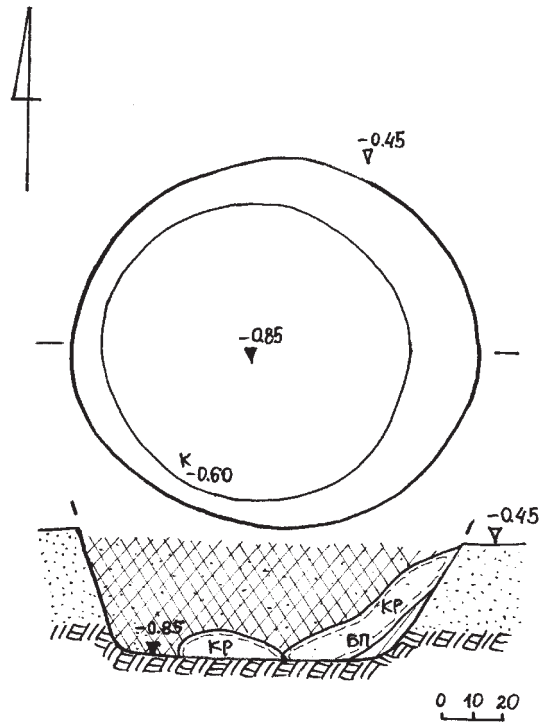

Рис.45. Курган № 2.
План і перетин ями 1.

хованого ґрунту – сіро-коричневого супіску, товщиною 0,35-0,60 м. Стратиграфічна картина в центральній частині насипу була такою:

0 – 0,20 м – дерновий, свого часу орний шар – сіро-коричневий супісок;

0,20 – 0,65 м – масив насипу – світлосіро-коричневий супісок, місцями перебитий норами крупних землерійів; в цьому масиві, за 3,4 і 5,2 м на північний захід від УЦ, на глибині 0,30-0,35 м, виявлені кілька крупних вуглин (рис.44);

0,65 – 0,95-1,05 м – сіро-коричневий, місцями огумуснений супісок – похований ґрунт;

0,95-1,05 м – 1,25-1,35 м – на окремих ділянках – плями біло-жовтого стерильного піска-передматерика;

з 0,95-1,05 – 1,25-1,35 м – світло-жовтий пісок – материк (рис.44).

Крім названих, інших знахідок у насипу не виявлено.

Яма 1 (бронзового віку) споруджена до зведення насипу з рівня незначного підвищення похованого ґрунту (0,45 м), позначеного плямою біло-жовтого піска, за 1,8 м на захід від УЦ (рис.44: я.1).

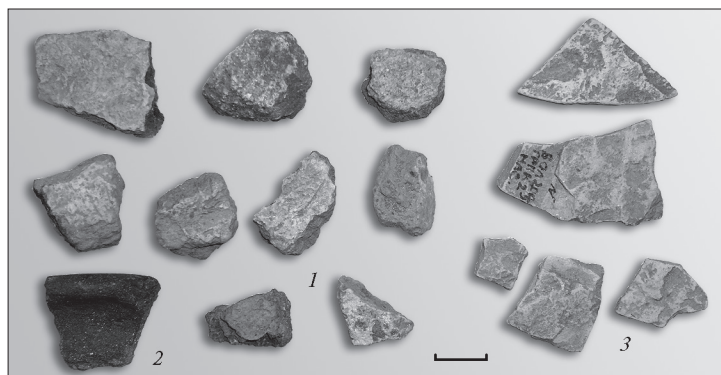

Рис.46.
Курган № 2.
Насип.
Уламки кераміки
епохи ранньої
бронзи, скіфського
часу (1-2) та антич-
ного гончарного
посуду (3).

Рис.47. Курган № 2.
Насип і яма 1.
Фрагменти кераміки
катакомбної культу-
ри (1-5) та скребачка,
кремінь (6).

Мала округлу в плані і зрізано-конічну у перетині форму, з діаметром по верху – 1,21 x 1,28 м, по дну – 0,95 x 1,00 м (рис.45). Стінки рівні, рівномірно нахилені до дна під кутом 65-70°, дно рівне. Заповнення мішане, з жовто-коричнево-білого супіску, перебитого кротовинами (рис.45; 50).

У заповненні та навколо ями, крім виявленого на глибині 0,60 м від УЦ окатаного *ліпного* енеолітичного *черепка* зі значними домішками органіки в тісті та слідами вигорілої черепашки, розміром 0,8 x 1,1 см (рис.45: *к*), знайдені 5 крупніших уламків стінок катакомбного *ліпного* посуду і скребачка з кременю (рис.47).

Знахідки.

1. **Фрагмент** шийки ріпоподібного великого *ліпного горщика* з пальцевими відтисками під шийкою та горизонтальними смугами відбитків подвійного перевитого шнура, з домішками дрібнотовченого шамоту в тісті (рис.47:3; 49:1). 3,0 x 3,5 см, товщина – 1,6 см. Виявлений на поховальному ґрунті біля ями, на глибині 0,45 м від УЦ.

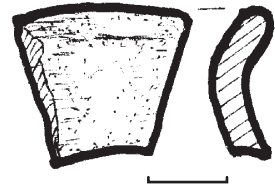

Рис.48. Курган № 2.
Насип. Фрагмент кубка скіфського часу.

2. *Уламок* тулуба ліпного *горщика* з горизонтальними і прогладженими валиками, розділеними навкісними відбитками штампу – тичками палички, з домішками шамоту в тісті (рис.47:5; 49:2). 3,1 x 4,1 см, товщина черепка – 0,8 см. На похованому ґрунті біля ями.

3. *Фрагмент* стінки ліпного *горщика* з горизонтальним рядом скошених відбитків гребінцевого штампу, обмеженого знизу зигзагом відтисків такого ж штампу (рис.47:1; 49:3), з домішками шамоту і вигорілої черепашки в тісті. Розміри – 3,5 x 4,0 см.

4. *Уламок* стінки великого товстостінного ліпного *горщика* з ямковими відтисками та відбитками крупнозубого гребінцевого штампу (рис.47:2; 49:5), з домішками шамоту в тісті. 2,2 x 2,7 см, товщина – 1,0 см.

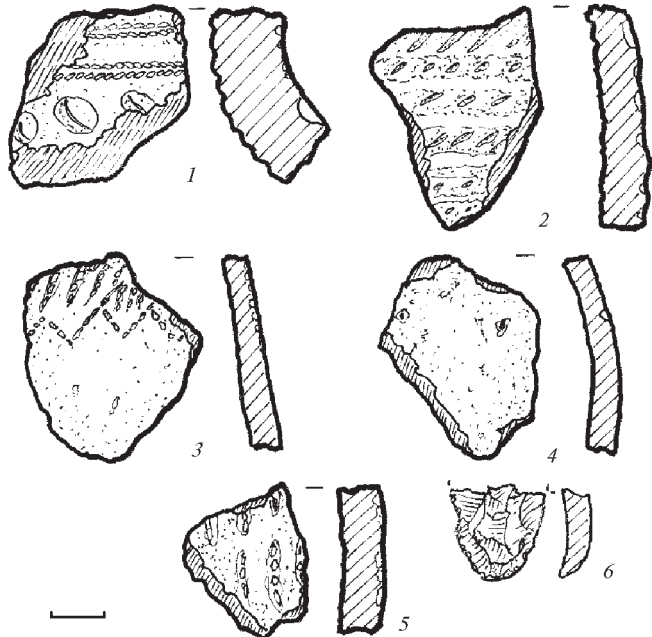

Рис.49. Курган № 2.
Насип і яма 1.
Фрагменти кераміки
катакомбної культури
(1-5) та скребачка,
кремій (6).

Рис.50. Курган № 2. Яма 1. Вид з заходу.

5. *Фрагмент* стінки ліпного горщика з невеликими підпрямокутними наколами (рис.47:4; 49:4), домішками шамоту і дрібного піску у тісті. Розміри – 2,6 x 3,7 см.

6. *Уламок* кінцево-бічної *скребачки* (рис.47:6; 49:6) на платівці сіро-коричневого непрозорого кременю. 1,9 x 1,7 см.

Яма (рис.50) може розглядатися як жертовна, або ж як спроба спорудити вхідний колодязь катакомбного поховання, за якихось обставин не завершеного. Можливо, таким чином могло влаштуватися поховання-кенотаф. У такому разі, саме з ним і було пов'язане зведення насипу кургана. Яма віднесена до *раннього бронзового віку*.

Поховання 1 (золотоординського часу, *впускне*) виявлене у південно-східній полі кургана, за 8,4 м на південний схід від УЦ (рис.44: *п.1*). Досліджувалося з рівня похило спадаючого шару похованого ґрунту, з глибини 0,50 м від УЦ, відразу ж під орним шаром (рис.52).

Темніша пляма мішаного, сіро-коричнево-чорного супіщаного заповнення з масиву викида, окреслювала прямокутні контури ями зі скругленими кутами, дещо звуженої з південно-західного боку, і спрямованої за лінією – північний схід – південний захід (рис.52-53). Поперечні коротші стінки незначно розширювалися до переддення на

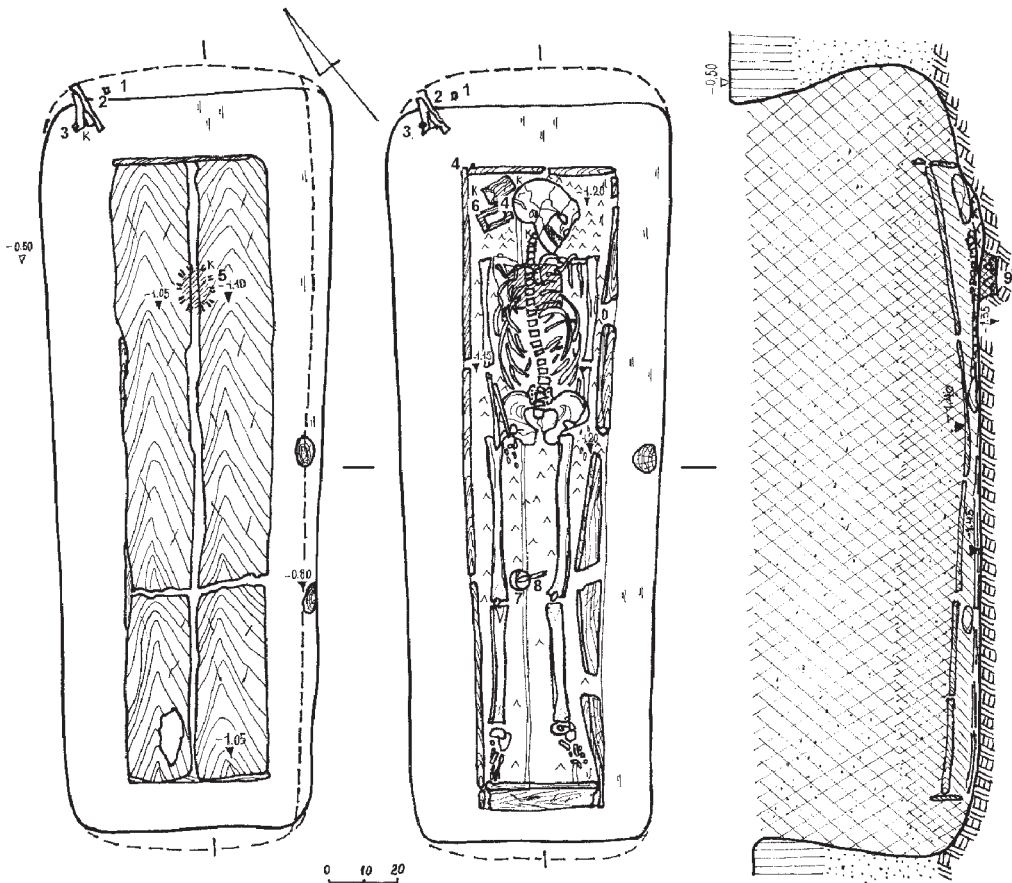

Рис.51. Курган № 2. Поховання 1. План і перетин.

1 – таранна кістка вівці; 2 – лапатка і стегнова кістка вівці, під ними – променева кістка молодій кобилі; 3 – залізний ніж та окислена пряжка; 4 – розвал залізної шпильки; 5 – пляма вуглин від світильника чи скалки; 6 – розвали берестяних деталей бокки; 7 – залізна чаша з дугоподібною ручкою; 8 – залізне кресало з дерев'яною ручкою.

0,10-0,15 м, утворюючи ледь скруглені ніші в основі. Південно-східна повздовжня стінка на 5 см також розширювалася до дна (рис.51).

Розміри ями: по верху – 0,70-0,85 x 2,20 м, у передденні – 0,67-0,78 x 2,35 м, глибина – 1,20 м від УЦ або 0,70 м від рівня похованого ґрунту, площа – трохи більше 1,6 кв. м (рис.51; 53).

Посередині ями знаходилося дощате гробовище прямокутної в плані форми, з незначним розширенням у північно-східній частині. Зверху воно було перекрите двома широкими дубовими (ксилотомічне визна-

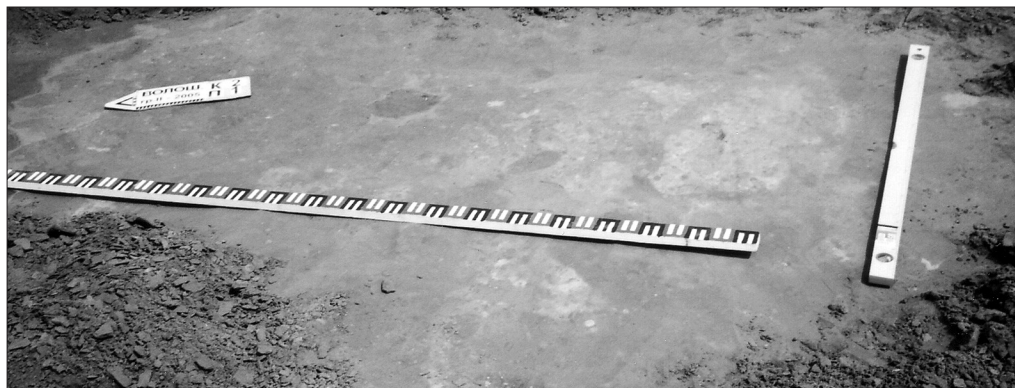

Рис.52. Курган № 2. Поховання 1. Пляма заповнення. З південного заходу.

Рис.53. Курган № 2.
Поховання 1 у процесі дослідження. Залишки перекриття гробовища.
З південного заходу.

Рис.54. Курган № 2. Поховання 1. Деталь. Залишки головного убору – бокки і плями тліну одягу та повстяної підстилки. З півдня – південного заходу.

чення І.Г.Дегтяря) дошками (ширина – 20 см і товщина 3 см). Дошата покривка мала розміри – 0,40-0,45 x 1,85 м, слідів скріплення дошок не виявлено (рис.51; 53). На обох дошках, посеред розширеної частини, розміщувалася округла випалена пляма, діаметром 9 x 12 см, позначена масткими вуглинками від зотлілого світильника або скалки (рис.51:5; 53). У північно-східній частині переддення відзначене невелике скупчення вуглин, поодинокі вуглини знайдені й поряд із південно-східною стінкою ями.

Майже посеред південно-східної повздовжної стінки розміщувалися притуленими до неї дві жердини, діаметром близько 6 x 8 см, що, на наш погляд, слугували опорами для встановлення і спуску дошatego гробовища. Їх рештки виявлені з глибини 0,80 м від УЦ (рис.51).

У північно-західному кутку ями, під стінкою, знаходилися велика берцева та таранна кістки ноги *вівці* свійської, накриті лівою лопаткою цієї ж тварини (рис.51:1-2; 54-55; вкл.ІІ:3). Вони належали напівдорослій особині, з висотою в холці 68,5 см. Під ними лежала й ліва променева

Рис.55. Курган № 2. Поховання 1. Деталь. Розвал бокки та кістки тварин у заповненні, залізний ніж і пряжка. *Із заходу.*

Рис.56. Курган № 2. Поховання 1. Деталь. Розвал залізної чаші і кресала. *З південного заходу.*

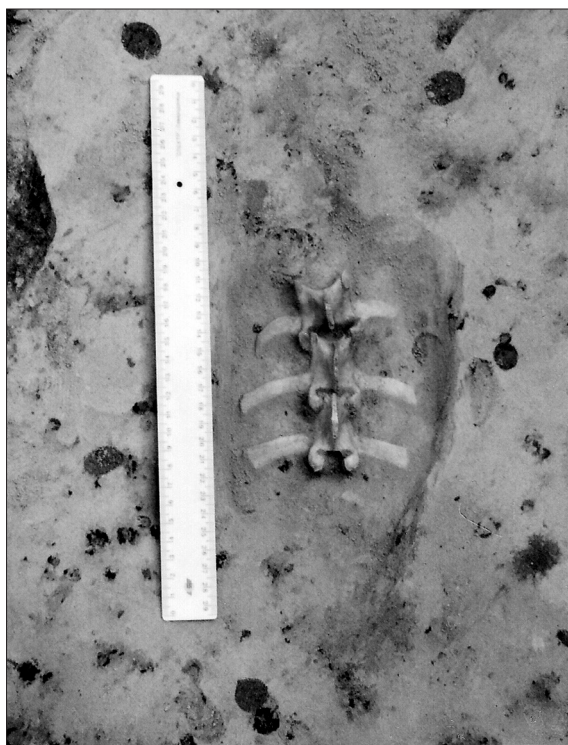

Рис.57. Курган № 2.
Поховання 1. Деталь.
Ямка з кістками вівці
під гробовищем.
З південного заходу.

кістка молодій особини коня свійського (молодій *кобили*). Поряд виявлені залізні ніж з рештками дерев'яного руків'я і рамка пряжки, що прикипіла окислами до нього (рис.51:3-4; 55).

Гробовище мало дещо тонші дощаті стінки й аналогічне за розмірами, також влаштоване з двох повздовжних дошок, дно. Загальна висота «труни» реконструювалася як 0,20-0,27 м, дещо підвищеною в головах з північного сходу (рис.51). Важка труна продавила в рихлому материковому піску dna невелику заглибину (до 3-5 см).

Посеред гробовища, в анатомічному порядку лежав скелет *жінки*, у віці 16-18 років (рис.51; 54; вкл.ІІ:1). Положення похованої встановлюється як випростане на спині, головою на північний схід, з випрямленими вздовж тулуба руками, кистю правої – на миску, лівої – під тазом. Ноги і стопи – випростані. Голова була розвернута на ліву скроню, обличчям на південь – в бік киблі (рис.54-55; вкл.ІІ:2).

Поховану супроводжував нечисленний, проте, досить виразний інвентар, за яким і здійснена культурно-хронологічна атрибуція комплексу. Зліва від черепа знаходилися дві видовжені пустотілі берестяні деталі головного убору – бокки (рис.51:6; 54-55), між якими збереглася залізна

шпилька з роздвоєним стрижнем (рис.51:4). В одному із сувоїв берести від головного убору збереглися понад 20 кістяних намистин та рештки двох тонкодротяних скроневиx підвісок зі срібла (рис.59:3; 61:1-2), залишки текстильно-повстяних деталей бокки (рис.61:3). Між кістками колін ніг лежала кругла залізна чаша з петельчастою дротяною дужкою (рис.51:7) та залізне кресало з дерев'яною ручкою (рис.51:8; 56). Під кістками кисті лівої руки знаходився кремій.

Похована була викладена на шматок повсті, тлін від якої встилав дно гробовища. На черепі відзначені невиразні відбитки текстилю і повстяної основи головного убору. Перед черепом та в ногах містилися дві вуглинки, а в заповненні гробовища трапилися випадкові дрібні *ліпні черепки* від горщика скіфського часу (рис.51: κ).

Під гробовищем, на дні ями, під грудним відділом скелету похованої, розміщувалася прямокутна *ямка*, розміром 12 x 13 см і глибиною 5-6 см, заповнена білим материковим піском. У ній лежали 3 хребці напівдорослої особини вівці, з обрубаними ребрами (рис.51; 57). На стінках ямки відзначені невиразні сліди текстильного тліну.

Знахідки.

1. *Ніж* черешковий залізний, типу 1, за Г.О.Федоровим-Давидовим (Фёдоров-Давыдов, 1966, с.66, 85, рис.12:6), з прямим лезом, невеликим уступом при переході спинки у черешок та скругленим виступом на лезі в основі черешка, з нешироким підтрикутним у перетині лезом, слідами дерев'яної овальної в перетині колодочки та шкіряно-текстильних піхов (рис.58: 1-2 *реконструкція*; вкл.П:5).

Довжина – 7,4 см; ширина леза – 0,7-1,0 см; довжина черешка – 2,2 см; товщина спинки – 0,25 см, ймовірна довжина руків'я, за збереженим тліном, – 5,6 см, діаметр колодочки – близько 0,7 x 1,0 см (рис.58:1-2; кол. вкл. П). Корозований, на лезі накипи, в т.ч. з рештками шкіри і тканини, на черешку помітні залишки дерев'яного руків'я (рис.58:1). Спаяний спинкою з окисленою пряжкою. Зі складу групи предметів поряд із рештками напугної їжі.

На ножі чітко помітна межа охоплення черешка і частини леза, до уступа в основі, руків'ям-колодочкою. Овальна форма колодочки встановлена за наявними рештками дерева. На черешку і частково лезі збереглася велика кількість накипілої деревини з чітко паралельним напрямком волокон. Волокна темно-коричневі, проміжки між ними – темніші. Деревина шарувата, м'яка, належить ліщині звичайній.

На лезі помітні залишки озалізненої шкіри досить темної коричневої гама, з невеликими відбитками, що свідчить про погане профарбо-

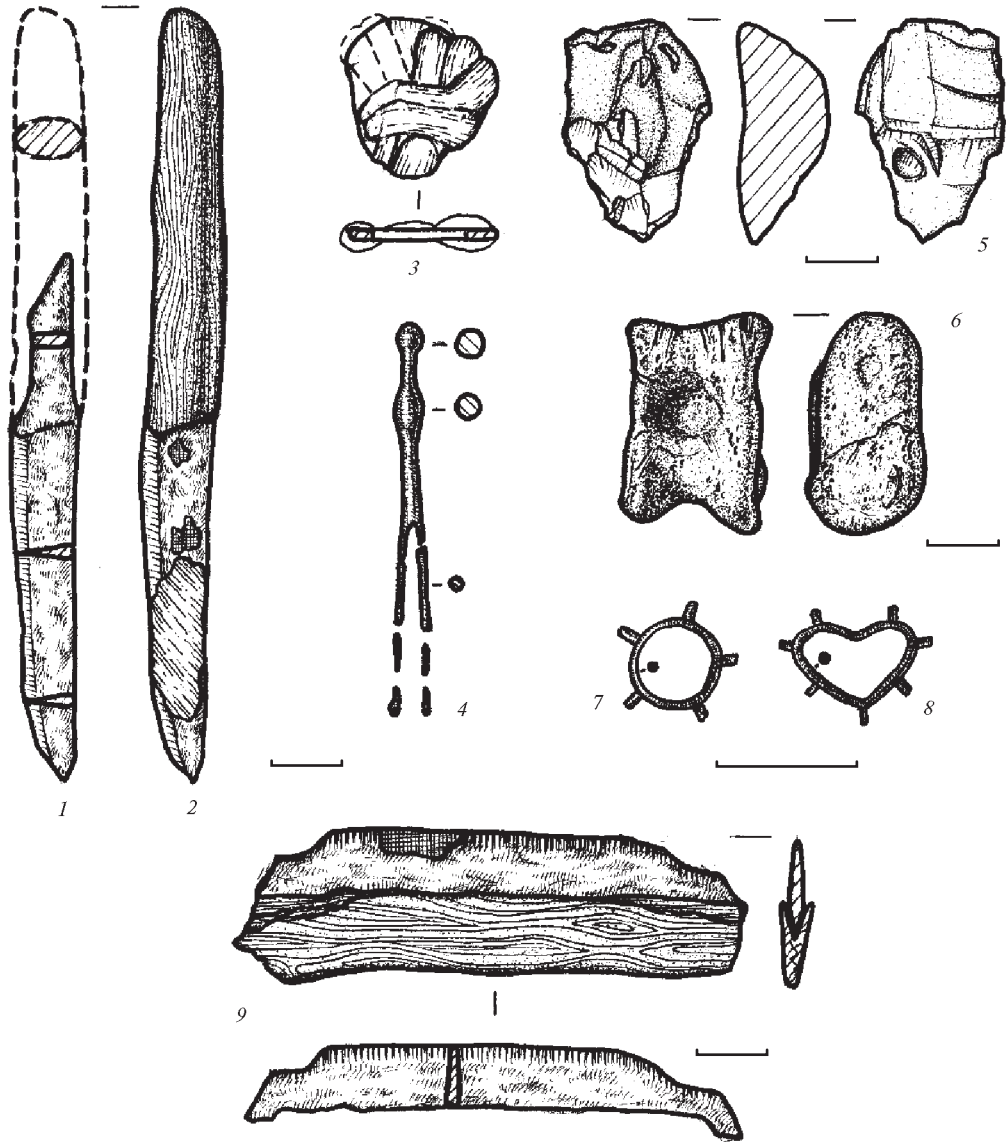

Рис.58. Курган № 2. Поховання 1. Знахідки.

1, 2, 9 – залізо, дерево; 3 – залізо, шкіра; 4 – залізо; 5 – кремій; 6 – кістка; 7-8 – срібло.

ування, а, отже, про порівняно низьку якість виробу. Товщина шкіри нерівномірна.

Під шкірою виявлені деформовані і фрагментовані залишки текстилю. Нитки тонкі – 0,2 мм, розміщені одна біля одної щільно, майже без проміжків. Волокно і кручення не встановлюється. Судячи за кількістю

і характером деформацій, – волокно пружне, можливо, шовк. Переплетення просте полотняне. Напрямок ниток основи і піткання не встановлюється.

2. *Пряжка* залізна, у вигляді рамки овально-підтрикутної форми, овальної у перетині, проміжного типу між поясними пряжками групи I відділу Д типів II і III, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.43, 45, рис.7), без язичка і спеціального пристосування для з'єднання з ремнем (рис.58:3; кол. вкл. II).

На рамці з двох боків збереглися пропитані окислами два витки замшевого-? шнура прямокутного перетину (0,6 x 2,2 мм). З одного із боків добре помітні обриви і потоншення шнура. Є деталлю тонкого поясу, на якому, вірогідно, був підвішений ніж у піхвах (рис.58:3; реконстр.).

Довжина – 2,3 см; ширина – 2,1 см; товщина – 0,25 см. Корозована, рештки шкіри металізовані. Спаяна окислами зі спинкою залізного ножа (вкл. II:5). Зі складу групи предметів поряд із рештками напутньої їжі.

3-4. *Деталі головного убору – бокка-накісників*, деформованих пустотілих циліндрів, звернутих з двох шарів берести (рис.51:6; 54-55). Представлені розвалами пари берестяних сувоїв в 2 обороти (рис.59:1-2; вкл. II:11), розміром 7,0-7,1 x 15,3-16,0 см. Краї шматків кори добре заполіровані, береста тонка очищена. На одній з бокк внизу містився отвір, що перетворився у круглий провал, внаслідок пошкодження, діаметром 0,8 см (рис.59:2; вкл. II:7). Слідів зшивання країв не простежено. Над отвором виявлений підпрямокутний шматочок повсті, розміром 2,5 x 3,9 см (вкл. II:10). Ще один шматочок повсті знаходився в іншому накіснику. Повсть тонка, волокна наповнення однорідні, короткі. Колір – чорний (рис.61:3; вкл. II:10).

Висота циліндрів – близько 7,2 см, реконструйований діаметр – 5-6 см. Товщина берести – 1-1,4 мм (рис.59:1-2).

5-6. *Підвіски* скроневі, у вигляді кільця з круглого дроту із напаяними 5-ма короткими виступами променів (рис.58:7) та серцеподібного кільця дроту з 7-ми короткими виступами (рис.58:8). Срібло. Перша мала діаметр – 0,5 см, друга розміри – 0,6 x 0,9 см (рис.58:1). Діаметр дроту – 0,2-0,3 мм. Обидві представлені в дрібних уламках (вкл. II:8, 13).

Виявлені під шматочком чорної повсті, зі слідами волокон тонкої, майже прозорої шовкової тканини на поверхні однієї з бокк (вкл. II:8).

Поряд із підвісками в цьому ж накіснику виявлена розсип (рис.59:3) з 21 намистини, які були частиною прикрас головного убору (рис.61:1-2).

7-26. *Намисто* представлене однотипними намистинами. Намистинки кістяні, циліндричної форми несталих пропорцій, зі злегка ко-

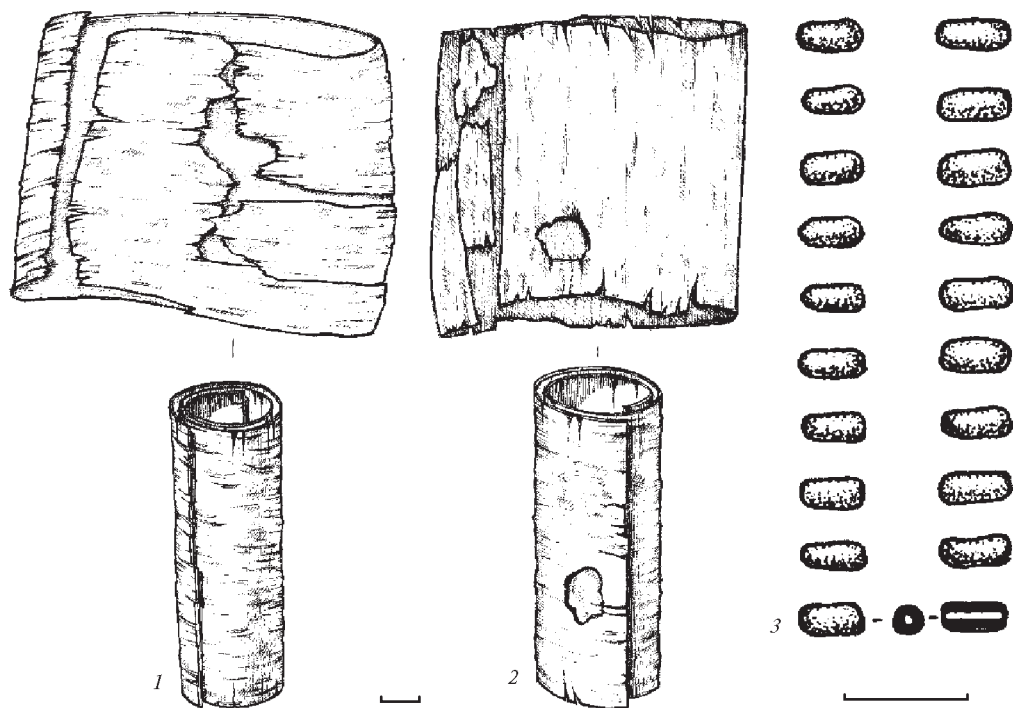

Рис.59. Курган № 2. Поховання 1. Знахідки:
1, 2 – розвали та реконструкції двох накісників-бокк, береста;
3 – намистини, кістка.

нічно зрізаними краями основ та тонким отвором під шовкову нитку або кінський волос, виготовлені з кісток дрібних птахів. 20 од. (рис.59:3; вкл.ІІ:9). Довжина – 0,4-0,5 см; діаметр – 0,20-0,25 см; діаметр каналу отвору – 0,07-0,09 мм (рис.59:3). Поверхня заполірована.

Можливо, є деталями для збереження волокон – засобів утримування і кріплення підвісок до головного убору (рис.61:1-2).

27. *Шпилька* залізна, для скріплення зачіски або деталей бокки, у вигляді масивнішого профільованого стрижня з потовщенням типу кульки та роздвоєними внизу голками з маленькими кульками на кінцях (рис.58:4; вкл.ІІ:12). Реконструйована на довжину – 5,2 см; дм. кульки – 0,35 см; дм. стрижня – 0,3 см; дм. голок – 0,09 см. Корозована, металевий стрижень майже не зберігся. В 6-ти уламках, що кришаться. На голівці (ділянка 2,1 x 3,0 мм) є невеликий накипаний фрагмент текстилю.

Окремі нитки описати неможливо: вони забиті окислами металу і пилом, накипаним на іржу. Сам текстиль маловиразний. Чітко читається-

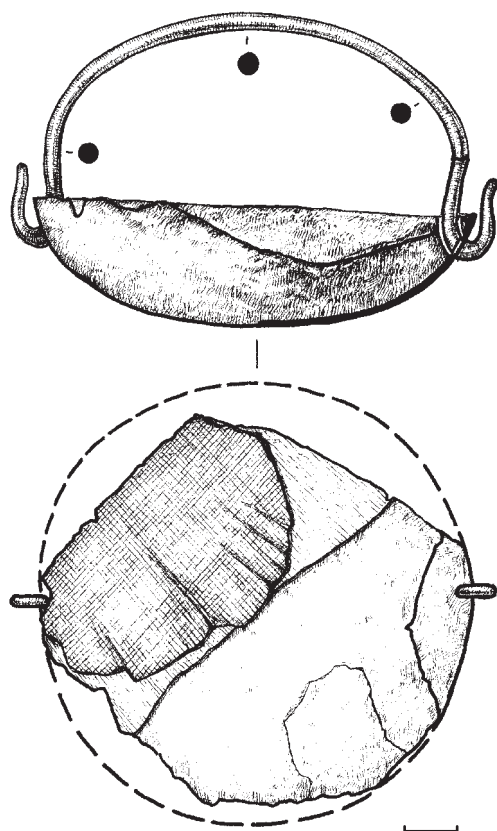

Рис.60. Курган № 2. Поховання 1. Сегментоподібна чаша з дротяною дужкою. Залізо. Схема розташування відбитків текстилю та шкіри на дні.

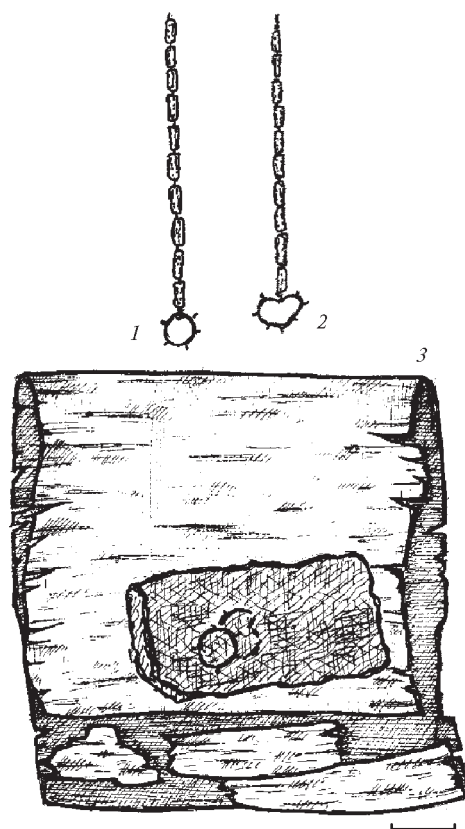

Рис.61. Курган № 2. Поховання 1. Реконструкція підвісок з намистом (1, 2), місцезнаходження розвалу підвісок у повсті на одній з бокк (3).

ся просте полотняне переплетення. Напрямок ниток основи і пітнання не встановлюється. Тонина окремої нитки – 0,24 мм. Відстань між нитками – 0,2-0,3 мм. Це свідчить про те, що тканина була легкою, тонкою, легко драпірувалася та деформувалася. Колір не встановлений. Судячи з товщини ниток і відстані між ними, тканина була шовковою напівпрозорою.

28. *Кресало* залізне скобоподібне (I відділ, тип: скобоподібні, 1 варіант (за О.В.Євглевським та Т.М.Потьомкіною, 2000, с.186-187, рис.2) або: категорії однолезових, відділу А, типу II, варіанту А – В-Е (за Л.П.Ходзевичем, Е.В.Шавкуновим, 1990).

Мало вигляд прямокутної платівки з двома вертикально опущеними вниз нерівномірної ширини кінцями, призначеними для кріплення дерев'яної ручки-колодочки. На лезі кресала по краях є два зрізаних уступи, що надає знаряддю трапецієподібної форми (рис.58:9; вкл.ІІ:4). Ручка виготовлена зі сплющеного перетину обструганої гілки, в якому прорізаний неглибокий паз. Дерево розвалилося під час вивчення.

Довжина – 6,6 см; ширина – 1,0 см; товщина – 0,2 см; розміри дерев'яної колодочки – 1,2 x 6,8 см (рис.58: 9 *реконстр.*).

Подібні кресала мали поширення у Хакасії, на Алтаї, в Мінусінській котловині і Туві, типові для аскизької культури Південного Сибіру, з поміж виробів якої найпізніші зразки датуються XIII-XIV ст. (*Евглевский, Потёмкина, 2000, с.187*). На думку В.О.Могильникова, однолезові кресала у вигляді П-подібної скоби, що насаджувалися на дерев'яну колодочку, зустрічаються тільки у Саяно-Алтаї і прилеглих районах (*Могильников, 1981, с.195*). Хоча кілька примірників все ж виявлені й на східноєвропейських теренах (*Плетнева, 1967, рис.39:6; Казаков, 1971, табл. VIII:8*).

На лезові кресала та уступах добре помітні ділянки задовільної збереженості дерев'яної ручки і крупнофактурної тканини (рис.58:9). Дерево має чітко паралельний напрямок волокон світлокоричневого кольору, з темнішою основою, призмоподібну структуру, легко кришиться, рихле. Належить яблуні-дичці.

Накипілі рештки текстилю – дрібно фрагментовані, окремі нитки – деструктуровані. Тонина окремої нитки – 0,4-0,5 мм. Судячи з деструктурованості, – волокно тваринного походження, можливо, шерсть.

29. **Кремій** (до кресала) – уламок з жовна сірого непрозорого кремєню, зі слідами двох ударів кресалом. 2,0 x 3,0 x 1,0 см (рис.58:5; вкл.ІІ:3). Є сіро-коричнева жовняна кірка з одного боку.

30. **Розвал чаші** сегментоподібної форми, із залізною ручкою-дужкою, типу В IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.87-89, рис.15). Чаша відкована з листа заліза, край вінця ледь потовщений і прямо зрізаний (рис.56). Мала округло-овальну в плані форму. Дужка виготовлена з круглого у перетині дроту, з двома загнутими до верху гачками, для яких у краях вздовж більшого діаметру сегментоподібної місткості просвердлені круглі отвори (рис.60). Подібні чаші (часом їх називають «плошки») відомі серед кочівницьких старожитностей золотоординської епохи. Виявлені вони в курганах як Волошинського некрополя в пониззі Псла (*Супруненко, Масєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006, с.46, рис.37:1*), так і Північного Кавказу (*Власкин, Гармашов, Доде, Науменко, 2006, с.59, рис.17:5*).

Реконструйований діаметр чаші – 8,0 x 8,2 см; довжина ручки з гачками – 9,1 см; висота ручки – близько 3,7 см; розміри плями накипілої

тканини – 3,4 x 5,3 см. У 7-ми уламках, в т.ч. 4 – від вмістилища чаші, 3 – від дужки (рис.60; вкл.ІІ:6).

На корпусі збереглися накипілі рештки крупнофактурного текстилю та тканини середньої щільності фактури, а також залишки шкіри.

Текстиль 1. Розміри ділянки – 3,4 x 5,3 см. Волокна рихлі. Судячи з деформації – пружні. Швидше за все, – це шість. Прядіння нерівномірне. Кручення – S-подібне, від 3-х до 7-ми обертів на 1 см. Тонина ниток – від 0,3 до 0,6 мм.

Кількість ниток в квадраті 1 x 1 см – 12 x 15 од. Ткання з щільним розміщенням ниток основи і вільним – ниток піткання, що свідчить про використання вертикального ткацького верстата.

За цими характеристиками тканина повинна була бути грубою, можливо, ворсистю (про що свідчить нерівномірність прядіння ниток – для начісування), важкою, розрахованою на зимову пору року. Може належати до решток плечового одягу.

Текстиль 2. Волокна в нитці щільно спрядені. Походження – не встановлене. Тонина ниток – 0,25 мм.

Кількість ниток в квадраті 1 x 1 см – 27 x 25 од. Щільнішою є основа, вільнішим – піткання.

Тканина була тонкою, щільною, але легкою.

Шкіра. Колір – коричневий, рівномірний. Товщина – 1,0-1,2 мм, досить високої якості. Шкіра, можливо, належала до матеріалу одягу – шаровар. Залягала під відбитком текстилю 1 (рис.60).

31-32. *Уламки* стінки ліпного *горщика* скіфського часу, із заглаженою поверхнею сіро-коричневого кольору, домішками шамоту й крихіток жорстви зі слюдою в щільному тісті коричневого кольору, розміром 1,5 x 2,2 та 2,7 x 2,8 см. Випадкові у складі комплексу, пов'язані з місцезнаходженням скіфської кераміки на західній полі кургану.

Таким чином, досліджене поховання належить молодій жінці-кочівниці із порівняно заможної родини й може датуватися *другою половиною-кінцем XIII – початком XIV ст.*, тобто, середньозолотоординським часом.

У дослідженому кургані № 2, спорудженому за раннього бронзового віку над ямою 1, виявлене єдине впускне поховання золотоординського часу.

4. КУРГАН № 3: РЕШТКИ НАСИПУ РАНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ

Входив до складу мікрогрупи крайніх із заходу насипів групи II, розміщених на південно-західному мису останця, за 0,62 км на схід – північний схід від с. Волошине (рис.40; 41:3). Знаходився неподалік від краю підвищення мису, на схід від кургану № 1 (Кулатова, Скорый, Супруненко, 2006, с. 46-60), на висоті 4,0 м над заплавою, займаючи пагорб плато над схилом (рис.62). На час досліджень мав вигляд дуже розораного останця кургану. Насип було пошкоджено, ймовірно, не тільки використанням ґрунту для зведення ранньоскіфського кургану № 1, а й згортанням масиву бульдозером на початку 1960-х рр. , разом із верхньою частиною сусідніх курганів №№ 1 та 3 у західний бік, вздовж схилу (рис.41; 63).

Курган знаходився за 315 м на захід – північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили, безпосередньо на схід від решток кургану № 1 групи II (рис.41: к.3).

Діаметр насипу становив – 13 м. Форма його решток – округла (рис.63). Нівелювання з обох широтних боків дало висоту 0,37-0,45 м, висота від рівня стародавнього горизонту визначена як 0,45 м (рис.63). Під рештками насипу відкриті об'єкти – два поховання (1 та 2) і залишки ями 2 (нумерація ям в суцільному порядку для курганів №№ 1, 3 і 8).

Стратиграфія і планіграфічні спостереження. Рештки насипу надали інформацію про ординарний характер цієї поховальної споруди. Під орним шаром курган містив однорідний, сіро-коричневого кольору масив супіску, викладеного у вигляді невеличких дернин в один прийом, у зв'язку зі влаштуванням поховання 1 ямного часу на рівні похованого горизонту (котре, до речі, фактично, не збереглося). Цей первинний насип реконструювався лише гіпотетично за щільністю ґрунту (рис.63: к.3: Г), з діаметром 5,5 x 6,2 м. Висота такого кургану навряд-чи перевищувала 0,5 м. За фінальної доби раннього бронзового віку до насипу впушено

Рис.62. Кургани №№ 1, 3 та 8. Південно-західний мис останця.
Загальний вигляд з південного сходу до початку досліджень.

ще одне катакомбне поховання 2. Можливо, у зв'язку зі влаштуванням цього поховання курган підсипався і зріс в плані до розмірів дослідженого насипу (*насип II*). Саме до його північно-східної поли і була впушена, вірогідно, чорноліська яма 2 (рис.62; 63: к.3: II).

Під час вивчення рівчака кургану № 1 було добре помітно, що західна пола кургана № 3 перекривалася рештками ранньоскіфського насипу, засвідчуючи більш давній вік цієї поховальної споруди, обидві з яких «зрослися» полами.

У профілях центральної бровки відзначені не тільки задернований орний шар і залишки масиву ямного насипу, а й шар похованого ґрунту – сіро-коричнево-чорного супіску, товщиною 0,20-0,30 м. Стратиграфія в центрі насипу виглядала таким чином:

0 – 0,20 м – дерновий, свого часу орний шар – сіро-коричнево-чорний супісок;

0,20 – 0,40-0,45 м – однорідний, сіро-коричневого кольору масив супіску насипу кургана, складеного з невеликих дернин;

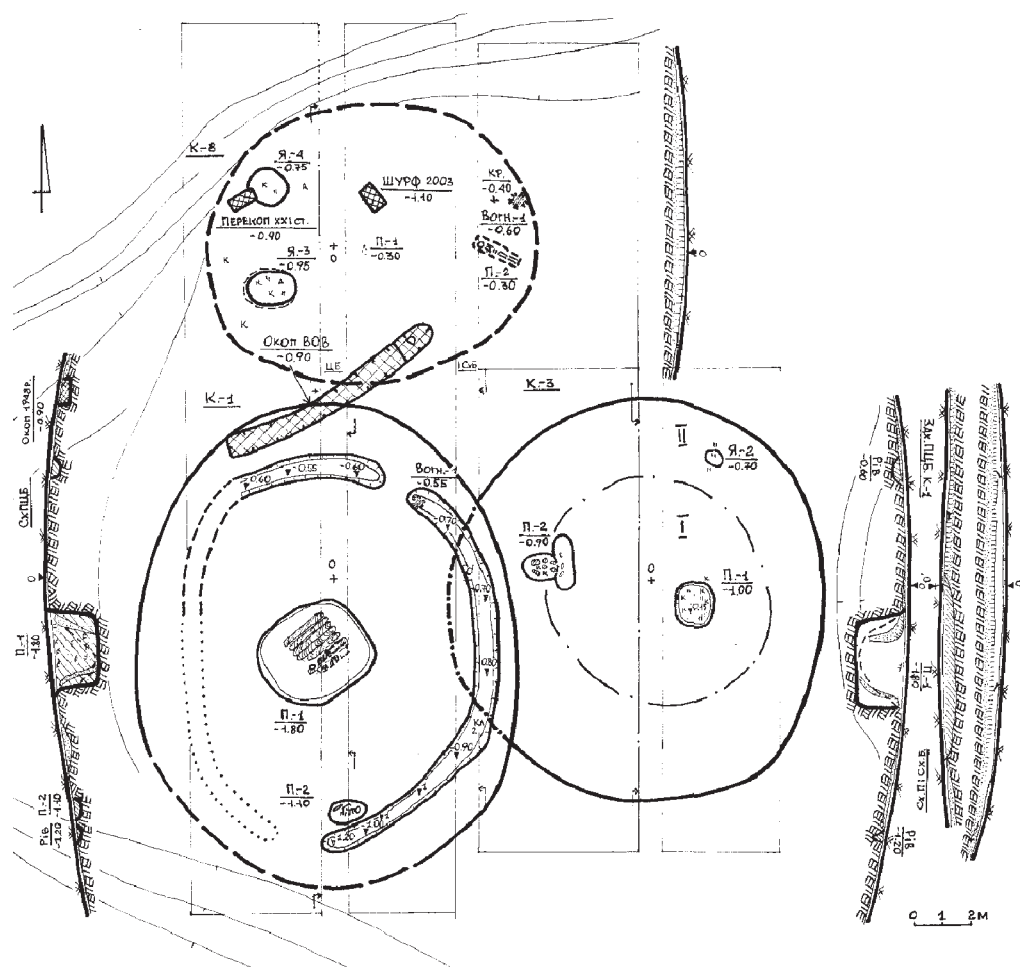

Рис.63. Кургани №№ 1, 3 та 8. План і профілі бровок.

0,40-0,45 – 0,65-0,70 м – сіро-коричнево-чорний, огумуснений супісок, – похований ґрунт;

0,65-0,70 – 0,90 м – біло-жовтий пісок-передматерик;

з 0,90 м – світло-жовтий пісок – материк (рис.63: к.3).

У масиві насипу та під ним досліджені наступні об'єкти.

Поховання 1 (ямне, основне) виявлене у центрі насипу, за 0,95 м на південний схід від УЦ (рис.63: к.3: п.1). Вивчалоя з рівня залягання похованого ґрунту, з глибини 0,50 м від УЦ (рис.64:1).

Контури ями простежені за щільним супіщаним заповненням чорного кольору, зритим кротовинами. Яма мала незначно видовжену пря-

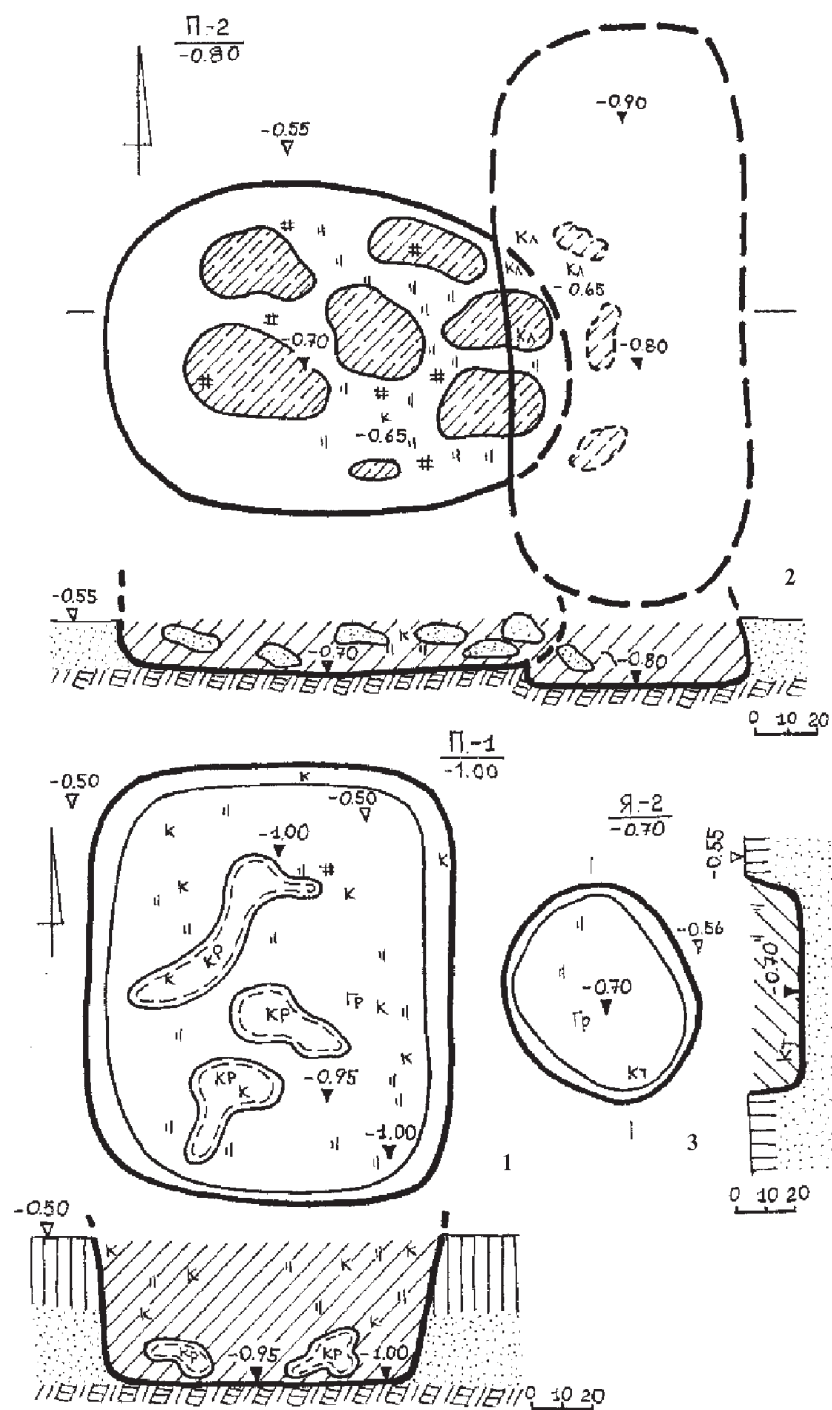

Рис.64. Курган № 3. Плани і перетини об'єктів.

1 – поховання 1; 2 – поховання 2; 3 – яма 2.

Рис.65. Курган № 3. Поховання 1. Вид з південного сходу.

могутню форму, зі скругленими кутами, трохи звужені до рівного дна, також вирівняні стінки. Її розміри: по верху – 1,20 x 1,40 м, по дну – 1,05 x 1,30 м, глибина – 1,00 м від УЦ або 0,55 м від рівня стародавнього горизонту (рис.64:1; 65). Площа ями – 1,3 кв. м. Співвідношення довжини стінок – 1 : 1,2.

Заповнена надзвичайно щільним чорним («маслянистим») супіском, спрямована за меридіональною віссю симетрії (рис.64:1). У верхній частині заповнення виявлені 7 дрібних уламків ліпного посуду, три з яких були діагностовані, а також відщеп кременю; по всьому обсягу – численні вуглини та шматочок сірого граніту (рис.64:1: *кк, гр*).

В ямі слідів перекриття і решток похованого не виявлено (рис.65).

Знахідки.

1. **Фрагмент** стінки ліпного товстостінного **горщика** із добре заглаженою, в т.ч. тріскою, поверхнею, домішками піску і подрібненого шамоту у тісті (рис.68:2). 1,4 x 1,6 см.

2. **Уламок** стінки ліпного **горщика** з неохайно заглаженою поверхнею, домішками шамоту в тісті і слідами поверхневих розчосів (рис.68:3). 0,8 x 1,0 см.

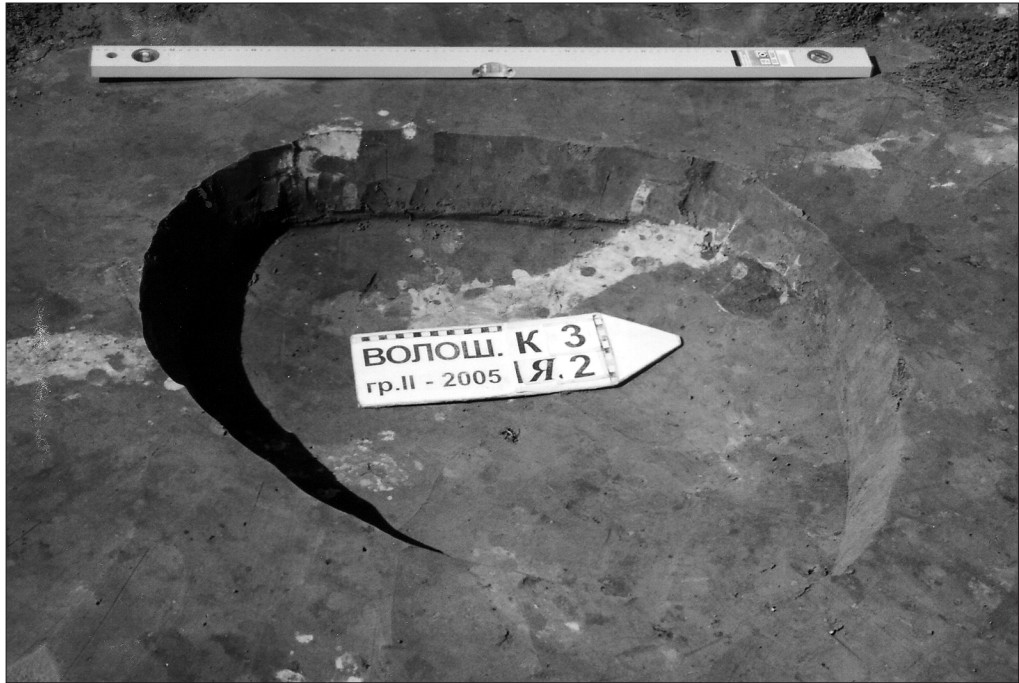

Рис.66. Курган № 3. Яма 2. *Вигляд зі сходу – південного сходу.*

Рис.67. Курган № 3. Поховання 2 зі входною ямою у процесі дослідження. *Вигляд з південного сходу.*

3. **Фрагмент** стінки товстостінного ліпного *горщика* з шамотом в тісті (рис.68:1). 1,8 x 2,3 см.

4. Платівчатий *відщеп* напівпрозорого, світло-коричневого кременю із забитостями від використання в якості вкладня знаряддя (рис.68:4; 69:1). 1,6 x 1,7 см.

Всі описані знахідки виявлені у заповненні ями поховання 1.

5. **Ніж** на реберчастій платівці напівпрозорого сіро-коричневого кременю, з нерегулярною дрібною ретушшю вздовж бічних країв та слідами використання, з ділянкою жовняної кірки. 1,8 x 4,8 см (рис.68:5; 69:2). Ніж виявлений на рівні похованого ґрунту, за 0,3 м на схід від поховання.

Поховання є основним, залишеним населенням *ямної культурно-історичної спільноти* раннього бронзового віку.

Поховання 2 (*катакомбне, впускне*) досліджене у західній полі кургана, за 2,7 м на захід від УЦ (рис.63: к.3: п.2). Вивчалосся з рівня передматерика, з глибини 0,55 м від УЦ (рис.64:2). Виявлене за незвичним заповненням основи вхідної ями та овальним просівом камери (рис.67).

Поховальна споруда, у вигляді вхідної ями та поховальної камери, була спрямована за віссю симетрії в широтному напрямку, відповідно, камера, навпаки, зорієнтована з півночі на південь (рис.64:2; 67).

Вхідна яма мала овальну в плані форму, з розміром 1,05 x 1,50 м, і була доведена до рівня залягання материкового піску на глибині 0,70 м від УЦ кургану. Лаз до камери влаштований у східній частині вхідного колодязя і мав ширину близько 0,80 м. В основі вхідної ями та перед лазом на дні входу відзначені сліди заслону, у вигляді завалу великих, піщано-суглинкових, підовальних в плані і перетині вальків, розміром від 10 x 22 x 8 до 25 x 50 x 20 см, виліплених із світлої піщанистої суміші зі вмістом суглинку, слабо випалених у вогнищі (рис.67). У коричнево-жовтому супіщаному заповненні входу виявлені шматки окаленого піску і суглинку, численні вуглини та два уламки стінки ліпної посудини (рис.64:2: к).

Невелика поховальна камера мала видовжену овальну, ближче до прямокутної, зі скругленими кутами, форму. Її материкове дно виявилося вирівняним, лише у північній частині воно дещо заглиблювалося на 7-10 см. Стінки камери звужувалися до верху. Її розміри по дну становили – 0,75-0,80 x 1,80 м, площа складала – 1,4 кв. м (зі входом – 2,8 кв. м), глибина від рівня УЦ – 0,90 м (рис.64:2). Склепіння катакомби провалилося в давнину, від чого до неї осунулися супісок, ґрунт насипу і впали кілька вальків зі складу заслону.

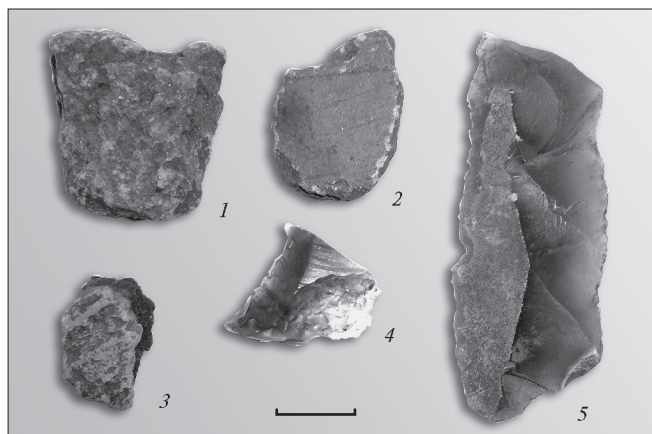

Рис.68. Курган № 3.
Поховання 1.
Знахідки.
1-3 – кераміка;
4-5 – кремень.

Перед входом, посеред камери на дні, виявлені кілька майже зотлілих уламків трубчастих кісток рук і ніг, частина ребра дитини (рис.64:2: кл), винесені землеріями. Положення похованого не встановлюється.

Знахідки.

1-2. *Фрагменти* стінки ліпного *горщика* з невиразними слідами гребінцевого загладжування поверхні, коричневого кольору, з домішками піску і вигорілої черепашки (рис.70). 2 од. Розміри – 1,5 x 2,7 і 4,0 x 4,3 см.

Розглядається як *впускне* катакомбне поховання.

Яма 2 (раннього залізного віку) виявлена у північно-східній полі насипу, за 4,7 м на північ – північний схід від УЦ (рис.63: к.3: я.2). Вивчалася з рівня залягання основи похованого ґрунту, з глибини 0,55 м від УЦ (рис.66).

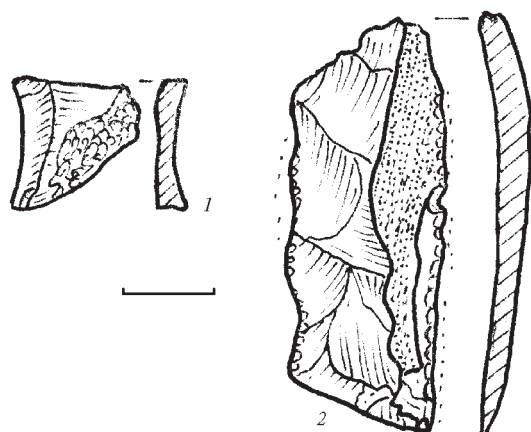
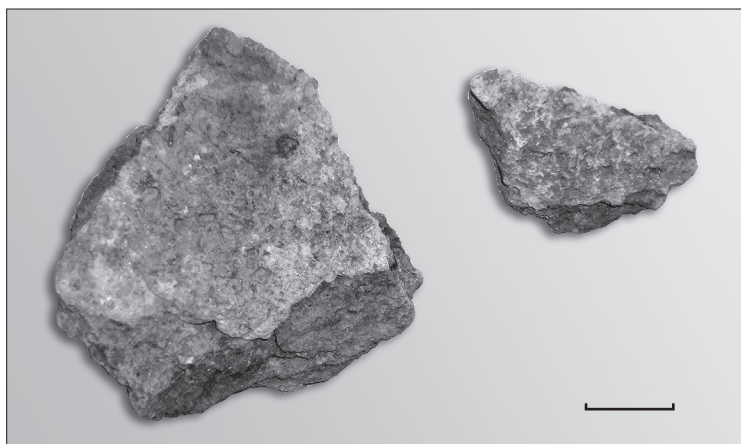

Рис.69. Курган № 3.
Поховання 1.
Вироби з кременю.

Рис.70.
Курган № 3.
Поховання 2.
Уламки
кераміки.

Мала округлу в плані форму, дещо звужені до рівного дна стінки (рис.64:3). Заповнення однорідне, чорно-сіро-супіщане, затічне, з окремими вуглинами.

У заповненні переддення виявлені кілька дрібних уламків кісток ссавців (не визначені), шматочки перепаленого граніту (рис.64:3: *кт, гр*).

Діаметри ями: на рівні виявлення — 0,60 x 0,70 м, по дну — 0,50 x 0,60 м, глибина — 0,70 м від УЦ, площа дна — менше 0,3 кв. м (рис.64:3; 66).

Яма, вірогідно, слугувала за місце влаштування вогнища скотарів *пізньочорноліських племен* доби раннього залізного віку та була введена з поверхні насипу. Принаймні, більшість з виявлених в окрузі подібних ям саме й належали носіям цієї культури.

Необхідно також зазначити, що східну полу насипу перерізав рівчак кургану № 1 (рис.63: *кк. 1, 3: рів*).

Таким чином, курган був споруджений над ямним похованням 1. Західна пола насипу стала місцем впуску ще одного катакомбного поховання 2. На краю насипу влаштовувалося вогнище (яма 2). Отже, в кургані виявлені 2 поховання та 1 яма від вогнища.

5. КУРГАНОПОДІБНИЙ НАСИП № 4

Входив до складу «центральної» частини насипів групи II, розташованих на вигині мису останця, за 0,83 км на схід – північний схід від с. Волошине (рис.40; 41: *кпн.4*). Знаходився на незначному підвищенні у лісосмузі, на висоті 3,1 м над заплавою, нависаючи над пологим схилом (рис.71: *на задн. плані*).

Утворився внаслідок тривалого розорювання поверхні мису вздовж широтних країв лісосмуги та підсипання старого вибалку, який розростався в яр внаслідок ерозійних процесів. Насип знаходився за 185 м на північ – північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили та за 195 м на схід від кургану № 1 групи II (рис.41: *кпн.4*).

Рис.71. Курган № 5. Початок досліджень.

На задньому плані – курганоподібний насип № 4 у лісосмузі.

Розміри насипу становили 22 x 35 м. Форма решток – овальна, видовжена з північного сходу на південний захід вздовж лісомуги. Нівелювання дало висоту 0,55-0,60 м, максимальна висота від рівня стародавнього горизонту не визначалася.

З метою прокладання польової дороги через північну полу насипу, наприкінці 1990-х рр., в ньому була пробита бульдозером траншея, майже в широтному напрямку, шириною 2,5 м. Зачистка стінок цієї заглибини під час дослідницьких робіт виявила наступну *стратиграфію*:

0 – 0,10-0,20 м – дерновий, місцями орний шар – сіро-коричневий супісок;

0,10-0,20 – 0,50 м – масив насипу – сіро-коричневий перемішаний супісок, зі включеннями сміття, будівельних решток ХХ ст.;

0,50-0,60 – 0,85 м – сіро-коричневий огумуснений супісок – похований ґрунт;

0,85-0,95 м – біло-жовтий пісок-передматерик;

з 0,95 м – світло-жовтий пісок – материк.

Під насипом, на рівні похованого ґрунту, виявлені фрагменти пляшкового скла, шиферу, цеглини.

З отриманих результатів зачистки стало очевидним, що насип виник внаслідок засипання новоутвореного яру під час закладання лісомуги і в середині ХХ ст., як засіб запобігання руйнування масиву останця.

У зв'язку з тим, що курганоподібний насип не відносився до числа археологічних об'єктів, він *не потребував проведення* подальших досліджень.

6. КУРГАН № 5: НЕВЕЛИЧКИЙ КУРГАН ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Належав до складу крайніх з південного сходу насипів групи II, розташованих вздовж вигину мису останця, за 0,9 км на схід від с. Волоши-не (рис.40; 41: к.5). Знаходився на незначному підвищенні над південно-східним вигином мису, на висоті 3,6 м над заплавою, також немовби нависаючи над схилом. На час досліджень розорюванням насип було дуже пошкоджено і розтягнуто вздовж схилу. Курган знаходився за 160 м на північ – північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили та за 20 м в тому ж напрямку від кургану № 2 групи II (рис.41: к.5).

Діаметр кургану становив – 16 x 19 м. Форма решток насипу – округла (рис.74). Нівелювання дало висоту 0,52-0,55 м, висота від рівня стародавнього горизонту визначена як – 0,50 м. В орному шарі з північного боку виявлений невиразний *фрагмент* стінки ліпного *горщика* доби пізньої бронзи (рис.74: к).

Стратиграфія. Насип зведений з однорідного, світло-сіро-коричневого супіску, ймовірно, в один прийом, у зв'язку зі влаштуванням захоронення на рівні похованого горизонту.

У профілях центральної бровки читався шар похованого ґрунту – сіро-коричневого супіску, товщиною 0,25-0,30 м. Стратиграфічна картина в центрі насипу виглядала таким чином:

0 – 0,20 м – дерновий, свого часу орний шар – сіро-коричневий супісок;

0,20 – 0,50 м – масив насипу – світло-сіро-коричневий супісок, місцями перебитий норами землерийв;

0,50 – 0,75 м – сіро-коричневий огумуснений супісок – похований ґрунт;

0,75-0,95 м – біло-жовтий пісок-передматерик;

з 0,95-1,00 м – світло-жовтий пісок – материк (рис.74).

Рис.72. Курган № 6. На початку досліджень.
На задньому плані – курганоподібний пагорб № 3 на березі болота.

Під насипом, на рівні похованого ґрунту, виявлені два зотлілі уламки кісток ноги та руки *дитини* (відповідно, за 1,6 м на захід та 2,1 м на південний захід від УЦ, на глибині 0,5 м), а дещо південніше – єдиний фрагмент вінця ліпного горщика *зрубної культури* (рис.74: кл, к; 76:1). Це скупчення умовно можна розглядати як рештки *поховання 1*.

За 1,3 м на схід – північний схід від УЦ, також на рівні похованого ґрунту, залягав уламок невизначеної кістки ссавця (рис.74: кт). В 2,1 м на схід – південний схід та 4,1 м на південь – південний схід від УЦ на стародавньому горизонті виявлені окремі фрагменти стінок ліпних горщиків зрубного часу (рис.74: кк; 75:5).

Кістки дитини із західного боку від УЦ можуть свідчити про існування зруйнованого глибокою оранкою зрубного поховання, влаштованого майже на горизонті. На час використання місця спорудження насипу та його поверхні в якості короткочасних тризнових відправ вказують й інші знахідки кераміки попередніх і наступних епох.

Знахідки.

1. **Фрагмент** стінки ліпного *горщика* з добре заглаженою поверхнею темно-коричневого кольору та розчосами на внутрішній (рис.75:1), з піском і шамотом у тісті. *Ямна культура*. 1,9 x 2,4 см. З масиву насипу,

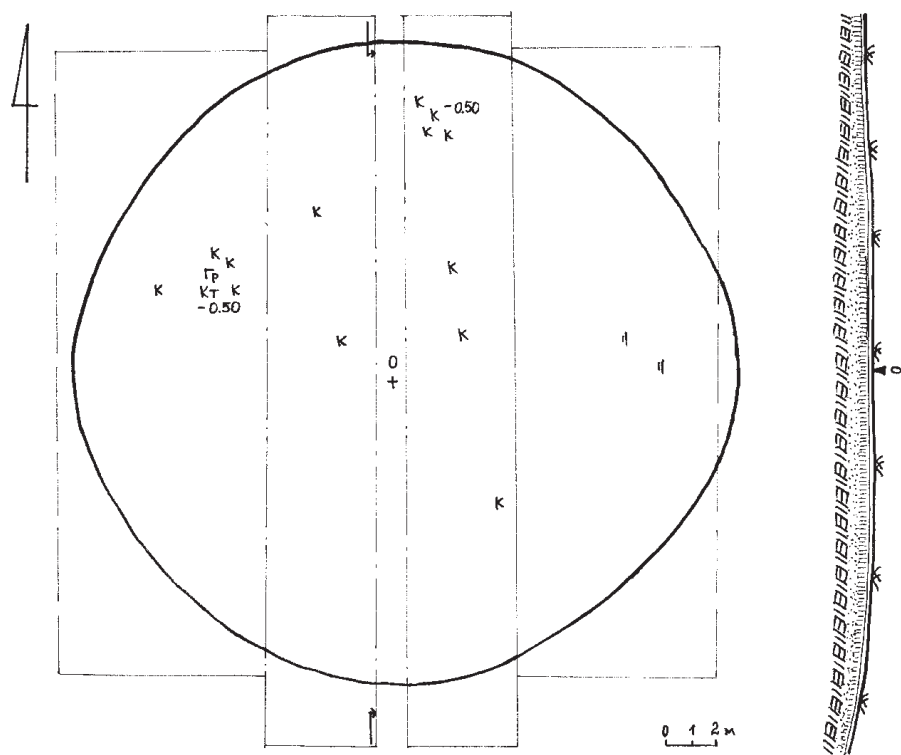

Рис.73. Курганоподібний пагорб («насіп») № 3.
План і перетин центральної бровки.

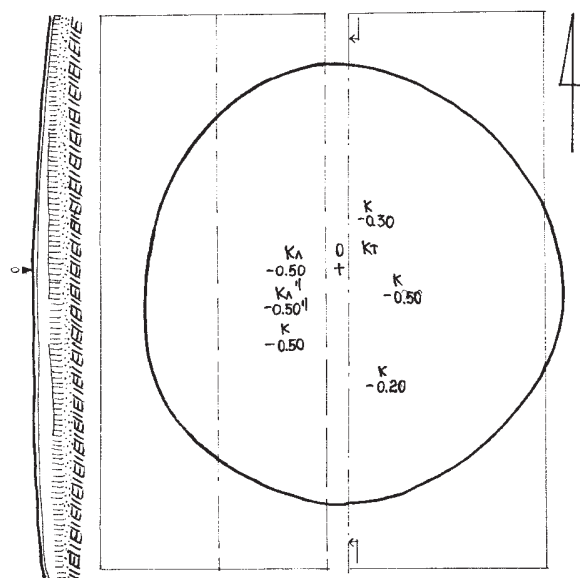

Рис.74. Курган № 5.
План і перетин
східного профілю
центральної бровки.

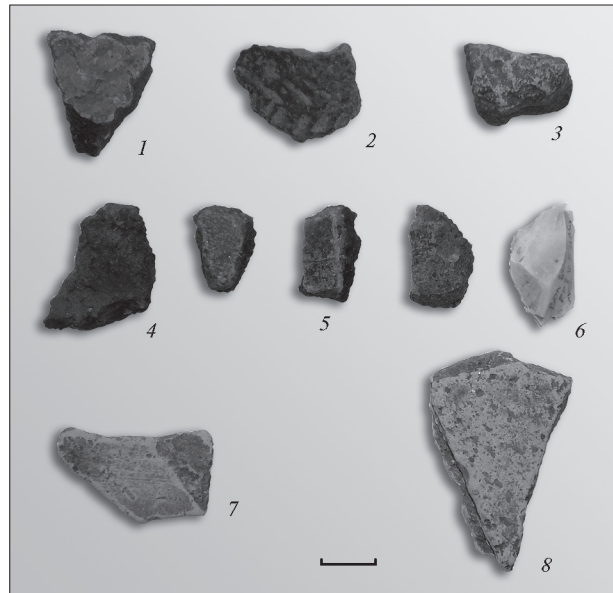

Рис.75. Курган № 5.

Знахідки.

1-5, 7-8 – кераміка; 6 – кремій.

виявлений на глибині 0,2 м від УЦ. Випадковий у комплексі, потрапив у насип з ґрунтом під час зведення.

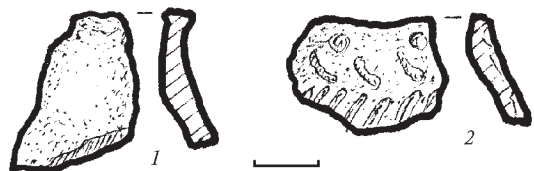
2. **Уламок** стінки невеликого опуклобокого ліпного тонкостінного **горщика**, прикрашеного горизонтально розташованими ялинковими відбитками прямого штампу, а зверху – неглибокими ямковими наколами (рис.75:2; 76:2). Тісто щільне, рудого кольору. **Катакомбна культура**. Розміри – 1,7 x 2,1 см. З масиву насипу, на глибині 0,3 м від УЦ. Випадковий у насипу.

3. **Фрагмент** стінки ліпного товстостінного **горщика** зі слідами охайних горизонтальних розчосів на внутрішній поверхні. На зовнішній нанесені неглибокі ямкові наколи (рис.75:3). **Катакомбна культура**. 0,9 x 1,9 см. З поверхні насипу.

4-6. **Уламки** стінок ліпного **горщика** із заглаженою поверхнею та шмотом в тісті (рис.75:5). **Зрубна культура**. 3 од. Розміри – від 0,7 x 0,9 до 0,8 x 1,2 см. На похованому горизонті, на глибині 0,5 м від УЦ. Можливо, рештки тризни, пов'язаної з похованням 1.

Рис.76. Курган № 5.

Уламки кераміки раннього (2) та пізнього (1) бронзового віку.

7. **Фрагмент** злегка відігнутого вінця *горщика* з прямим зрізом та заглаженою поверхнею, із домішками шамоту (рис.75:4; 76:1). Зрубна культура. 1,4 x 2,5 см. Вірогідно, відноситься до комплексу зруйнованого землеріяма й оранкою поховання 1.

8. **Відщеп** кременю з білою патиною (рис.75:6), розмірами 1,0 x 2,1 x 0,5 см. На похованому горизонті, глибина 0,50 м від УЦ.

9. **Фрагмент** окатаної стінки тонкостінної оранжевоглиняної античної *посуди* (рис.75:7). 1,5 x 2,7 x 0,4 см. В орному шарі.

10. **Уламок** стінки оранжево-коричневоглиняної ранньосередньовічної *амфори* (рис.75:8) з домішками крихіток червоного шамоту та включеннями товченого вапняку. 2,3 x 3,7 см.

Вірогідно, курган споруджувався у зв'язку зі влаштуванням поховання зрубними племенами *пізнього бронзового віку*. Його насип використовувався як місце відправлення тризн та недовготривалих стоянок населенням наступних епох – скіфського і ранньоримського часу.

7. КУРГАН № 6: НАСИП НАД ДИТЯЧИМ ПОХОВАННЯМ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Входив до складу насипів центральної частини групи II, розташованих вздовж вигину мису останця, за 0,8 км на схід – північний схід від с. Волошине (рис.40; 41: к.б). Знаходився на незначному підвищенні, на висоті 3,5 м над заплавою, майже нависаючи над схилом. На час досліджень розорюванням насип було пошкоджено і частково розтягнуто. Курган розташовувався за 260 м на північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили та за 150 м на північний схід від кургану № 1 групи II (рис.41: к.б).

Діаметр насипу становив – 12,0 x 13,5 м. Форма його решток – майже кругла (рис.72; 77: I). Нівелювання дало висоту 0,50-0,54 м, висота від рівня стародавнього горизонту визначена як 0,50 м (рис.77: I).

В орному шарі з північного та південно-західного боків виявлені невеликі *фрагменти* стінок ліпних *горщиків* скіфського часу (рис.77: I: к).

Стратиграфія. Насип зведений в один прийом з однорідного, сіро-коричневого супіску, у зв'язку зі влаштуванням захоронення в центрі, з рівня стародавнього горизонту.

У профілях центральної бровки читався шар похованого ґрунту – сіро-коричневого супіску, товщиною 0,15-0,20 м, перекритий в центрі рештками викиду зі вмістом супіщано-материкової суміші. Стратиграфія в центрі виглядала таким чином:

0 – 0,20 м – дерновий, свого часу орний шар – сіро-коричневий супісок;

0,20 – 0,50 м – масив насипу – сіро-коричневий супісок, місцями перебитий норами землеріїв;

0,50 – 0,70 м – сіро-коричневий огумуснений супісок – похований ґрунт;

0,70 – 0,95-1,00 м – біло-жовтий пісок-передматерик;

з 0,95-1,00 м – світло-жовтий пісок – материк (рис.77: I).

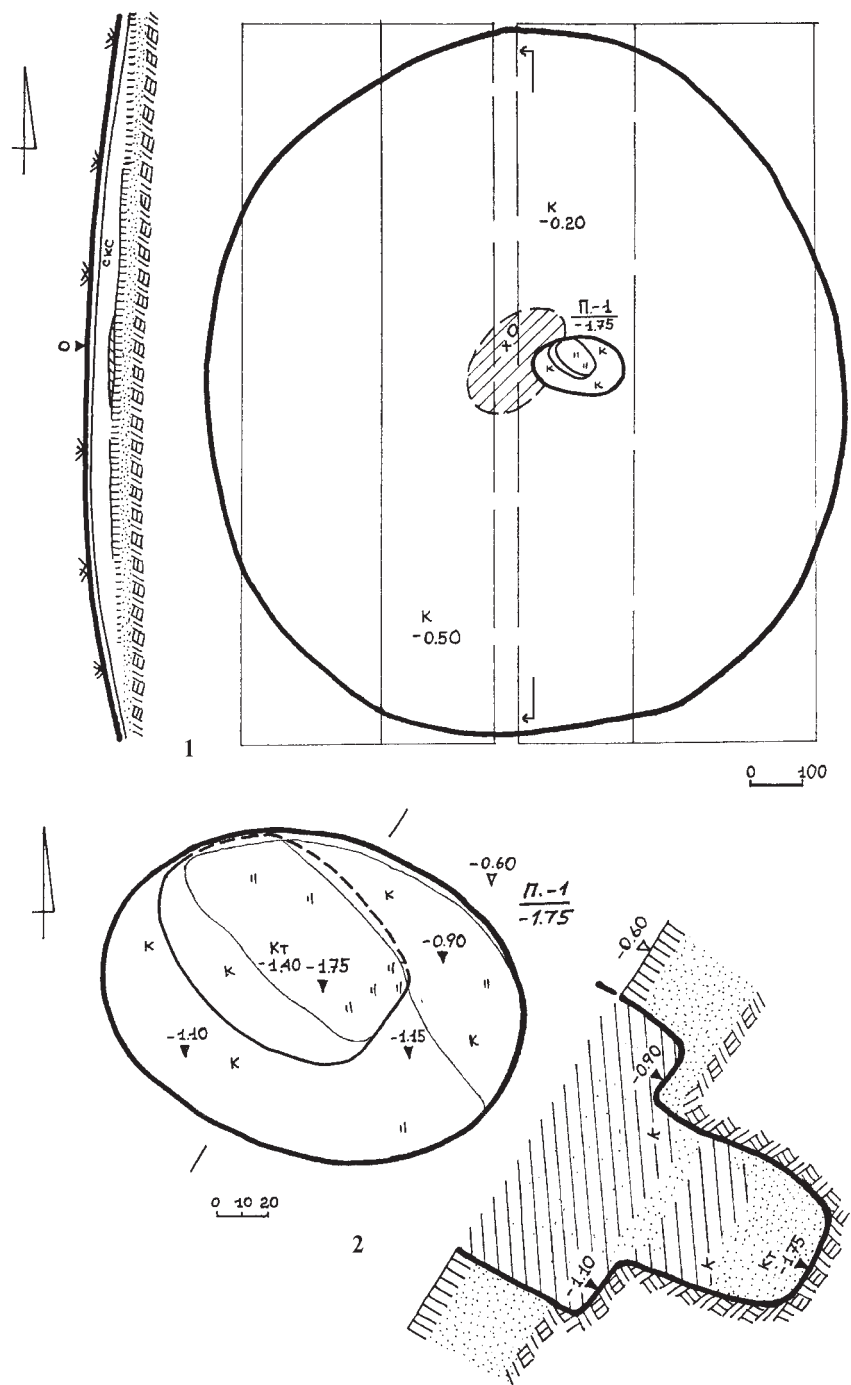

Рис.77. Курган № 6. План і східний профіль центральної бровки (1) та план і перетин поховання 1 (2).

Рис.78. Курган № 6. Поховання 1. З південного заходу.

Під насипом у центрі, на рівні похованого ґрунту, виявлений овальний в плані супіщано-материковий викид, розміром 1,4 x 2,3 м і товщиною 0,10-0,15 м, що лежав на північний захід від ями поховання 1 (рис.77:1: n.1).

Поховання 1 (скіфське, основне) знаходилося за 0,7 м на південний схід – схід від УЦ (рис.77:1: n.1), вивчалоя з рівня основи стародавнього ґрунту, з глибини 0,6 м від УЦ (рис.77:2).

Розміщувалося в овальній ямі із заплічками, зорієнтованій за довшою віссю з північного заходу – заходу на південний схід – схід, яка мала з північно-східного боку невеликий уступ-сходинку (рис.78). Розміри заглибини-заплічок складали – 1,2 x 1,6 м, уступа сходинки з північно-східного боку – 0,40 x 1,30 м. Глибина влаштування сходинки становила – 0,90 м від УЦ або 0,4 м від рівня похованого горизонту (рис.77:2). Значно більша південно-західна частина заплічок (1,00 x 1,50 м) була дещо глибшою – 1,10 м від УЦ (відповідно, 0,60 м від рівня залягання похованого ґрунту) (рис.78). З її рівня у північно-західній частині заплічок була влаштована підпрямокутна яма з похилою південно-західною стінкою, розміром 0,75 x 0,95 м (можливо, підбій, що обвалився). Стінки

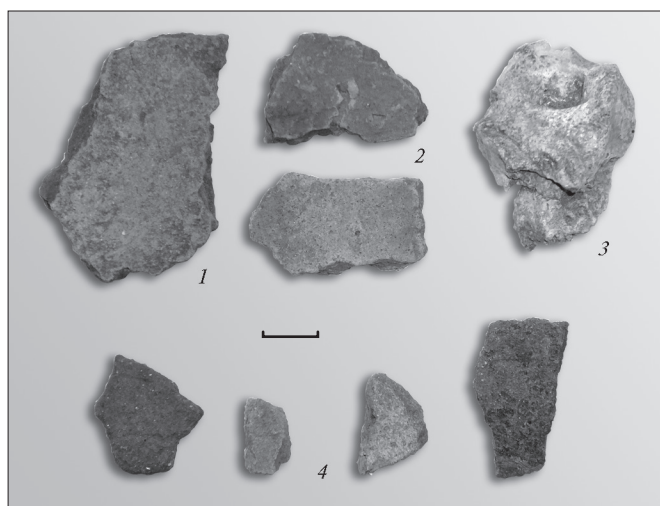

Рис.79. Курган № 6.

Знахідки.

1-2, 4 – кераміка;

3 – кістка.

ями, крім названої, як і стінки заплічок, були прямовисними, більш-менш рівними і вертикальними. Глибина ями становила 1,75 м від УЦ або 1,25 м від рівня стародавнього горизонту. Дно цієї ямки було вирівняним і, вірогідно, призначалося для поховання дитини. Проте решток похованого в ямці виявлено не було (рис.77:2). Якщо це була маленька дитина, то скелет її виявився висоленим у піщаному ґрунті.

Заповнення заплічок складав темно-сірий супісок, в основі уступа підстелений прошарком світлого піску. Заповнення ями зверху відзначалося вмістом світло-сірого піску, а в нижній його частині – переважав шар білого материкового піску, можливо, від завалу стінок та тонкого «козирка» материкового підбою. Площа дна поховальної ями («камери») не перевищувала 0,6 кв. м (рис.77:2).

У заповненні ями з південно-східного боку відзначені дрібні вуглини, сконцентровані більшим скупченням на дні. Тут же виявлені

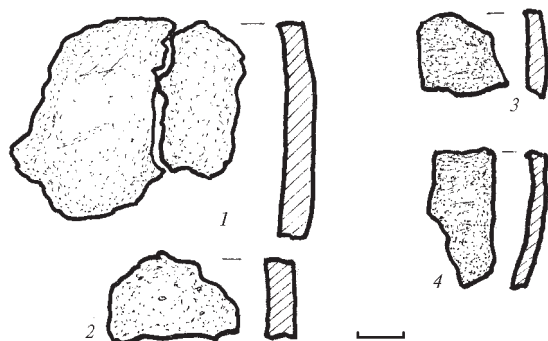

Рис.80. Курган № 6.

Уламки посуду скіфського часу. Кераміка ліпна.

уламки двох кісток (ребро і хребець) вівці свійської від молоді особини (ягня), уламок черепа бика свійського (рис.79:3) та фрагменти ліпного посуду (рис.79). Ще кілька уламків ліпної кераміки знайдено у заповненні заплічок (рис.77:2: к).

Знахідки.

1-4. **Фрагменти** стінок ліпного **кубка** із заглаженою до лискування поверхнею, домішками дрібного піску і слюди в щільному тісті сіро-чорного кольору (рис.79:4; 80:3-4). Розміри – від 0,4 x 0,7 до 1,5 x 2,8 см.

5-7. **Уламки** стінок ліпних **горщиків** палево-коричневого кольору, із заглаженою до лискування поверхнею, з домішками шамоту в тісті (рис.79:1-2; 80:1-2). Розміри – від 1,5 x 3,0 до 3,2 x 4,7 см.

Вірогідно, курган споруджувався у зв'язку зі здійсненням поховання дитини-? скіфським кочовим населенням V ст. до н.е.

8. КУРГАН № 7: ПОХОВАННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО КОЧІВНИКА

Належав до складу мікроскупчення крайніх із заходу насипів групи II, розташованих на південно-західному мису останця, за 0,65 км на північний схід від с. Волошине (рис.40; 41: к.7). Знаходився на плато підвищення мису, на північний схід від курганів №№ 1 і 3, на висоті 4,0 м над рівнем заплави, займаючи пануюче положення над схилом (рис.62). На час досліджень мав вигляд розораного невеликого кургана, яким і був насправді. Насип пошкоджений розорюванням (рис.81).

Курган знаходився на 305 м на захід – північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили та за 40 м в північно-східному напрямку від решток кургану № 1 групи II (рис.41: к.7). Виявлений в ході суцільного зняття поверхневих нашарувань на ділянці, після скошування травостою.

Діаметр кургана становив – 12,5 x 13,5 м. Форма решток насипу – кругла. Нівелювання дало висоту 0,42-0,45 м, висота від рівня стародавнього горизонту прийнята як 0,45 м (рис.81). Під орним шаром та незначним прошарком масиву насипу, на природньому пагорбі, відкриті 2 об'єкти – пізньосередньовічне кочівницьке поховання 1 та рештки вогнища 1 (рис.81: п.1, вогн.1).

Стратиграфія. Рештки насипу певним чином слугували доповненням фактажу для визначення культурно-хронологічної характеристики комплексу, що виявився залишками могили кочівника золотоординського часу, влаштованої під спорудженим над нею насипом. Невеликий курган був зведений з однорідного, сіро-коричнево-чорного супіску в один прийом, у зв'язку зі влаштуванням захоронення з рівня стародавнього горизонту на незначному підвищенні. Під його південно-східною полою розміщувалися рештки вогнища, перекритого сповзлим масивом насипу (рис.81).

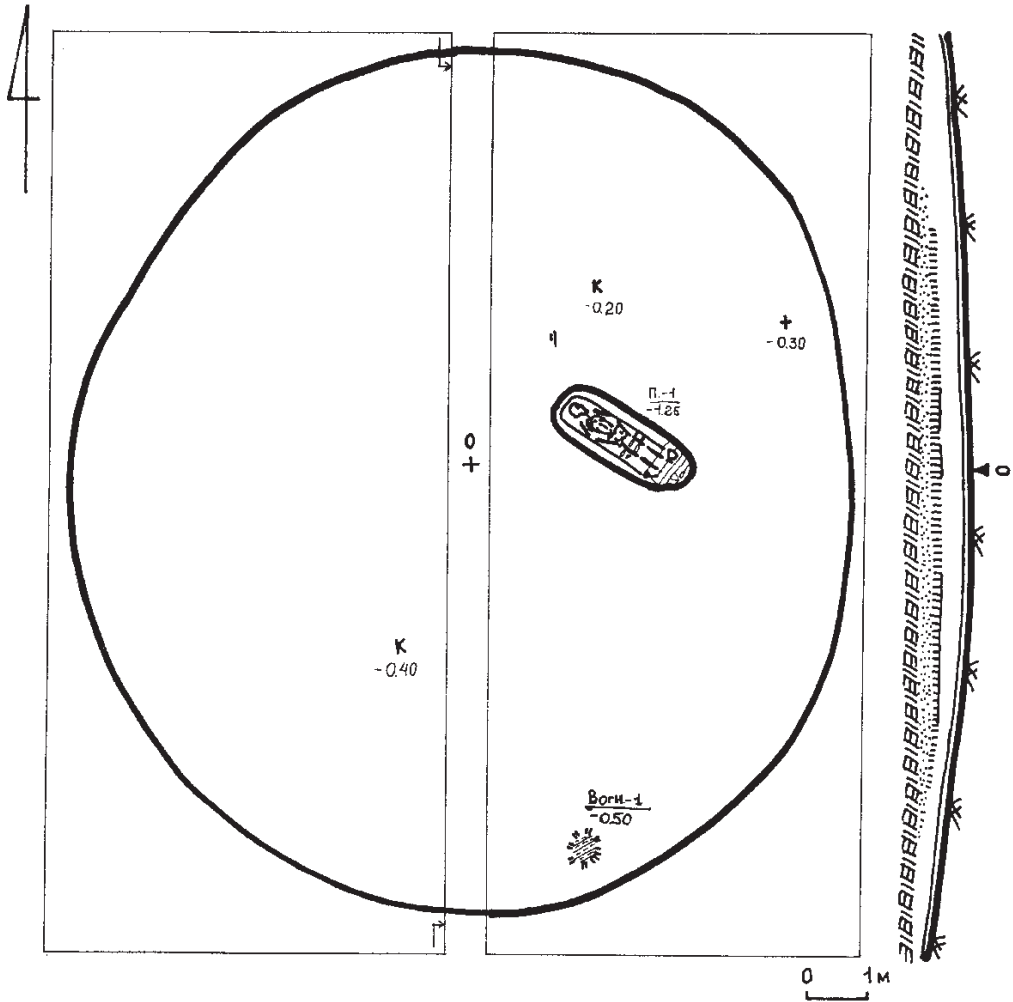

Рис.81. Курган № 7. План і профіль центральної бровки.

У профілях центральної бровки зафіксовані рештки товщого від оточуючих курганів шару похованого ґрунту – сіро-коричнювато-чорного супіску, потужністю 0,25-0,30 м. Навкруги поховання товщина похованого супіску була більшою – близько 0,50 м. Стратиграфія у центрі насипу виявилася такою:

0 – 0,20 м – дерновий, кілька років тому орний шар – сіро-коричневий супісок;

0,20 – 0,25-0,45 м – сіро-коричнево-чорний супісок – масив насипу, з окремими, виявленими в ньому, дрібними *фрагментами* стінок ліпної

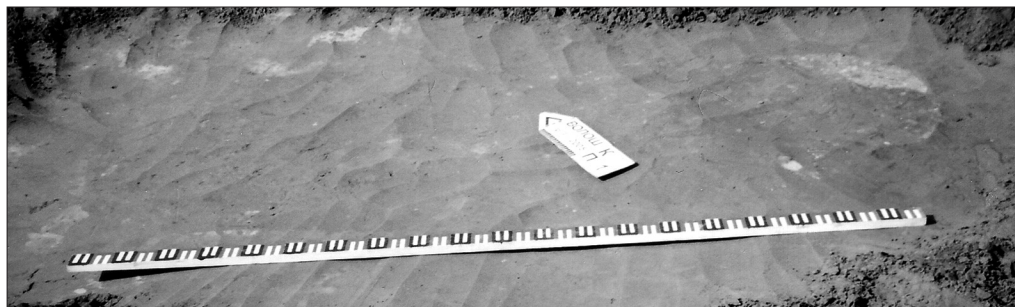

Рис.82. Курган № 7. Поховання 1. Зачистка плями заповнення ями.
З півдня – південного заходу.

посудини зрубного часу й відщепом світло-сірого напівпрозорого кременю (рис.81: кк, +).

0,25-0,45 – 0,75 м – сіро-коричнювато-чорний, огумуснений супісок, – похований ґрунт;

0,75 – 0,85 м – біло-жовтий пісок-передматерик;

з 0,85 м – світло-жовтий пісок – материк (рис.81).

Під насипом виявлені наступні об'єкти.

Поховання 1 (золотоординське, основне) відкрите у центрі кургану, за 1,5 м на північний схід від УЦ (рис.81: п.1). Вивчалоя з рівня залягання похованого ґрунту на невеликому підвищенні природного походження, під орним шаром та тонким прошарком масиву насипу (рис.83).

Темніша пляма мішаного сіро-коричнево-чорного супіщаного заповнення з масиву викида окреслювала прямокутні контури ями зі скругленими кутами, спрямовані за віссю – північний захід – південний схід (рис.82-83). Поперечні коротші стінки були незначно скруглені на 5-7 см і на 3-5 см розширювалися до дна.

Розміри ями: по верху – 0,85-0,90 x 2,30 м, у передденні – 0,80-0,87 x 2,28 м, глибина – 1,25 м від УЦ або 0,80 м від рівня стародавнього горизонту, площа – 1,9 кв. м (рис.83-85).

Посередині ями, в тій же орієнтації, було розташоване дощато-повстяне гробовище (дерев'яне дощате, обгорнуте повстю) прямокутної в плані форми, з мінімальним розширенням у північно-західній частині. Зверху, з північного боку, воно було перекрите (як каркас) кількома поперечними вузькими дощечками, викладеними на дощату основу (ширина – 4-5 см, довжина – 73-75 см і товщина 2-3 см, дві з яких збереглися просілими на повну довжину). З південного боку понад чверть

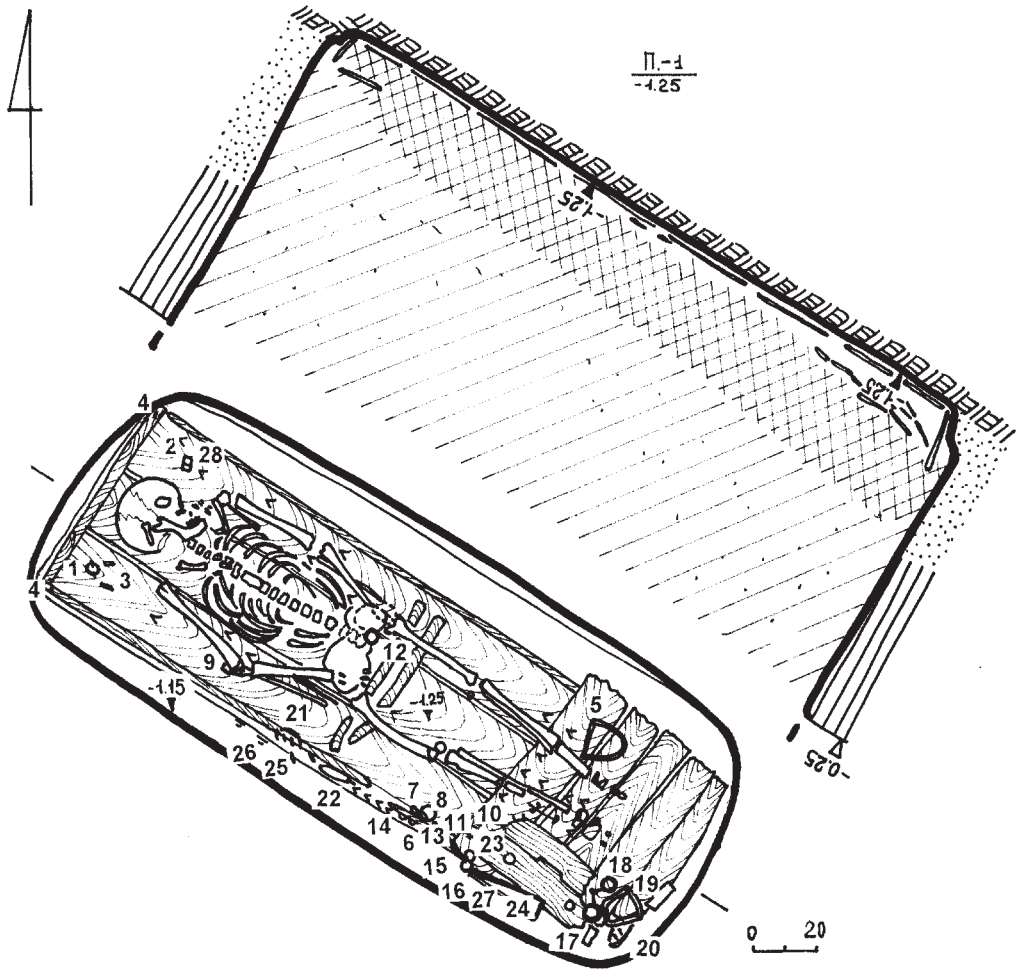

Рис.83. Курган № 7. Поховання 1.

Цифрами позначені: 1 – кільце до ременя, залізо; 2 – пряжка, залізо; 3 – обгорілі фаланги пальців-мізинців рук людей, кістка; 4 – уламки скоби сагайдака, залізо; 5, 19 – стремена, залізо; 6 – уламки плечей лука, дерево; 7 – розвал пряжки, залізо; 8 – пряжка, залізо; 9 – кресало, залізо; 10 – утримувачі деталей сагайдака, залізо; платівка, срібло; обойма, залізо; 11 – кільце до ременя, залізо; 12 – кільце до поясу, залізо; 13 – пряжка, залізо; 14 – розвали деталей сагайдака, залізо, береста, шкіра; 15 – сагайдачний гачок, залізо; 16 – утримувачі ременів сагайдака, залізо; 17 – начільник до вузди коня, залізо; 18 – вудила, залізо; 20 – деталі вузди, залізо; 21 – ніж у дерево-шкіряних піхвах, розвал, залізо, дерево, шкіра; 22 – рештки корпусу і каркасу сагайдака, береста, дерево, залізо; 23 – наконечник стріли, залізо; 24 – залишки корпусу і стояків сагайдака, береста, дерево, залізо; 25 – денце сагайдака, береста, дерево, сліди заліза; 26 – уламки оковки сагайдака, залізо, дерево, береста, шкіра; 27 – кільця до ременів, залізо; 28 – кремій, кремій.

Рис.84. Курган № 7. Поховання 1.
Рештки гробовища.
З південного сходу.

Рис.85. Курган № 7. Поховання 1.
Залишки гробовища та його пере-
криття. Зі сходу – південного сходу. Ре-
альний напрямок стрілки дещо відхилений.

гробовища перекривав підквадратний щит – деталь дна візка, скріплена з п'яти широких дощок за допомогою підв'язування двох знизу. Ця деталь дощатої «покришки» мала розміри – 0,61 x 0,73 м (рис.83-85). Із засобів скріплення дощок виявлені сліди витої мотузки, матеріал якої не встановлений. Мотузкою були скріплені, шляхом прив'язування до поперечної основи, всі дошки. Ширина дощок «щита» – 9-14 см, встановлена товщина – до 2 см. Поверх цих дощок лежали ще дві більш масивні деталі візка (рис.87).

Гробовище мало незначно розхилени до верху дощаті стінки (дощки товщиною 2-3 см і шириною 25-30 см), влаштоване з повздовжних дощок дно. Не встановлено, яким чином кріпилася рама гробовища: решток цвяхів та дерев'яних стрижнів не виявлено (рис.83). Коротші дошки

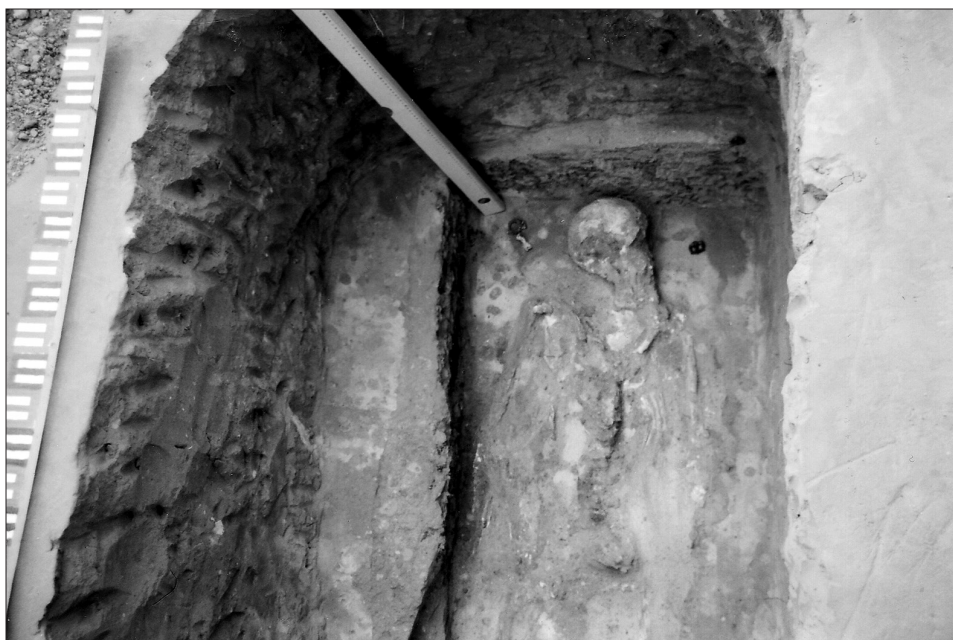

Рис.86. Курган № 7. Поховання 1 в ході розчистки. Деталь.
З південного сходу.

Рис.87. Курган № 7. Поховання 1. Рештки щита з дошок,
предмети спорядження коня, розвал сагайдака. З північного заходу.

рами прилягали до торця довших. Дно гробовища складалося з трьох довгих дощок, шириною близько 20 см і довжиною 2,05 м. Про засоби кріплення останніх до рами також даних не отримано. Товщина цих дощок не встановлена, хоча, вона, вірогідно, була більшою за 2 см.

Розміри гробовища: по верху рами – 0,60-0,65 х 2,05 м, в основі – 0,58-0,63 х 2,02 м (рис.83; вкл.ІІІ:1). Загальна висота «труни» реконструюється як 0,25-0,30 м, і, ймовірно, без підвищення в головах із північного заходу (рис.83; 85-86). Гробовище продавило в рихлому материковому піску дна невелику заглибину (до 5-7 см) (рис.83: *перетин*).

Посеред «труни», в анатомічному порядку лежав скелет чоловіка, у віці 40-45 років (рис.83; 85-86). Положення похованого встановлюється як випростане на спині, головою на північний захід, з випростаними вздовж тулуба руками, незначно підігнутими в ліктях, з кистями – на тазу (на верхній частині стегон). Ноги і стопи – випростані. Голова була розвернута на ліву скроню, обличчям на південний схід – в бік кибли.

Похованого супроводжував досить численний і виразний інвентар, за яким і здійснена культурно-хронологічна атрибуція комплексу.

Справа і зліва від черепа знаходилися залізні пряжка та кругле кільце від ременю (рис.83:1-2), що, вірогідно, мали відношення до складу комплексу одягу і поясу небіжчика, а поряд були розкидані три фаланги обвуглених пальців мізинців рук (в т.ч. на черепі) людей (не належних до кісток скелета похованого) (рис.83:3). Перед чільним відділом черепа знаходився відщеп кременю із забитостями від кресала (рис.83:28). На кістках ліктя правої руки містився розвал залізного калачеподібного кресала (рис.83:9). Поряд із передпліччям правої руки знаходилися рештки залізного бойового ножа з дерево-шкіряними піхвами (рис.83:21). Під кістками тазу виявлене кругле залізне кільце до поясу (рис.83:12). Нижче тазових кісток збереглися дві просілі до гробовища тонкі планки від каркасу перекриття, описані вище (рис.83).

На гомілкових кістках та кістках стоп ніг похованого був тлін тонкої, добре вичиненої шкіри від взуття, можливо, сапог, зі слідами фарби коричневого кольору (рис.83: ^).

Основна маса речових знахідок містилася вздовж північно-західної стінки рами гробовища і поза нею, так би мовити, сповзлою з перекриття «труни» (рис.87-88). Вірогідно, ці предмети були вміщені до ями вже після встановлення в ній гробовища. Частина деталей вузди й іншого спорядження коня були покладені на дощатий щит з деталей візка (рис.83; 87-88; вкл.ІІІ:1).

Напроти кисті правої руки, поза рамою гробовища, знаходився розвал берестяно-шкіряного із залізними оковками сагайдака, що

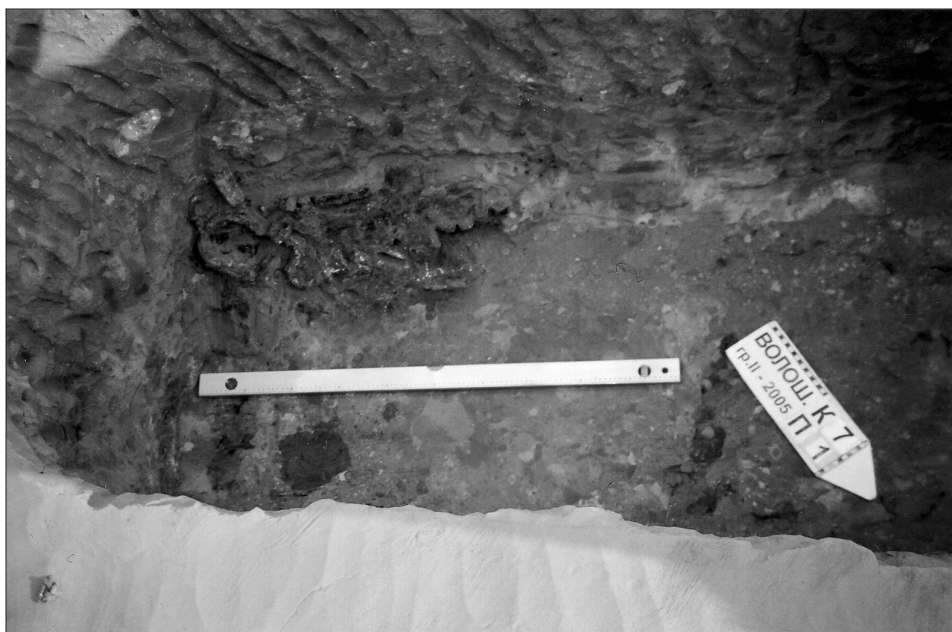
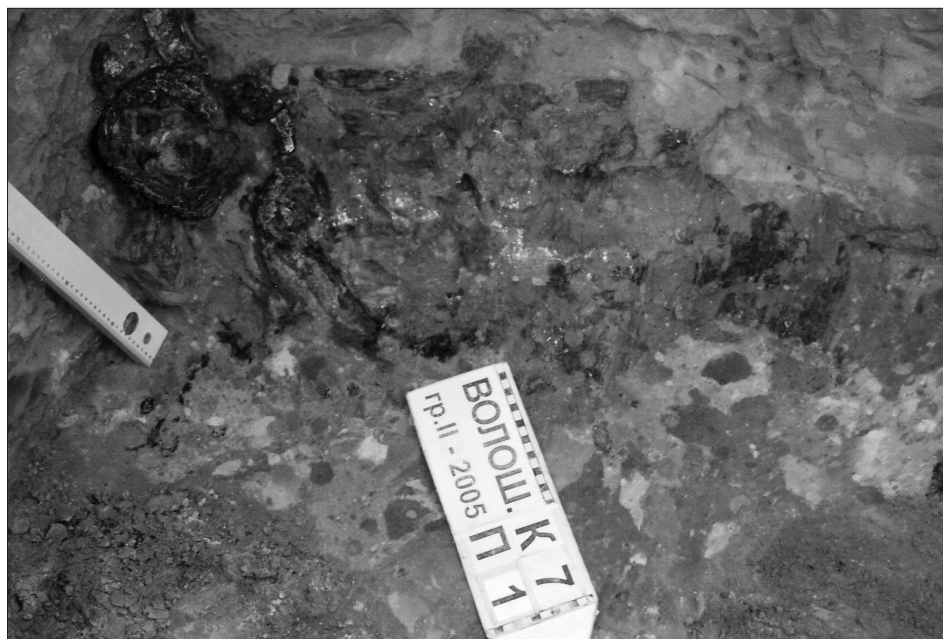

Рис.88. Курган № 7. Поховання 1. Деталь. Предмети спорядження коня і розвал сагайдака у процесі розчистки. З північного заходу.

Рис.89. Курган № 7. Поховання 1. Деталь. Розвал сагайдака і предмети вузди. З північного заходу.

складався з решток платівчастої смужки окантування, берестяного днища, заклепкових утримувачів поперечної стінки і дна (деталь овальних обрисів, довжиною 15,4 см і шириною 8,1 см) (рис.83:25-26). Нижче знаходилися численні уламки берести зі слідами їх покриття шкірою (рис.83:24), невиразні шматочки струхлих дерев'яних платівок та чотирьох тонких оструганих гілочок від простого лука (шир. 2,2-2,4 см) та тонших (до 1,0-1,5 см) від каркасу вмістилища для стріл, а також великий шматок берести (10 x 21 см) від його корпусу (рис.83:22; вкл.ІІІ:2). Дещо нижче лежали невеликі фрагменти оковки сагайдака (рис.83:14), ще один уламок зігнутої половини перетину обструганої гілки (клен), шириною 2,5 см і довжиною 21 см (рис.83:6) – ймовірна деталь плеча простого лука. Всі ці знахідки підстилися шкіряним тліном зовнішнього покриття сагайдака і залишками вузького ремню (2 см). З внутрішнього боку гробовища до них примикали розвал та ціла залізні пряжки з рамками прямокутної форми (рис.83:6-7), під якими лежало дещо більше кругле кільце (рис.83:11). Тут же знаходилися залізний складаючийся сагайдачний гачок (рис.83:15) і кілька залізних скобоподібних платівок утримувачів ременів сагайдака, призначених для кріплення шкіряної смужки на берестяній конструкції (рис.83:16), кутоподібний утримувач внутрішніх перегородок (рис.83:14), а також залізні пряжка (рис.83:13) і фрагмент срібної платівки від сагайдака.

Всі ці предмети знаходилися навпроти гомілкової кістки правої ноги похованого, вздовж стінки гробовища. Тут же лежав єдиний залізний черешковий наконечник стріли-срезень, зі слідами загортання у тканину (рис.83:23), та два залізні кільця від ременів (рис.83:27), а також циліндрично-конічна частина берестяного корпусу нижньої частини сагайдака, з рештками палички каркасу і кільцем берести в основі, що стягувала виріб у передденні (рис.83:24), за якими і встановлена довжина залишків корпусу вмістилища для стріл – 38-40 см.

Окремі предмети супутнього інвентаря розміщувалася на перекриваючому нижню частину поховання щиті від візка. Це була дерев'яна деталь перемички й основи воза типу гарби, з двох товстих дощок (до 3 см), розміром 28-39 x 7-8 см, в одній з яких були просвердлені два отвори, діаметром по 1,5 см (рис.83). З північного боку від неї лежали три деталі від облаштування сагайдака та вузди: залізна обойма до ремня, видовжений платівчастий утримувач ремню та ін. уламки (рис.83:10), а також фрагмент «затильника» ножа. На щиті в ногах похованого знаходилися два залізних стремена з дужками аркової форми (рис.83: 5, 19) і двокільчасті вудила (рис.83:18), а також залізний масивний начільник до

вuzzi коня (рис.83:17) і погано збережена деталь вuzzi у вигляді вигнутого стрижня, а також розвал підковоподібного виробу – частина кільця до основи начільника (рис.83:20).

Дно гробовища (від черепа до кісток тазу) встинали рештки тліну від великого шматка повсті чорного кольору. В головах похованого відзначені кілька вуглин та шкіряний тлін від головного убору. Більш значне скупчення вуглин містилося під розвалом сагайдака.

Частина предметів супутнього інвентаря збереглася в задовільному стані, інша – зовсім у розсипах корозованого металу. В будь-якому разі, характеристика цим предметам подана нижче, в т.ч. за їх фрагментами.

Знахідки.

Деталі візка.

1. *Доцата «покришка»* у півдінно-західній частині гробовища. Це – щит, зібраний з дошок, розміром 0,61 x 0,73 м (рис.83; 87). Під дошками відзначені сліди двох поперечин на кшталт брусів, розмірами 7 x 62 x 2,5 та 9 x 62 x 2,2-2,4 см. Із засобів кріплення дошок виявлені невиразні сліди витої мотузки, матеріал якої не встановлений. У двох крайніх з південно-західного та північно-східного боків дошках та в одній з поперечин були помітні сліди просвердлених отворів (1-1,5 см), через які і пропускала мотузка, що «перевивала» дошки щита. Менш виразні сліди другої дошки в основі щита виявлені під південно-західною стінкою, скраю від гробовища (рис.83). Слідів отворів поряд із нею не простежено. Мотузкою були скріплені, шляхом прив'язування охвачуванням до поперечин, всі дошки. Ширина дошок «щита» – 9-14 см, встановлена їх товщина – близько 2 см (рис.91). Проблематично визначити, з якої частини візка бралися дошки для зів'язування цієї частини «перекриття». Можливо, вони «набиралися» з поперечин розібраної рами. Порода дерева для цих дошок не встановлена через поганий стан їх збереження.

Поверх дошок лежали ще дві дещо масивніші деталі візка (рис.83), виготовлені, вірогідно, з деревини граба.

2-3. *Деталі візка* – поперечина – частина рами решітчастого кузова та, вірогідно, основа такої рами – від кріплення вісі або елементів опор ходової частини (рис.83). Дві товщі дошки підтрапецієподібних обрисів, розмірами – 8 x 39 x 2,5-3 см і 7,6 x 28-31 x 2,5-3 см (рис.90). Торцеві частини дошок зберігали сліди випіляних пазів для вміщення до отворів в рамі, менша дошка – підпрямокутний паз для закріплення поперечини, шириною 8 см. У більшій дошці з обох країв (за 3,5-5,0 см) були просвердлені два отвори, діаметром 1,4-1,5 см, для пропускання мотузки. Обидві деталі візка не виконували функцій перекриття, а були по-

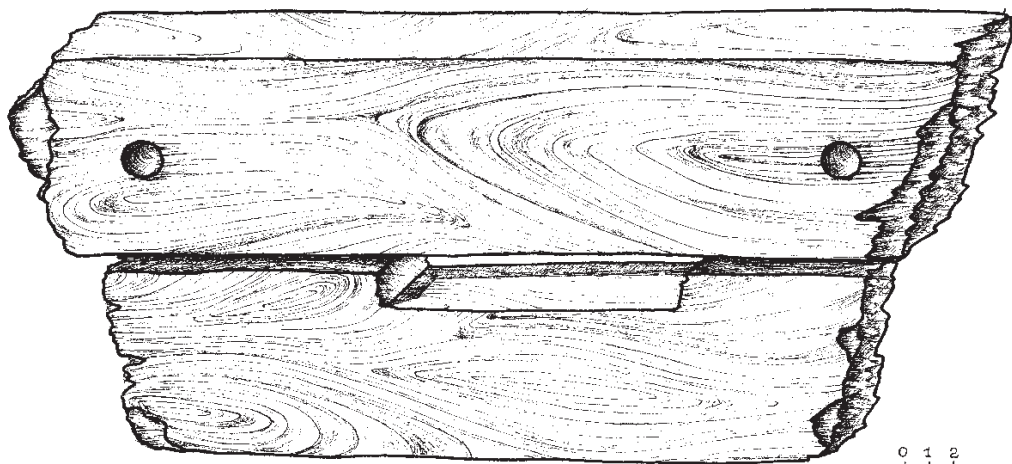

Рис.90. Курган № 7. Поховання 1. Деталі візка. *Дерево.*

кладені на щит з певною метою поряд із деталями вузди, спорядженням вершника і коня (рис.83).

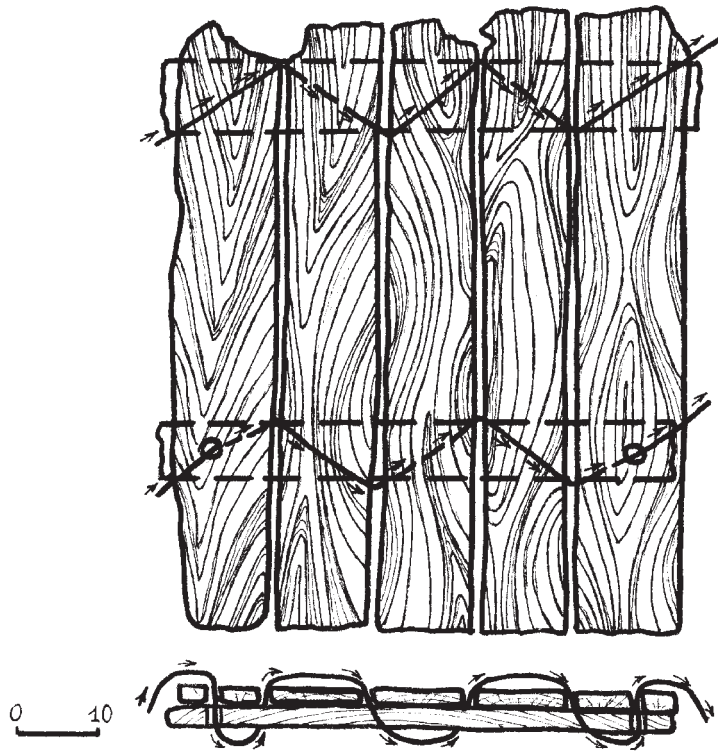
Деталі транспортного засобу, вочевидь, належать до частин легкого двоколісного візка з видовженим решітчастим кузовом, типу гарби, добре відомого у середньовічних та пізньосередньовічних старожитностях степових просторів України як в половців, так і в населення золотоординської епохи (Шалобудов, Лесничий, 2003, с.193). Саме решітчасті легкі конструкції таких візків набули поширення у кочівників і забезпечувалися тягловою силою одного коня. Для підв'язування вантажу і тенту над таким візком слугували й отвори в дошках рам та поперечин. Деталі подібних візків вже вдруге виявлені в похованнях волошинських курганів (Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с. 19, рис.9).

До речі, кузова візків відіграли особливу роль у половецькому поховальному обряді, ставши однією з його етноідентифікуючих ознак (Плетнёва, 1958, с.173). Стабільність влаштування захоронень здебільшого половців у кузовах – «решітчастих гробах» – підтверджується й тим, що в окремих випадках, коли були відсутні реальні кузова, до могил вміщувалися їх імітації – з окремих, закладених під скелетом, поперечних плашок (Плетнёва, 1981, с. 218).

Вірогідно, візок виконував багатопланову роль і в поховальному обряді також, виступаючи засобом доправлення небіжчика до місця поховання (Нестеров, 1990, с. 55), додавав «престижності» поховальній споруді, що «сакрально організовувала» внутрішньомогильний простір (Шалобудов, Лесничий, 2003, с. 201). Такий візок мав потрапляти до ями по-

Рис.91.
Курган № 7.
Поховання 1.
«Щит» з дощок
візка.
Дерево, мотузка.
Реконструкція
Т.В.Менчинської.

ховання, принаймні, хоча б та його частина, де лежало гробовище з небіжчиком; інша частина дощок – використовувалася для поминального вогнища, а колеса, вісі, як найбільш складні та трудозатратні елементи транспортного засобу, – лише зрідка вмішувалися до могил найбільш заможних представників степового суспільства.

Предмети спорядження верхового коня.

4. *Вудила* залізні, двоскладові з трензельними кільцями на кінцях, з діаметром більше за половину вудил (рис.93; вкл.ІІІ:5). Виявлені серед деталей вузди на щиту перекриття у південній частині поховання (рис.83:18).

Належать до відділу Г, типу ІІ, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.17, 18, рис.2) або типу БІ-26, за К.О.Арманчук (Арманчук, 2006, с.51-52).

Довжина двох частин гризла – 13 см; форма його перетину – майже кругла, діаметр стрижня – 0,7-0,8 см; діаметри кілець – 5,1 і 5,6 см, перетин дроту кілець – 0,4-0,5 см (рис.93). В 3-х уламках.

Досить представницька група знахідок подібних вудил походить з поховань середньовічних кочівників на Північному Кавказі (Арманчук, 2006, с.188-189, рис.24-25).

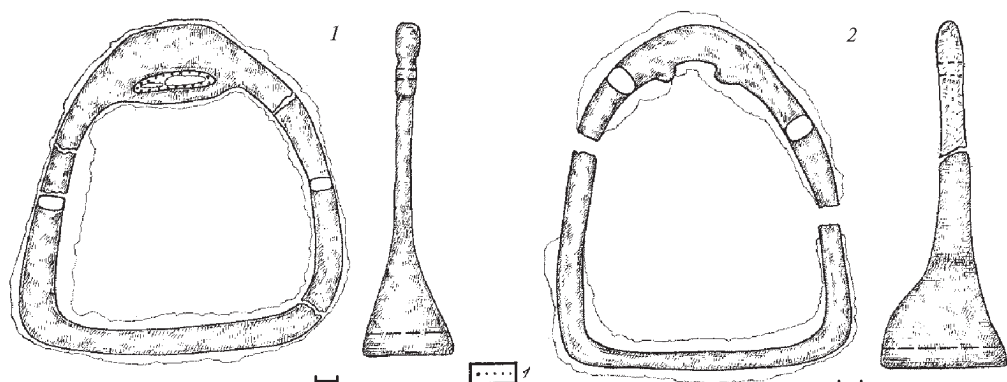

Рис.92. Курган № 7. Поховання 1. Стремена (1, 2). Залізо.

На одному з трензельних кілець помітні сліди шкіряного ремня зі слідами фарбування у червоний колір (ширина – 1,5-1,7 см).

5-6. **Стремена** залізні архаїчного вигляду, аркової форми, зі скругленою верхньою частиною дужки і прорізом для путалища. Мають нерівномірний вигин дужки, відносно широкі рівні підніжки, що характерно для золотоординського часу. У першого стремена дужка прорізу під ремінь втрачена (рис.92; вкл.ІІІ:4).

Стремена, з деякою натяжкою, можна віднести до типу Е-І, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.12), або типу ІV-4, за К.О.Арманчук (Арманчук, 2006, с.29-30). Подібні стремена відомі у похованні 7 ґрунтового некрополя золотоординського часу в Ляпінській балці у гирлі Кальміуса (Евглевский, Кульбака, 2003, с. 372, рис.5:13-14) та похованні 1 могильника Потомственний на Північному Кавказі і похованні некрополя 1 Южноозереєвський (Арманчук, 2006, с.181, рис.17: 3, 5).

Виявлені серед деталей вузди на щиту перекриття в південній частині поховання (рис.83: 5, 19).

Перше стремено: висота – 14,8 см; ширина підніжки – 5,7 см, її форма – у вигляді видовженого овалу; перетин дужки – підпрямокутний, зі скругленими кутами, 0,8 x 1,3 см (рис.92:2; вкл.ІІІ:3). Ширина отвору під ремінь кріплення – 1,8 см. В 3-х уламках, зі втратами, в т.ч. петлі отвору для путалища. На дужці біля решток отвору відзначені сліди озалізненої шкіри.

Друге стремено: висота – 14,6 см; ширина підніжки – 4,2 см, її форма – видовжено-овальна в плані; перетин дужки – овальний, 0,7 x 1,2 см (рис.92:1; вкл.ІІІ:4). Розміри отвору – 0,5 x 3,2 см. В 3-х уламках.

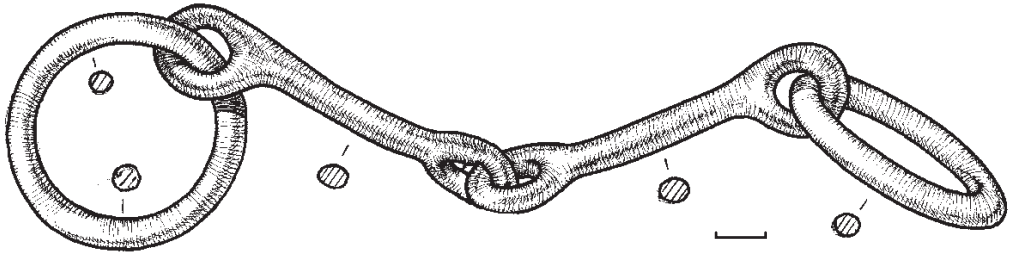

Рис.93. Курган № 7. Поховання 1. Вудила.
З елементами реконструкції. Залізо.

У верхньому отворі цього стремена є залишки шкіряного ременю. Шкіра досить низької якості, сиром'ятна. Колір – бежево-коричневий. Профарбовування шарувате. Товщина ременю – 1,7-2,0 мм, ширина – 2,8 см. На металі також відзначені дрібні фрагменти озалізованого текстилю, що не піддається визначенню. Можливо, підніжка обмотувалася тканиною-?.

7. **Кільце** – розподільник ременів (рис.94:5; вкл.IV:3) із заліза. Сплюснене, круглої в плані форми. З обох боків наявні сліди охоплення кільця ременями, шириною 2,1 см, 2,2 см та 3,3 см, відбитки шкіри яких добре помітні на поверхні.

Виявлене серед деталей вузди та розвалу сагайдака неподілік від щита перекриття у південній частині поховання (рис.83:11). В рівній мірі могло належати як до комплекту ременів вузди, так і бути розподільовачем ременів сагайдака.

Діаметр кільця – 4,2 см, висота – 0,4 см; перетин овальний – 0,4 x 0,6 см (вкл.IV:5).

Шкіра ременів низької якості, проте, тонка (2,2 мм збереженої товщини). Вся поверхня вкрита мозаїчними тріщинками, осипається. Текстильної підкладки немає. Кріпилися ремені з великою кількістю зморшок і складок (що типово для вузди).

8. **Начільник** залізний масивний, у вигляді асиметрично вигнутої товстої пластини прямокутної форми, зігнутої в сегментоподібну дугу, зверху якої наварено зрізано-конічного перетину круглу в плані втулку для закріплення султанчика, з профільованим косим зрізом потовщеним краєм та отвором зрізано-конічної форми (рис.95:1; вкл.V:1). Схожі начільники, в т.ч. більш складних форм (Арманчук, 2006, с.201-205), є характерною деталлю вузди коня для населення Північного Кавказу, починаючи від VIII до XIII ст., і відомі в могильниках Центрального Передкавказзя (Новичихин, 2008, с. 28-29).

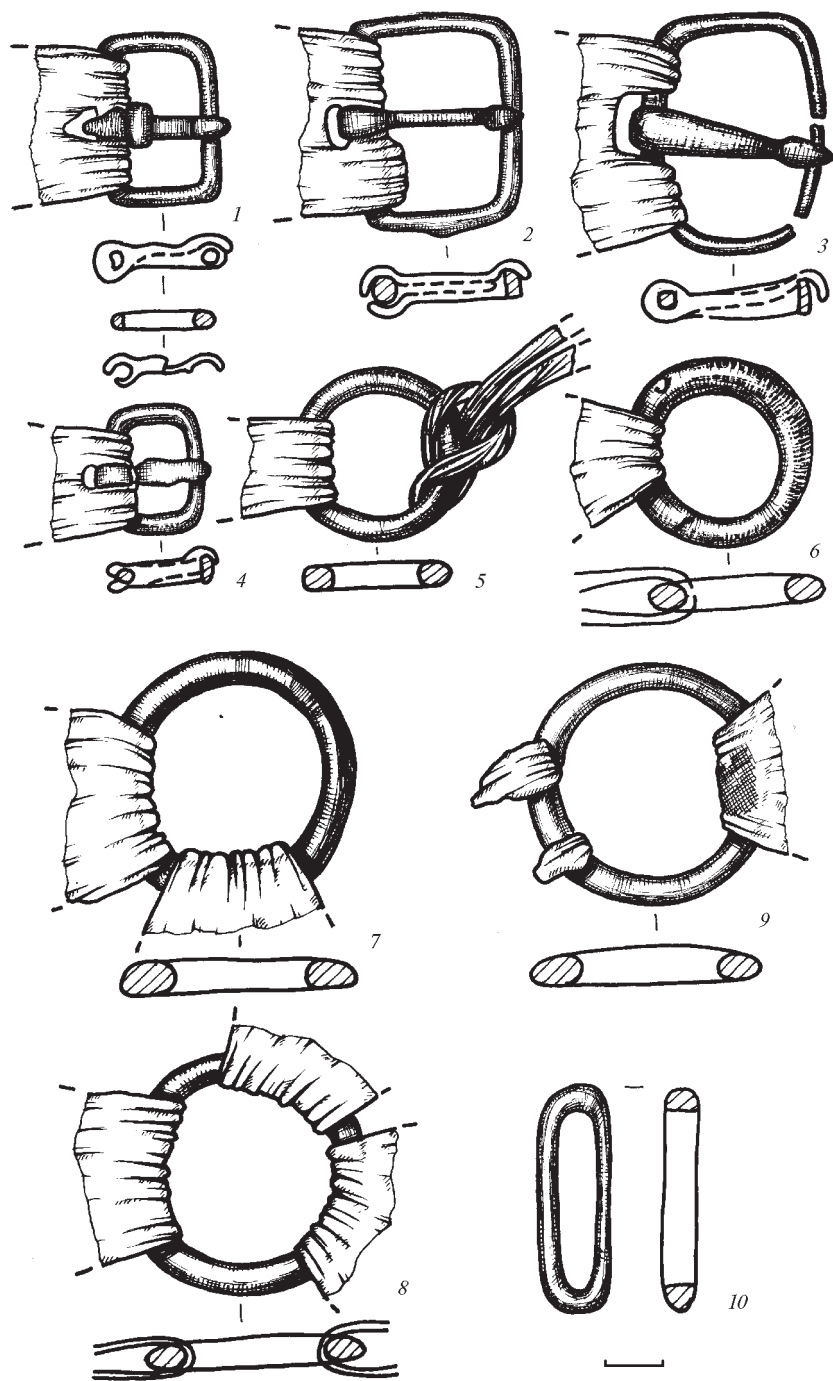

Рис.94. Курган № 7. Поховання 1. Пряжки, кільця та обойма.
Залізо, рештки шкіри і текстилю.

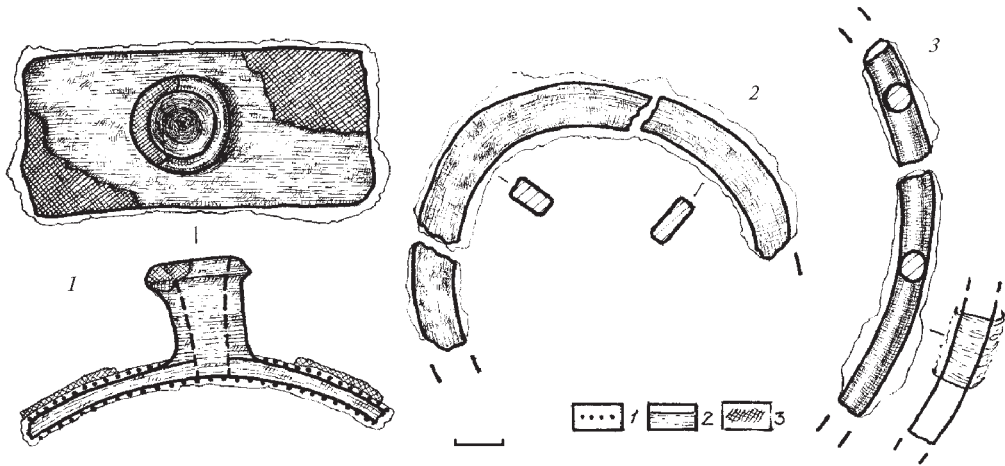

Рис.95. Курган № 7. Поховання 1. Начільник (1) та фрагменти кілець (2, 3). Залізо, сліди шкіри і текстилю.
Умовні позначення: 1 – залишки шкіри у перетині; 2 – поверхня металу із залишками шкіри; 3 – рештки текстилю.

Розміри деталі вузди: довжина – 6,8 см; висота – 3,6 см; ширина – 3,2 см; висота втулки – 1,8 см; діаметр втулки зверху – 1,9 см; діаметр втулки в основі – 1,4 см; діаметр отвору зверху – 1,3 см; діаметр отвору в основі – 0,7 см; товщина пластини – 0,35-0,40 см (рис.95:1).

Виявлений серед деталей вузди на щиту перекриття в південній частині поховання (рис.83:17).

На виробі чітко вирізняються залишки шкіри двох сортів. *Першої* – грубої, досить товстої (№ 1) – по вигнутій частині, та тонкої, фарбованої в червоний колір (№ 2), – по ввігнутій площині (кол. вкл. V). Перша, вірогідно, є засобом закріплення султанчика, друга – рештками ременю вузди, яким начільник закріплювався на голові коня.

Шкіра № 2 – озалізнена, червоно-коричневого кольору, ближче до червоної кольорової гами. Товщина – 0,8 – 1,0 мм, ремінь рівномірний. Профарбовування рівне. Поверхня лискована, можливо, шліфувана, високої якості. Ділянка шкіри № 1 – темно-коричневого кольору, з товщиною близько 2 мм. Товщина також рівномірна. Слідів орнаментациі чи декору не виявлено.

Деталь вузди має на вигнутому боці платівки основи та по обідку втулки завапнені і дуже деструктуровані залишки тканини, вірогідно, не пов'язаної безпосередньо із виробом. Відбитки текстилю не повторюють вигинів начільника.

Волокна невідомого походження. Прядіння рівномірне, якісне. Кручення не визначається через засоленість нитки. Тонина нитки – 0,15-0,20 мм. Переплетення – просте полотняне. Відстань між нитками – 0,2 мм. Напрямок ниток основи і піткання та кількість ниток у квадраті 1 x 1 см не визначається через значну фрагментарність та озалізнення текстилю.

9. *Пряжка* залізна до ременів спорядження коня-? (рис.94:3; вкл. IV:9), з рамкою прямокутної форми, зі скругленими кутами, без спеціального пристосування для закріплення ремня, тобто, останій просто охоплював дужку рамки з боку закріплення язичка, для якого в ремені був вирізаний отвір. Рамка пряжки має профільовані, різного перерізу і товщини, довші боки: один – скруглено-підквадратного перетину масивніший (0,4 x 0,4 см), де закріплюється язичок, другий – плаский ширший (перетин – 0,2 x 0,6 см), незначно закруглений із зовні (рис.94:3). Язичок профільований сплюснений, з двома лопатеподібними кінцями, що охоплюють навкруги рамку, звужений до тоншого гачкоподібного, дещо розклепаного напівкільця для упору у протилежний бік рамки.

Відноситься до групи II відділу А, типу I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.46), вірогідно, не виділеного дослідником варіанту зі скругленими кутами прямокутної рамки. Виявлена неподалік від розвалу сагайдака та решток ременів вузди, з південно-західного боку гробовища (рис.83:7).

На металі рамки й язичка наявні прикипілі відбитки шкіри ремня, товщиною більше 2 мм, зі слідами якісного фарбування червоного кольору, шириною 3,1-3,2 см, невиразні залишки озалізненого текстилю.

Розміри рамки пряжки: висота – 4,0 см; ширина – 3,1 см; товщина – 0,7 см; довжина язичка – 3,6 см; ширина потовщення язичка в основі кріплення – 0,6 см (рис.94:3). Збереглася в трьох уламках.

10. *Пряжка* залізна до ременів спорядження коня-? (рис.94:2), з рамкою прямокутної форми, з двома скругленими кутами, без спеціального пристосування для закріплення ремня, який охоплював дужку рамки з боку закріплення язичка, для якого в ремені був вирізаний отвір. Рамка пряжки має профільовані, різного перерізу і товщини, довші боки: один – скруглено-підквадратного перетину масивний (0,5 x 0,5 см), де закріплюється язичок, другий – пласкіший тонший (перетин – 0,25 x 0,5 см), незначно розширений донизу (вкл. IV:2). Язичок профільований плаский, «утоплений» в рамку, з двома лопатеподібними кінцями, що охоплюють її навкруги, з вузьким напівкільцем упору на протилежний бік рамки.

Відноситься також до групи II, відділу А, типу I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.46). Виявлена неподалік від розвалу сагайдака та решток ременів вузди, з південно-західного боку гробовища (рис.83:8).

На металі рамки й язичка наявні прикипілі відбитки рівномірної, якісно вичиненої шкіри ременя, збереженою товщиною 0,8 мм, шириною 3,6 см, зі слідами фарбування червоно-малинового кольору. Поверхневий шар рівний, гладенький (рис.94:2).

Розміри рамки пряжки: висота – 3,6-3,7 см; ширина – 3,1 см; товщина – 0,5-0,6 см; довжина язичка – 3,2 см; ширина потовщення язичка в основі кріплення – 0,5 см (рис.94:2).

11. *Обойма* залізна до ременів спорядження коня-? (рис.94:10; вкл. IV:10), з рамкою видовжено-прямокутної скругленої форми. Має незначно потоншені краї, підпрямокутний перетин стрижня.

Виявлена на краю дощатого щита перекриття південної частини гробовища (рис.83:10).

На металі обойми наявні два зразки шкіри (замша-? і шліфувана) та два прикипілі відбитки текстилю.

Шкіра 1. Матова чи замша. Досить товста (збережена товщина 0,3 мм). Розміщена на довгих боках обойми фрагментарно. Колір жовто-коричневий, ближче до коричневої гами.

Шкіра 2. В дрібних фрагментах на одному з широких боків. Колір червоно-коричневий (ближче до червоного). Збережена товщина – 0,9 мм. Поверхня гладенька. Є сліди текстильної основи (текстиль 1).

Текстиль 1. Волокно – не визначене. Прядіння: кручення – не встановлене. Тонина пряденої нитки – 0,2 мм. Ткання: відстань між нитками – 0,1-0,2 мм. Напрямок ниток основи і піткання – не визначається. Переплетення – просте полотняне.

Текстиль 2. Незначні фрагменти. Волокно – не визначене. Прядіння: відстань між нитками – 0,1-0,2 мм. Напрямок ниток основи і піткання, переплетення – не встановлюється, хоча, можливо, просте полотняне.

Розміри обойми: висота – 4,0 см; ширина – 1,2 см; товщина – 0,5 см; параметри отвору – 0,4 x 3,1 см (рис.94:10).

12. *Деталь вузди* фрагментована залізна (кільце – основа начільника), підковоподібної, дугоподібної форми, з трикутно обламаним під кутом в 85° і розширеним одним кінцем, відкована з прямокутного в перетині стрижня, один кінець якого обламаний (рис.95:2; вкл.V:2). На поверхні є відбитки тонковичиненої шкіри та сліди текстилю. Виявлена серед скупчення предметів вузди (разом із начільником) на щиті перекриття в південній частині поховання (рис.83:20).

Розміри: ширина збереженої частини – 7,6 см; розміри – 7,6 x 4,9 см; перетин стрижня – 0,4 x 1,0 см (рис.94:2). В трьох уламках. Реконструйований діаметр – 7,6-7,8 см.

13. *Стрижень* фрагментований залізний, дугоподібної форми (уламок виробу круглої форми – деталі основи начільника-?), овальний у перетині, з обох боків обламаний (рис.95:3; вкл.V:3). Посередині помітні сліди охоплення (у вигляді озалізованого сліду) шкіряним ременем жовто-коричневого кольору, шириною до 2,2 см. Наявні й відбитки текстилю на окислах, який не визначається.

Виявлений серед скупчення предметів вузди на щиті перекриття в південній частині поховання (рис.83:20). Остаточна атрибуція предмета через фрагментованість проблематична. Можливо, це деталь великого кільця.

Розміри: довжина збереженої частини – 7,4 см; розміри – 7,4 x 1,6 см; перетин стрижня – 0,5 x 0,7 см (рис.94:3). На нашу думку, є рештками деталі кріплення начільника, за круглої форми діаметр мав би становити – 10,5-11,0 см.

Поясна гарнітура.

14. *Пряжка залізна* (рис.94:1; вкл.IV:1), з рамкою прямокутної форми, без спеціального пристосування для закріплення ремня, тобто, останній просто охоплював дужку рамки з боку язичка, для якого в ремені був вирізаний спеціальний отвір. Рамка пряжки має профільовані довші боки: один – підтрикутного перетину, де закріплювався язичок, другий – круглий і масивніший, із ймовірною заглибиною під упор для краю язичка (рис.94:1). Язичок профільований, з двома лопатеподібними кінцями, що охоплюють рамку, потовщеним прямокутним розширенням в основі та значно тоншим гачкоподібним напівкільцем для упору у протилежний бік рамки.

Відноситься до групи II, відділу А, типу I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.46). Виявлена справа від черепа похованого, на дні гробовища (рис.83:2).

На металі рамки та язичка наявні прикипілі відбитки добре вичищеної тонкої шкіри ремінця, шириною 2,4 см, зі збереженою товщиною шкіри 0,9 мм, зі слідами фарбування червоного кольору. Шкіра могла мати текстильну основу, адже в окремих місцях під нею проступає типова текстильна структура.

Розміри рамки пряжки: висота – 2,8 см; ширина – 2,0 см; товщина – 0,3-0,4 см; довжина язичка – 2,3 см; ширина потовщення язичка в основі кріплення – 0,6-0,7 см (рис.94:1).

15. *Кільце* залізне (рис.94:6; вкл.IV:3), з рамкою круглої сплющеної форми, без пристосування для закріплення ремня, який охоплював

кільце. Можливо, є деталлю для підвішування поясних аксесуарів або зброї до поясу.

Виявлене під тазовими кістками похованого, на дні гробовища (рис.83:12).

На металі кільця наявні сліди двох сортів шкіри (ремінь та обплітка) і двох типів текстилю.

Шкіра 1 (ремінь). Вичинка рівномірна. Шкіра товста (збережена товщина – 2,7-3,0 мм). Поверхня збереглася погано, з великою кількістю деформацій, складок і текстильних відбитків. Відтінок – жовто-коричневий, можливо, наслідок дублення чи фарбування.

Шкіра 2 (обплітка). Вичинка неякісна, є велика кількість тріщинок мозаїчного типу. Колір – сіро-коричневий, поверхня матова. Ширина оплітки – 7,1 мм. Товщина – 1,1 мм. Шкіра, можливо, сиром'ятна. Призначення оплітки – суто технічне (щоб не сковзав ремінь).

Текстиль 1 (лицьова поверхня кільця). Збереження погане, фрагментарне та у відтисках. Волокно: походження не встановлене, матеріал – також.

Прядіння: ручне, рівномірне, якісне. Тонина нитки – 0,5 мм.

Ткання: відстань між нитками – 0,5 мм. Нитки основи натягнуті значно більше за нитки піткання, що, можливо, є наслідком використання горизонтального ткацького верстата. Нитки піткання щільніше розміщені, ніж нитки основи (відстань між нитками – 0,3 мм). Це свідчить про «прибивання» піткання вслід за прокиданням човника. Кручення нитки – Z-подібне, кількість ниток у квадраті 1 x 1 см – 12 (основа) x 16 (піткання). Переплетення – просте полотняне.

Текстиль 2 (на звороті пряжки). Волокно: судячи зі структури, – рослинне. Походження, вірогідно, місцеве (льон, коноплі).

Прядіння: ручне рівномірне. Z-подібне кручення, достатньо вільне. Тонина пряденої нитки – 0,6 мм. Відстань між волокнами – 0,1-0,3 мм.

Ткання: нитки основи натягнуті дужче за нитки піткання. Нитки піткання – щільніше розміщені за нитки основи (0,1 мм). Кількість ниток у квадраті 1 x 1 см – 14 (основа) x 20 (піткання). Переплетення – просте полотняне.

Характеристики текстилю. Щільний, погано м'явся і деформувався, високогіроскопічний. Добре тримав форму. Так, наприклад, це міг бути матеріал пітника під сідло чи попону коня.

Ширина ременів – 2,2-2,4 см.

Розміри кільця: діаметр – 3,2 см; перетин – овальний, 0,4 x 0,7 см; товщина – 0,4 см (рис.94:3).

16. *Кільце* залізне (або частина застібки до плечового одягу) (рис.94:5; вкл.IV:4), з рамкою круглої, ледь сплющеної форми, без пристосування для закріплення ременя, один з яких просто охоплював рамку, другий – зав'язувався на ньому «краватковим» вузлом. Ширина ременів – 2,6 та 2,5 см.

Виявлене зліва від черепа похованого, на дні гробовища (рис.83:1).

На металі кільця наявні накипілі рештки тонкої, рівномірної *шкіри*, коричневого і коричнево-жовтого кольорів. Збережена товщина – 1,1 мм. Поверхня збереглася добре, матова.

Текстиль. Волокно не встановлене. Прядіння: тонина нитки – 0,4 мм. Ткання: просте полотняне переплетення з вільним розміщенням ниток. Відстань між нитками дорівнює тонині нитки. Напрямок ниток основи і піткання не визначається.

Розміри кільця: діаметр – 2,9 см; перетин – овальний, 0,30-0,35 x 0,40 см; товщина – 0,35 см (рис.94:5).

17. Портупейний залізний *гачок для підвішування сагайдака*, у складеному стані (рис.97; вкл.V:5). Порівняно добре збережений виріб, відкований у формі геральдичного щита з дещо вигнутим дугою верхнім краєм та овальним видовженим отвором посередині (0,5 x 1,9 см) вздовж довшої вісі виробу, що переходить у короткий вузький стрижень напівовального перетину, з округлим розширенням, в якому пробитий круглий отвір. До нього, шляхом закріплення заклепкою з двома круглими шайбами, приєднаний Г-подібний, незначно профільований гачок з напівовальним стрижнем та потоншеним кінцем, що щільно прилягав до основи, фіксуючись в такому положенні упором на одну із заклепок (рис.97).

Верхня «щитоподібна» частина гачка прикріплювалася до ременя чотирма заклепками: двома – зверху, двома – знизу. Для верхньої пари заклепок зі зворотного боку гачка під круглими шайбочками збереглася тонка платівка-запобіжник зі шкіри від перетирання ременя (ушільнювач), прямокутної в плані форми (0,7 x 2,1 см). Ширина ременя для закріплення гачка становила не менше 2,4-2,5 см (рис.97; вкл.V:5).

Виявлений неподалік від розвалу сагайдака та решток ременів вузди, з південно-західного боку гробовища (рис.83:15).

Зразок поясної гарнітури знайдений у складеному в давнину вигляді, отже, сагайдак не був закріплений на поясі похованого.

Висота основи гачка – 6,0 см; її максимальна ширина – 2,4 см; товщина – 0,2-0,3 см; висота звуження стрижня – 2,7 см; довжина рухомого гачка – 4,3 см; його перетин – 0,3 x 0,4 см; відстань між зовнішніми краями заклепок на ремені, що фіксують його ширину, – 2,1 см; діаметр

збережених мідних-? шайбочок – 0,6-0,7 см; діаметр шляпок заклепок – 0,3-0,4 см (рис.97).

На виробі відзначені рештки металізованої корозією шкіри і текстилю. Шкіра належить до матеріалів, як мінімум, двох сортів: тонка, високоякісної вичинки, можливо, фарбована (дуже темні кольори), виявлена на лицевому боці гачка, і груба, товста, вірогідно, сиром'ятна, – на звороті, в місці кріплення. Товщина першого зразка у збереженому стані – 1 мм. Ця шкіра під час обробки, можливо, шліфувалася. Має темно-каштановий відтінок.

Товщина другого зразка – 2,3-2,8 мм. Вичинка нерівномірна. Слідів фарбування не виявлено. Міздр – пориста.

На гачну також є рештки мінералізованої тканини. Для волокна – походження не встановлене, матеріал – також. Прядіння: ручне, рівне, високоякісне. Z-подібне кручення I-го порядку. Тонина нитки – 0,3 мм.

Ткацтво: переплетення – просте полотняне. Відстань між нитками дорівнює половині тонини нитки. Напрямок ниток основи і піткання не встановлений через малі розміри фрагментів. Кількість ниток у квадраті 1 x 1 см – згодом 18-19 x 18-19 од. (вкл.V:5).

18-19. **Кільця** парні від ременів сагайдака (рис.94:7-8; вкл.IV:7-8) залізні. Сплощені до основи, круглої в плані форми. У першого – з одного боку, а в другого – з обох – відзначені сліди охоплення двома ременями, шириною 2,2-3,0 см, відбитки шкіри яких добре помітні на поверхні, разом із залишками прикипілої берести. Очевидні сліди прошивання ременів відсутні.

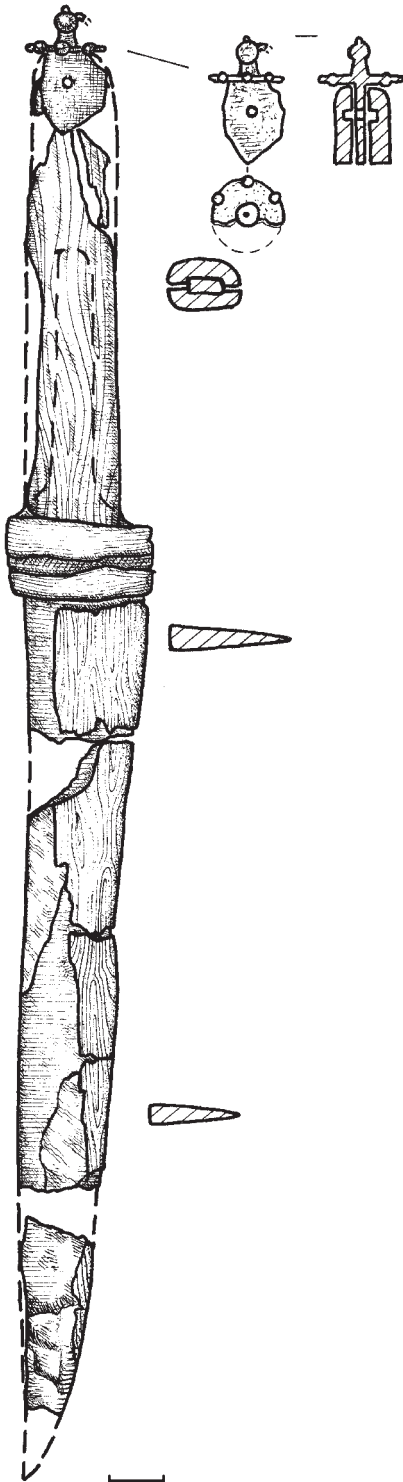
Добре простежені залишки озалізненої шкіри дещо відрізняються між собою. Так, є шкіра жовто-коричневого кольору, значно темніша за бересту, а також темна, червоно-коричнева тонка високоякісної обробки, із закріпленим на ній тонкоструктурним текстилем (шовк-?) (рис.94:7).

Виявлені серед деталей вузди на шиту перекриття в південній частині поховання (рис.83:27).

Діаметр першого кільця – 4,3 см, висота – 0,5 см; перетин підовальний – 0,5 x 0,8 см; діаметр другого – 4,2 см; висота – 0,45 см; перетин аналогічний, більш сплющений, 0,45 x 0,70 см (рис.94:7-8).

20. **Пряжка** залізна (рис.94:4; вкл.IV:6), з рамкою прямокутної форми, зі скругленими кутами, без спеціального пристосування для закріплення, ремінь охоплював дужку рамки з боку язичка, для чого в ремені був вирізаний отвір. Рамка пряжки має профільовані довші боки: один – підпрямокутного перетину, де закріплювався язичок, другий – платівчастий, з розширенням донизу, із заглибиною під упор для краю язичка

(рис.94:4). Язичок профільований, з двома лопатеподібними кінцями, що охоплюють рамку, рівномірно звужений до гачкоподібного напівкільця для упору у протилежний бік рамки.

Відноситься до групи II, відділу А, типу I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.46). Пряжка виявлена поряд із рештками сагайдака з південно-західного боку від гробовища (рис.83:13).

Розміри рамки: висота – 2,1 см; ширина – 1,7 см; товщина – 0,4 см; довжина язичка – 2,1 см; ширина язичка – 0,25-0,4 см (рис.94:4). Розвал, у трьох уламках, реставрована.

Простежені залишки шкіри на рамці. Шкіра тонка рівномірна, якісно вичинена. Збережена товщина – 1,1 мм. На свіжому зламі відзначений яскраво-червоний колір фарбування. Поверхня шкіри, можливо, шліфувана.

Пряжка може бути додатковою деталлю закріплення на поясі сагайдака.

Зброя.

21. *Ніж* (рис.96; вкл.V:4) залізний однолезовий, трикутний у перетині. Клинок і черешок відковані з цільної заготовки. Клинок забезпечений лезом з одного фронтального боку, а його протилежна частина виготовлена у вигляді підпрямокутної спинки, поступово звуженої до вістря. В поперечному перетині полотна клинка

Рис.96. Курган № 7. Поховання 1. Ніж, з елементами реконструкції. Залізо, дерево, шкіра.

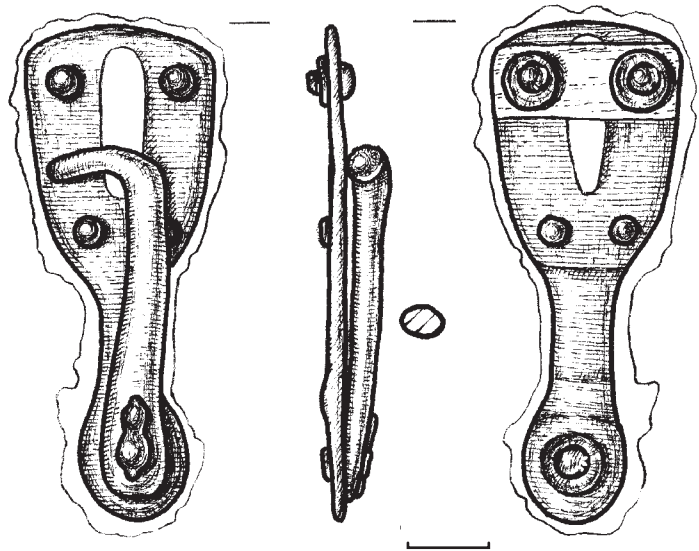

Рис.97. Курган № 7.
Поховання 1.
Сагайдачний
гачок. Залізо.

має форму видовженого рівнобедреного трикутника, боки якого рівні. Ніж мав гостре завершення, лезо і спинка в місці свого з'єднання утворюють гострий кут.

Ніж виготовлявся з прямим руків'ям. Черешок руків'я розташований на одній вісі з клинком. При переході клинка у черешок утворені 2 уступи – прямий і покатий, причому плічко з боку леза значно більше. Ніж має шкіряний перехват-упор, свого часу стягнутий тонкою срібною-? платівкою навкруги, дерев'яні накладки на руків'я, утримувані перехватом та, вірогідно, обламаним фігурним «затильником» – на вершшям колодочки. Його частина виявлена винесеною землеріями до південно-західної стінки поховання. Залишилися й рештки деревозшкіряних піхов, добре помітних і на фотознімку (вкл.V:4).

«Затильник» (навершшя) залізний, у вигляді вставки між накладками руків'я, з отвором під заклепку в основі, завершеної круглою платівкою з 5-6-ти напівкулястими виступами-«перлінками» по краях зверху, над якою на невисокому циліндричному стрижні розташована кулька з двома аналогічними «перлінками» по боках і уламком петельки під продівання шнура (рис.96). Висота деталі – 2,2 см, діаметр круглої декорованої платівки – 1,6 см, висота кулястого завершення – 0,8 см; його діаметр – 0,6 см.

На деталі є численні залишки деревини і шкіряний тлін в отворі біля кулястого завершення «затильника».

Типологічно ніж має належати до типу I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.85). Проте, в плані нових типологічних побудов для предмета озброєння, варто навести і схему, за В.В.Горбуновим: група I, розряд I, розділ I, відділ I, 1-й варіант 1-го типу (Горбунов, 2006, II, с.77).

Бойова приналежність ножа не викликає сумнівів (Горелик, 2003, с.11). Аналогічні зразки озброєння близького (рукопашного) бою походять з Південного Приуралля та Гірського Алтаю часу розвинутого середньовіччя та монгольського панування (Іванов, 1987, с.180, рис.3:10; Горбунов, 2006, II, с.210, рис.64). Є знахідка досить подібного ножа на Північному Кавказі – у похованні 1 кургану № 5 могильника Вербовий Лог VIII (Власкин, Нармашов, Доде, Науменко, 2006, с. 29, 59, рис.).

Реконструйована довжина ножа – 27,1 см; збережена довжина в 4-х уламках – 24,0 см; максимальна ширина клинка – 2,1 см; товщина спинки – 0,4 см; розміри перехвата – 1,2 x 2,7 x 1,4 см; довжина черешка – 7,1 см; довжина дерев'яного руків'я – 8,0 см; ширина накладок – 1,7 см (рис.96).

Ніж виявлений поряд із передпліччям правої руки похованого (рис.83:21), а кінець його леза – винесеним поза межі гробовища (рис.83:22). Не виключено, що він тримався ремнями на руці або закріплювався на рукаві верхнього одягу.

Піхви ножа були виготовлені з тонких березових дощечок (2-3 мм), обтягнутих шкірою. Колір шкіри – темно-коричневий. Шкіра гладенька лискована, можливо, шліфувана. Товщина рівномірна – 0,3-0,5 мм. Слідів декору не виявлено, колір фарбування не встановлений (рис.96).

Накладки на руків'я виготовлені з дерева жовто-коричневого кольору, вірогідно, з груші-дички. Поверхня дерева має сліди заполірованості. Під колодочкою відзначені рештки текстилю невизначеного типу (тканина-ущільнювач-?). У канавці наверхштя, під залишками петлі, зберігся виразний тлін від добре вичиненої шкіри.

22. **Наконечник стріли** залізний черешковий (рис.98; вкл.V:6), близький до типу В-ХV, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.26, 27), типу 69, за О.Ф.Медведевим (Кирпичников, Медведев, 1985, с.354, табл. 140:13), або зрізаний асиметрично-ромбічний, за Ю.С.Худяковим (1991, с.95, табл. ХХІХ:1), чи групи I, відділу IV, типу 60, за В.В.Горбуновим (2006, II, с.37) – зрізано-аркової форми. Це срезень з широкою лопаттю, зрізаною під гострим кутом та горизонтально зверху, і звуженими донизу гранями. Перетин пера – прямокутний, краї – без заточування. Черешок – круглий у перерізі, загострений донизу, зі слідами прикипілої деревини дровка (рис.98). Для останнього використовувалася гілка верби.

Довжина – 9,7 см; ширина пера – 3,5 см; товщина пера – 0,2 см; довжина черешка – 4,1 см; перетин черешка – круглий (рис.96; вкл.V:6). У двох уламках.

Подібні наконечники виявлені у Тожені в Гірському Алтаї (*Горбунов, 2006, II, с.172, рис.34:18*), відомі за знахідками в Туві, Забайкаллі, а також поодинокі – у Приазов'ї, всі – на пам'ятках переважно XIV ст. (*Худяков, 1991; Кищенко, 2003, с.184, 187*).

Наконечник стріли був обгорнутий тканиною, що добре збереглася з одного із боків (рис.98; вкл.V:6).

Походження волокон не визначається. Прядіння рівномірне, якісне, Z-подібне. Кількість оборотів не встановлюється. Тонина нитки – 0,3 мм. Ткання щільне рівномірне, переплетення – просте полотняне. Напрямок ниток основи і піткання не встановлюється. Відстань між нитками – 0,10-0,15 мм. Через значну деформованість підраховувалася кількість ниток у квадраті 5 x 5 мм, що становила 13-14 x 13-15 од.

Призначення текстилю. Так як можна помітити перехід текстильної структури з одного боку наконечника на другий, зрозуміла невипадковість наявності тканини. Текстиль обгортав наконечник стріли і, можливо, якусь частину древка, що вже відзначено в похованнях пізніх кочівників поблизу Волошиного (*Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006*).

23. *Деталі сагайдака* (рис.99; 101-103; вкл.VI). Рештки сагайдака виявлені у розвалі, вірогідно, спричиненому вміщенням виробу до могили у вже навмисне пошкодженому вигляді. Деталі вмістилища для стріл та реміні до нього лежали вздовж південно-західного боку гробовища і, частково, на елементах перекриття (рис.87; 89).

Сплющений корпус сагайдака циліндро-конічної форми був виготовлений із берести, закріпленій на вертикальному каркасі з обструганих перетинів гілочок ліщини, дві з яких кріпилися в планці-поперечині, до якої на залізних гачкоподібних упорах прилаштовувалася поперечна розподільна стінка і додаткові перегородки з берести. Саме внутрішня перегородка надавала виробу належної міцності.

Незначно звужений до верху, овальний в плані, «циліндр» корпусу (рис.99:1) мав більш товсте берестяне денце овальної форми (рис.99:3). Вірогідно, остання деталь підсилювалися подвійним шаром берести (рис.99:2). Каркас корпусу сагайдака складала чотири стояки з напівкруглих гілочок, додатково скріплених (або підбитих в ході ремонту) за допомогою невеличких залізних гвіздочків, від яких виявлені лише окислені сліди на бересті. Напевне, на згибах берести існували й додаткові підпорки у вигляді тонких струганих планок, принаймні, для них

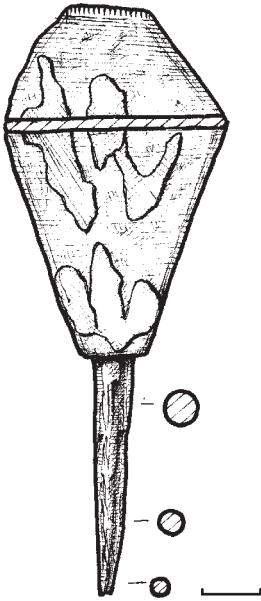

Рис.98.
Курган № 7.
Поховання 1.
Наконечник
стріли. Залізо.

на денці були залишені ще 4 кутові упори, вірогідно, із отворами для закріплення (рис.99:1).

Характер кріплення верхнього краю «циліндра» та засоби його закріплення остаточно не встановлені. Виявлені бляшані залізні, майже «фольгові» оковки країв верхньої частини (рис.102:2-4), передня декоративна, дещо фігурна платівка, з численними голівками дрібних цвяшків (рис.102: 1, II), деталі прикрас корпусу (рис.103). Певно, сагайдак мав верхню частину – шкіряний карман.

Поверхня берести із зовні корпусу була обтягнута тонкою, добре вичиненою шкірою на зразок сап'яну. Закріплення шкіряного покриття здійснювалося за допомогою вузьких прямих і доволі тонких залізних скоб (рис.103). Одне або кілька з вісьових металевих «ребер жорсткості» мали декоративні круглі розширення з круглим отвором у центрі (рис.103: 1, 3). Дугоподібно завершені краї таких платівок при виготовленні отримали незначні і більші загини (рис.103: 2, 4, 5), що вказувало на їх вертикальний напрямок спрямування. Існували й бокові відгалудження, на кшталт «променів» від кільця на вісьовій смужці (рис.103:3). Однак, подібних металевих деталей виявлено небагато. Отже, вони використовувалися, найвірогідніше, із зовнішнього боку сагайдака.

Поряд із сагайдаком виявлені сліди зотлілого ременю, шириною близько 2 см, простежені на довжину 0,8-0,9 м.

Деталлями прикріплення ременя до сагайдака були залізні вузькі прямі та профільовані скоби (рис.101:1-8) різної довжини з двома отворами по краях.

Таким чином, досить фрагментований виріб залишив більш-менш широке коло варіантів реконструкції облаштування і декорування, не дивлячись на загалом встановлені загальні обриси і форму.

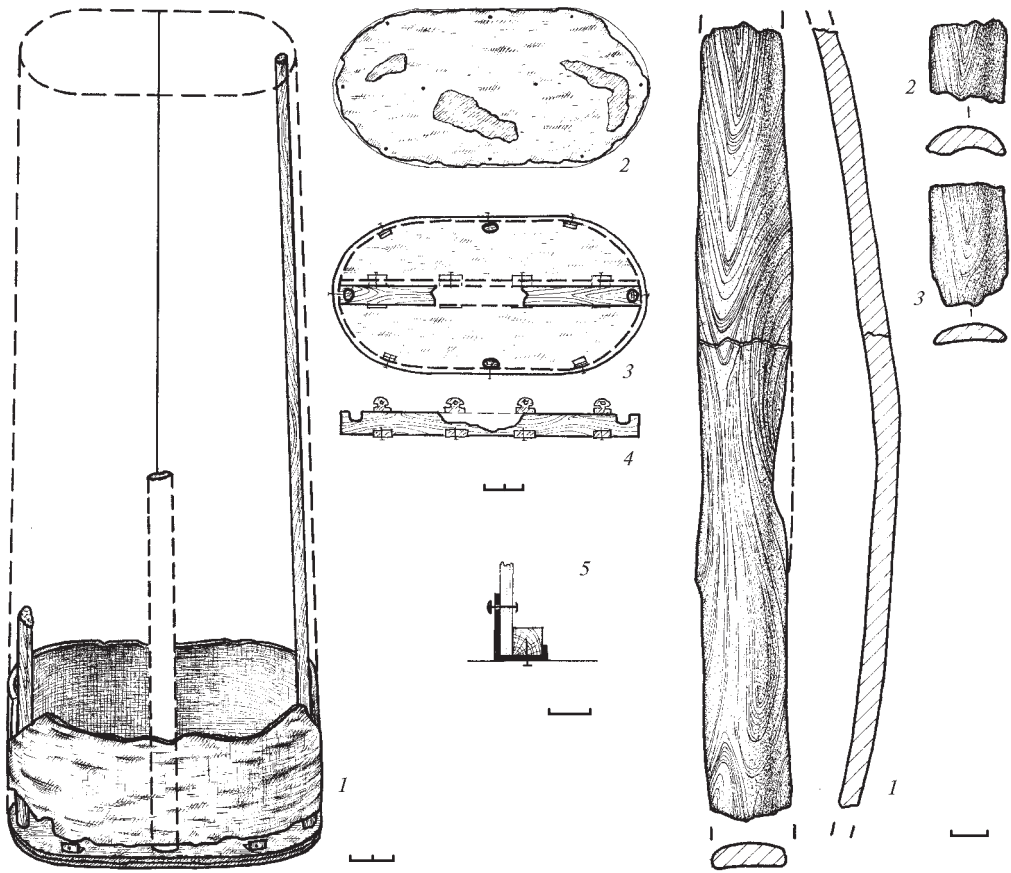

Рис.99. Курган № 7. Поховання 1. Сагайдак. Збережені деталі (1-4) з елементами реконструкції. Береста, дерево, залізо, сліди шкіри.

Рис.100. Курган № 7. Поховання 1. Уламки плечей лука. Дерево.

У загальних рисах охарактеризуємо і надамо параметри виявлених деталей.

23.1. *Деталі* нижньої частини корпусу, сплющеного, циліндрично-конічної форми, виготовленого з берести, і закріпленого на вертикальному каркасі з обструганих перетинів гілочок ліщини. Виявлена частина (половина) розвалу з берестяної трухи та кільця берести в основі (до 8 см у висоту), з однією гілочкою-стояком (сплющена половинка гілки, 0,7-0,8 x 1,2-1,5 см), довжиною до 40 см (рис.87; 89; 99:1).

В розвалі були помітні невиразні шматочки струхлих дерев'яних платівок (перетин 0,5 x 0,4 та 0,6 x 0,3 см) і подібних «напівгілочок»-стояків, довжиною від 4-5 до 12-15 см, які швидко розсипалися під

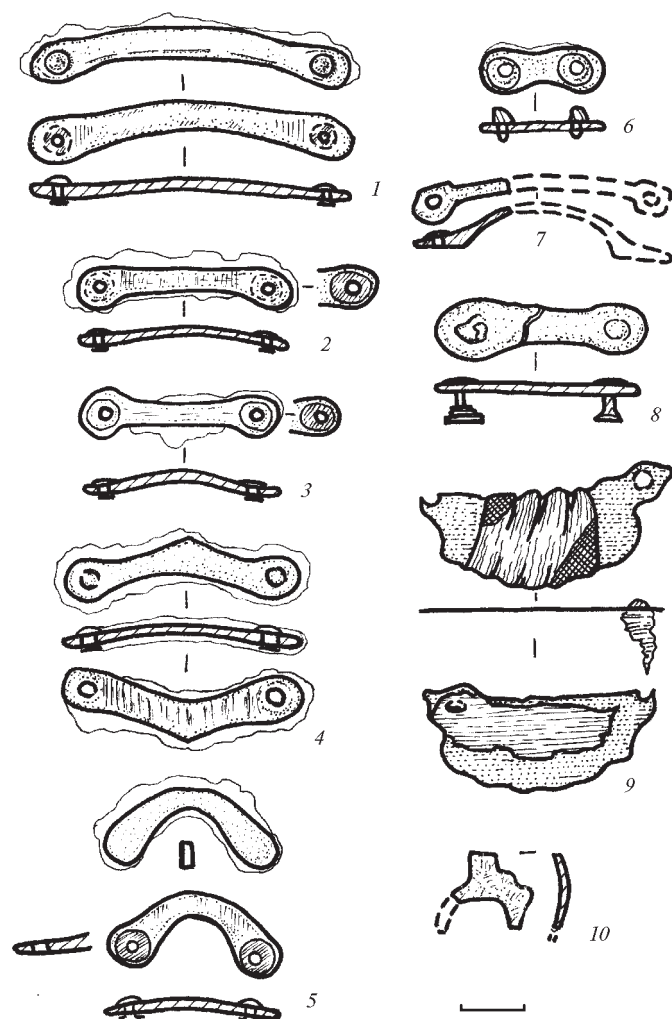

Рис.101. Курган № 7. Поховання 1. Скоби для кріплення ремня сагайдака (1-8), платівка (9). Залізо, сліди шкіри, срібло. Накладна деталь (10). Залізо.

впливом липневої спеки. Нижче знаходилися численні уламки берести (від 2,5 x 3,3 до 4,0 x 12,5 см) зі слідами їх покриття шкірою (рис.83:24), інколи – з дрібними залізними цвяшками (рис.102:20). Виявлений і великий шматок берести (10 x 21 см) від корпусу (рис.83:22), який взяти навіть із закріпленням розчином поліетиленгліколю не було змоги. На кількох шматочках, збережених для додаткового опрацювання, виявлені залишки текстилю та шкіри (вкл.VI).

Так, на частині корпусу (рис.102:19; вкл.VI:35) відзначена накупіла поверх слідів металу шкіра червоно-коричневого кольору, що не відокремлювалася від окислів. Поверхня її щільна, гладенька. Ще одна плямка шкіри виявлена на фрагменті стінки з цвяшками (рис.102:20).

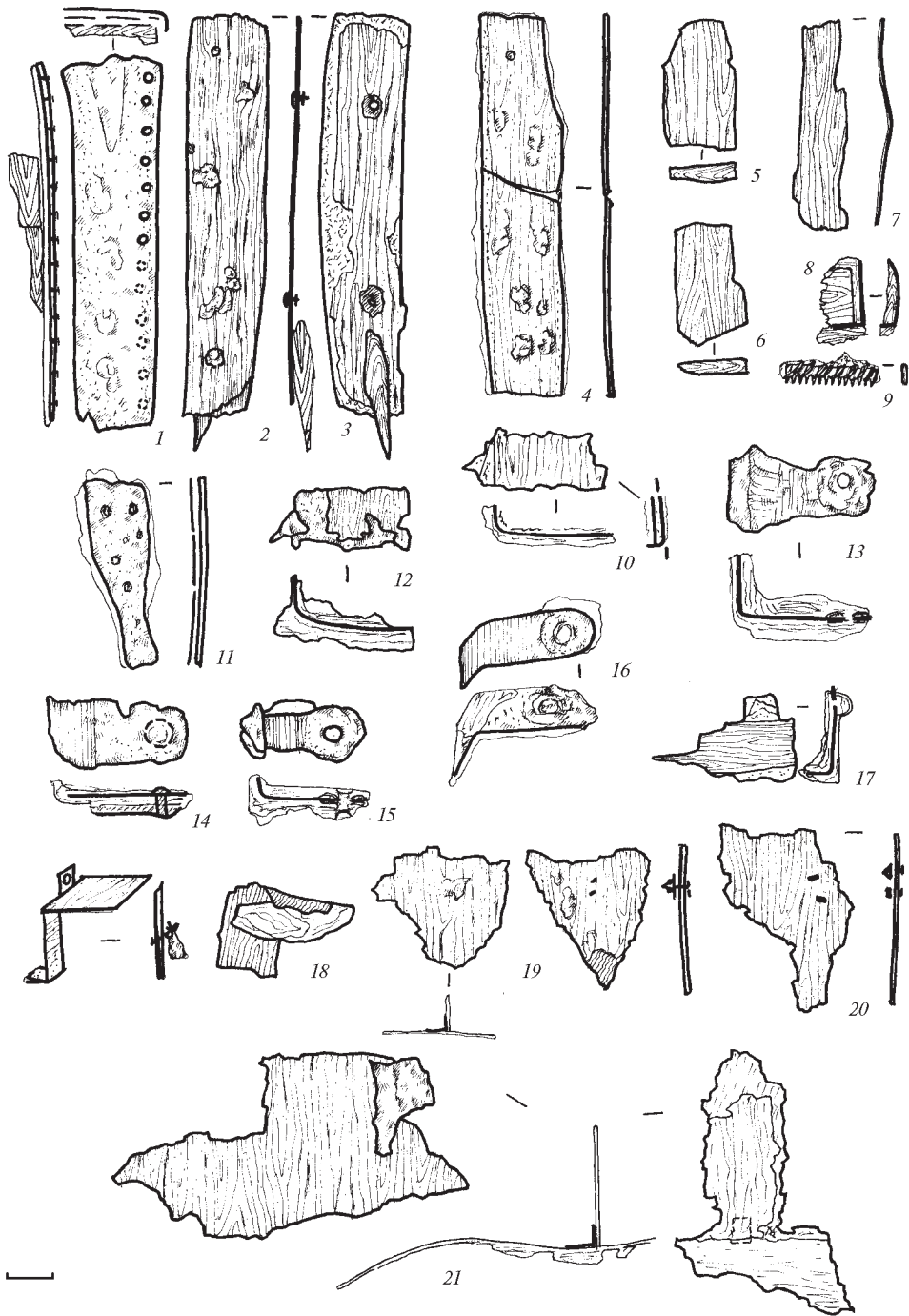

Рис.102. Курган № 7. Поховання 1. Оковки та елементи кріплення корпусу і деталей сагайдака. Залізо, береста, дерево, сліди шкіри.

Вона також мала яскраво-червоний колір, проте, незначні розміри (3,0x3,3 мм).

Виявлена й деталь торцевого та стикового закріплення берести і шкіри. Це тонка смужка заліза з гребінцевими невеличкими виступами, довжиною 2,1 і шириною 0,3 см (рис.102:9; вкл.VI:19). На ній трапилося кілька ниток текстилю не встановленого походження, тониною 0,2 мм, Z-кручення.

Таким чином, встановлена висота нижньої частини корпусу – близько 40 см (рис.99:1), на зруйновану верхню – могло припадати – 10-12 см, додатково необхідно додати 15-25 см на шкіряний карман зверху. Висота сагайдака могла становити близько 65 см. Форма корпусу – сплюснена циліндрично-конічна. На останнє вказують і збережені залишки дна.

23.2. *Деталь дна* сагайдака, овальної, видовженої в плані форми, розміром 8,1 x 15,4 см (рис.99:3). Вірогідно, складалася з двох шарів берести (рис.99:2-3): виявлені дві її однакові частини, що зовсім струхли, проте, трималися форми. Поперек однієї з них була прикріплена прямокутна в плані і перетині планка-поперечина (довжина – 14,9 см, перетин – 1,0 x 1,2 см), до якої на залізних гачкоподібних упорах (утримувачах) кріпилися поперечна розподільна стінка і додаткові перегородки з берести (рис.99:2; вкл.VI:24-27). Ці утримувачі розташовувалися розширеною округлою частиною з більшим отвором – до верху, кутовим упором – до дна, мали загини за протилежний бік вісьової планки, і, вірогідно, невеликі упори з отворами для кріплення дна внизу (рис.99: 2, 4). По краях планки були помітні округлі виямки від кріплення стояків каркасу. На шарі берести від дна вгадувалися відбитки ще двох поперечно розташованих стояків. Між ними на скругленнях денця розташовувалися сліди тонких залізних підквадратних платівок-«кутів» (по-російськи точніше – «уголков»), розміром 0,6-0,8 x 0,6-0,8 см, які майже зотіли, нібито зі слідами невеличких отворів (рис.99:1). Їх нараховувалося також чотири.

Другий шар берести зберіг рештки більше десятка отворів від дрібних залізних цвяшків, набитих як по краях, так і в центрі (рис.99:2).

23.3. Залізні гачкоподібні *упори* (утримувачі), що кріпилися до поперечини і втримували розподільну стінку та додаткові перегородки з берести (рис.99:3). Утримувачі були закріплені розширеною округлою частиною з отвором – до верху, кутовим прямокутним упором – до дна сагайдака, мали невеликі загини з отворами для кріплення дна внизу (рис.99). Збереглися уламки 7-ми таких кутоподібних виробів, виготовлених з листа залізної бляхи, що мали округлий виступ з отвором під заклепку, прямокутної форми основу, яка згиналася під прямим кутом (рис.102: 10, 12-17; вкл.VI:24-27).

Виявлені розміри упорів: довжина – 2,5-2,5 см; ширина – 1,1-1,3 см; діаметр круглого завершення під заклепку – 1,1-1,2 см; довжина двох сторін – для кріплення і для упору – 2,2-2,3 та 0,5-1,5 см (рис.102: 10, 12-17). Товщина листа, з якого вирізані вироби, – 0,06-0,08 см.

23.4. Частини *внутрішніх перегородок* сагайдака – уламки берести із закріпленими невеличкими кутоподібними платівками фрагментами берести під прямим кутом (3 од.). Уламки розміром – від 1,0x1,7 і 1,5x1,4 см до 2,5x7,1 і 1,7x3,6 см. Тонкі платівки берести, скріплені кутоподібними, зігнутими під прямим кутом, прямокутними в плані смужками бляшаного заліза, розміром 1,0x1,7 і 1,0x2,5 см (рис.102: 18, 21; вкл.VI:10).

На одному з уламків (рис.102:18) наявні залишки високоякісної замші жовто-коричневого кольору. Збережена товщина – 1,1 мм. На іншому (рис.102:8) – також залишки накипілої замші аналогічного типу. При розділенні металевго елемента і берестяної основи корпусу виявлений тлін тонкої шкіри, що зберігав спочатку первинний яскраво-червоний колір.

23.5. *Оковки* верхнього краю сагайдака (рис.102:2-4). Два уламки прямокутної в плані смужки бляшаного листа, шириною 1,6-1,7 см, прикріпленого до берести поверх шкіри шляхом закріплення мініатюрними заклепками або цвяшками, з діаметром стрижня 0,1 см і шляпок 0,20-0,25 см. Відстань між елементами кріплення – 3,7-3,9 см. Довжина в цілому рівних, без вигину, уламків – 7,8 та 8,3 см (рис.102:2-4; вкл.VI:2-3). Товщина листа – 0,3 мм.

На одному з уламків оковки (окантування) є накипілі дрібні фрагменти текстилю на окислах (рис.102:3). Тканина щільна, простого полотняного переплетення. Нитка слабопрядена, тонинона – близько 0,1 мм.

23.6. *Фрагменти* *лицевої*, нерівномірної ширини, звуженої до країв, декоративної залізної бляшаної *платівки* від верху сагайдака, шириною 1,4-1,6 (максимальний – 2,3) см та довжиною 3,8 та 7,6 см, край якої позначений рівномірним щільним рядочком шляпок гвіздочків, діаметром 0,1-0,2 см і товщиною стрижня 0,2 см при довжині не більше 1,5 мм (рис.102: 1, 11; вкл.VI: 1, 4). Верхній край платівки незначно загнутий до середини, в основі – рештки шкіри і береста.

Загальна довжина всіх елементів оковки – 27,6 см.

На платівці відзначені залишки текстилю, розміщеного між прошарком дерева і берести (підкладка під платівку або ущільнювач). Це щільна, простого полотняного переплетення тканина, зі слабоплетеними нитками, тониною близько 0,1 мм.

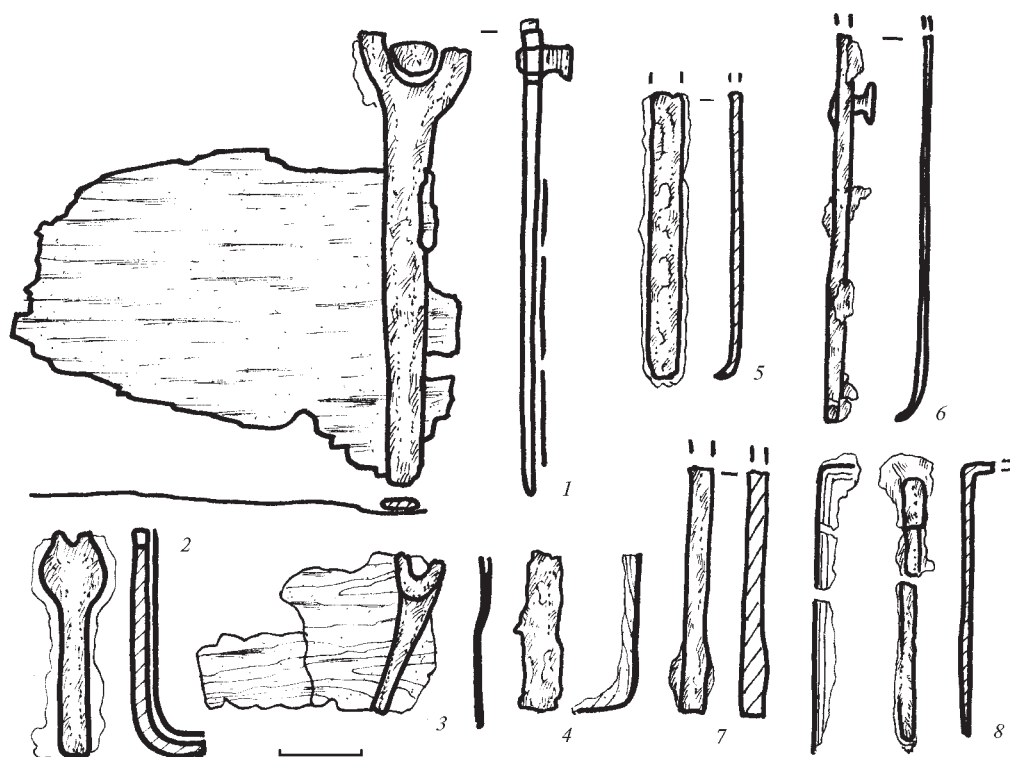

Рис.103. Курган № 7. Поховання 1. Деталі закріплення обшивки і корпусу сагайдака. Залізо, береста, сліди шкіри.

23.7. Уламки тонких і вузьких платівок декору (від приховування та закріплення стиків шкіри), у вигляді прямокутних смужок заліза. Краї завершень таких смужок скруглені і незначно, а часом – майже під прямим кутом, загнуті (рис.103:5-7). Всього – 3 уламки, довжиною 3,4, 3,8 та 4,9 см; ширина – 0,25-0,40 см (вкл.VI:5-7).

23.8. Уламки тонких і вузьких платівок декору на поверхні сагайдака, у вигляді рівномірно вузьких смужок заліза, що слугували ущільнювачами шкіряного покриву, з рештками круглих отворів у круглих розширеннях. Краї завершень таких смужок закруглені і незначно загнуті, в одному випадку – майже під прямим кутом (рис.103: 2, 4, 8). На місці круглих отворів з протилежного (від берести) боку помітні рештки залізних масивних заклепок, якими платівки трималися на корпусі (рис.103:1). Всього – 3 уламки, довжиною 2,3, 3,2 та 5,7 см, з шириною – 0,3-0,5 см. Діаметр круглих виступів під заклепку – 0,6 та 1,7 см, дм. отворів в них – 0,3 та 0,7 см (рис.103: 2, 4, 8; вкл.VI:25).

23.9. Залізні скобоподібні *платівки утримувачів ременів* до сагайдака, призначені для кріплення ременів на берестяному корпусі (рис.101:1-8). 8 од., в т.ч. 2 в фрагментах та 1 уламок (вкл.VI:11-16). Три з них (менші) – майже прямі, з розширеними краями під заклепку та отворами для кріплення і слідами шайбочок з внутрішнього боку (рис.101: 3, 6, 8). В одному випадку збереглися заклепки у вигляді прямих круглих штифтів (дм. 1,0-1,5 мм), довжиною 4-5 мм, на яких по черезно відслоїлися шари шкіри, берести і дерева від стояків сагайдака. На меншій скобі відзначені рештки дуже мінералізованої шкіри коричневого кольору, з легким червонястим відтінком. Поверхня матова. Є й відбитки текстилю, з не встановленим типом волокна. Прядіння: тонина пряденої нитки – 0,3 мм. Ткання: відстань між нитками – 0,2 мм. Переплетення: просте полотняне. Напрямок ниток основи і піткання – не встановлений.

Ще дві скоби – незначно прогнуті донизу, з аналогічним оформленням кінців (рис.101:1-2). На них наявні рештки шкіри коричнево-червоного кольору. Поверхня не збереглася. Можливо, існувала текстильна підкладка (є відтиски текстильної структури). Структура шкіри ноздрювата, типу замші.

Дві останні – профільовані та вигнуті (рис.101:4-5). На одній з них у місцях кріплення наявні залишки шкіри. На іншій, підтрикутно вигнутій, є рештки текстилю, шкіри темно-коричневого кольору та берести. До таких же деталей належить й уламок половинки виробу (рис.101:7). Припустимо й їх розташування на корпусі: найменші внизу, відповідно, більші – вверху. Профілювання залежало від ширини і меж руху прикріпленого ременя.

Розміри утримувачів (відповідно, довжина і ширина): 1) 1,9 і 0,6 см; 2) 3,0 і 0,6 см; 3) 3,4 і 0,7 см; 4) 4,6 і 0,8 см; 5) 2,8 і 0,7 см; 6) 3,9 і 0,7 см; 7) 3,3 і 0,6-0,8 см; 8) уламок: 1,5 і 0,5 см; діаметри отворів для всіх – від 0,15 до 0,25 см. В отворах кількох з платівок збереглися шляпки залізних-? заклепок (рис.101:1-8).

23.10. Фігурна пласка *платівка-накладка* на корпус сагайдака, широкої серпоподібної або сегментоподібної в плані форми, з круглими виступами по краях, з отворами в останніх для кріплення. Виготовлена з тонкого листового срібла (вкл.VI:40). Один з виступів по краю – обламаний. У збереженому – залишилася срібна заклепка з штифтом та фрагментами шкіри і берести (рис.101:9). На поверхні є накипілі рештки шкіри та текстилю.

Текстиль наявний тільки в зруйнованих та облущених ділянках шкіри, у вигляді неясних відбитків. Можливо, підкладка.

Шкіра коричнева, рівномірно розподіленого кольору та якісної вичинки. Збережена товщина – 2,3 мм. Зібрана у дрібні складочки з перегином на інший бік пластинки, який не зберіг саму шкіру. Вірогідно, кріпилася пластинкою до дерев'яної основи для прикрашання виробу шкіряною деталлю.

Розміри: довжина – 3,9 см; ширина – 1,6 см; діаметр округлого виступа – 0,6 см; товщина листа металу – 0,05 см (рис.101:9).

24. *Деталі лука* (рис.100) – уламок зігнутої в профілюванні частини перетину обструганої гілки клена, шириною (реконстр. діаметром) 2,5 см, довжиною 21 см і товщиною 0,6–0,7 см, ймовірна деталь плечей простого лука (рис.100:1). Поверхня зотлілого дерева зберігала сліди ретельного обстругування, заповірованості.

Виявлені також чотири значно менші уламки тонких обструганих гілочок (ширина 2,2–2,4 см) від іншого плеча лука, довжиною від 1,5 до 2,1 см (рис.100:2–3). Всі – з подібним до першого уламка профілюванням.

Побутові речі.

25. Розвал *кресала* (в 2 уламках). Калачеподібне залізне кресало без язичка, із загнутими назовні розширеними кінцями (рис.104:1; вкл.V:7), I відділу, 3-го варіанту, за О.В.Євглевським і Т.М.Потьомкіною (*Евглевский, Потёмкина, 2003, с. 184, 186, рис.1:13; 2*), або калачеподібного типу, за Б.О.Колчіним (*Колчин, 1959*) чи типу Б-III, за Г.О.Федоровим-Давидовим (*Фёдоров-Давыдов, 1966, с.84*).

Довжина – 7,1 см; висота – 3,1 см; товщина – 0,4–0,6 см (рис.104:1). Виявлене на кістках ліктя правої руки похованого (рис.83:9), вірогідно, підвішувалося в мішечку до рукава плечового одягу.

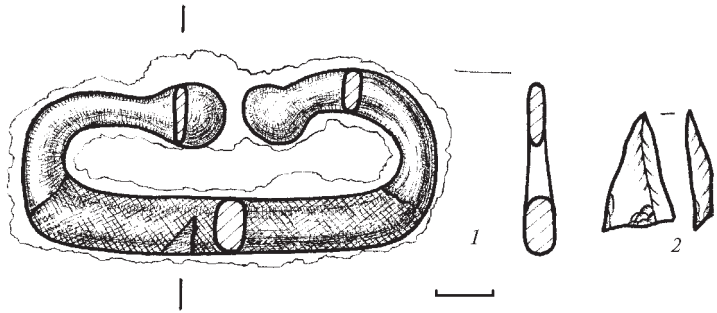
Належить до широко розповсюдженого типу кресал в межах Київської Русі, у Волзькій Болгарії, Поволжжі, на Північному Кавказі, Башкирії, Південному Уралі й Заураллі, Нижньому Приоб'ї (*Мужухов, 1980, рис.5:11; Мажитов, 1981; Степи, 1981, рис.90:50; Иванов, Кригер, 1988, рис.8:23; 9:5,18; 13:9; Евглевский, Потёмкина, 2003, с.185*). Пік поширення таких кресал у середовищі кочівників південноруських степів припадає на другу половину XIII – XIV ст. (*Фёдоров-Давыдов, 1966*), а час їх використання – охоплює першу половину XII – другу половину XIV ст. (*Евглевский, Потёмкина, 2003, с.185, 200*).

На лезі і кінцях кресала відзначені рештки добре вичиненої шкіри (від плечового одягу похованого-? або мішечка-кисета, в якому містилося знаряддя), а також текстилю.

Рештки озалізненої тканини добре помітні на окисленому металі. Походження волокна невідоме. Тонина пряденої нитки – 0,2 мм. Прядіння рівномірне, якісне. Кручення не встановлене.

Рис.104.
Курган № 7.
Поховання 1.
Кресало і кремій.
Залізо, кремій.

Ткацьке переплетення – просте полотняне, досить щільне. Напрямок ниток основи і підкання не встановлюється. Відстань між окремими нитками – 0,10-0,15 мм. Через фрагментарність та деформованість решток тканини підраховано ниток для квадрату 5 x 5 мм – 15-16 x 13-14 од. Вірогідно, кількість ниток основи більша, бо основа щільніше натягувалася. Можна припустити загортання кресала у шматочок зіжмаканої тканини.

26. **Кремій** до кресала – платівчастий відщеп жовтого обгорілого кременю, зі слідами забитостей, розміром – 1,0 x 2,0 x 0,4 см, виявлений перед лицевим відділом черепа похованого (рис.83:28). Від перебування у вогні отримав численні тріщини (рис.104:2).

Невизначені предмети.

27. Невелика **накладна деталь** серпоподібних обрисів, з прямокутним виступом зверху, залізна, кована, обламана з одного боку (рис.101:10). Мала незначний дугоподібний вигин у профілі. Висота – 1,4 см; ширина – 1,1 см; товщина – 0,2-0,3 см (вкл.VI:39).

Отже, досліджене поховання належить чоловіку-кочівнику – представнику родини вільних степовиків (вірогідно, мисливцю), яке може датуватися *кінцем XIII*, а ймовірніше, *початком XIV ст.* Викликає цікавість вміщення до захоронення доволі не випадкових у складі поховального інвентаря фаланг пальців рук двох-трьох людей, що засвідчували жорстокі звичаї епохи та факти давніх перемог. Не менш виразною ознакою обряду є наявність у похованні деталей візка, а також зведення над могилою насипу невеликого кургану.

Вогнище 1 (пізньосередньовічне кочівницьке, вірогідно, пов'язане з похованням 1) виявлене у південно-східній полі кургану, за 6,5 м на південь – південний схід від УЦ (рис.81: вогн.1). Досліджувалося з рівня залягання похованого ґрунту, з глибини 0,5 м від УЦ, під масивом сповзлої частини насипу.

Мало вигляд круглої в плані плями прокалу та суміші попелу й вуглин, що залягала, вірогідно, у свого часу невеликій заглибині (0,10-0,15 м), можливо, з похилими, звуженими донизу стінками. Заповнення – мішане пропечене, сіро-коричнево-супіщане, з вуглинами і попелом. Речових знахідок у рештках вогнища не виявлено.

Діаметр плями вогнища – 0,5 м, товщина прокалу та решток горілого заповнення – 0,15 м, глибина виявлення від УЦ – 0,50 м, площа – близько 0,2 кв. м (рис.81: *вогн.1*).

Вогнище, вірогідно, належне до комплексу впускного пізньокочівницького поховання 1, датується *кінцем XIII* або *початком XIV ст.*

Таким чином, курган, був споруджений над кочівницьким золотоординським похованням 1, неподалік якого влаштоване поминальне вогнище. Відповідно, в кургані досліджені 1 поховання та 1 вогнище.

9. КУРГАН № 8: НАПІВЗРУЙНОВАНА ПАМ'ЯТКА НА ЗАХІДНОМУ КРАЮ НЕКРОПОЛЯ

Входив до складу мікрогрупи крайніх із заходу насипів групи II, розташованих на південно-західному мису останця, за 0,61 км на північний схід від с. Волошине (рис.1; 41: к.8; 63: к.8). Знаходився на краю підвищення мису, на північ від курганів №№ 1 і 3, на висоті 3,9 м над заплавою, безпосередньо «нависаючи» над схилом (рис.62). На час досліджень мав вигляд майже повністю розораного останця. Насип було пошкоджено, ймовірно, на початку 1960-х рр., коли бульдозером його вершина виявилася згорнутою, разом із верхньою частиною курганів №№ 1 та 3, у західний бік, по схилу, від чого зберігся неприродний виступ в основі мису, який лаштували як в'їзд на пагорб.

Курган знаходився за 324 м на захід – північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили та за 1-2 м в північному напрямку від решток кургану № 1 групи II (рис.41: к.8). Виявлений в ході суцільного зняття поверхневих нашарувань на ділянці, після скошування травостою.

Діаметр останця кургану становив 9 x 11 м. Форма решток насипу – овальна, дещо витягнута в широтному напрямку (рис.63: к.8). Нівелювання дало висоту 0,22-0,25 м, висота від рівня стародавнього горизонту визначена як – 0,20 м (рис.63: к.8). Відразу ж під орним шаром відкриті й всі об'єкти – два поховання, рештки вогнища та дві ями (нумерація ям суцільна для курганів №№ 1, 3 і 8), а також плями заповнення двох шурфів-зондажів, закладених під час розвідок 2003 р. у непролазних бур'янах ще до відкриття курганів (рис.63: к.8: п.1, вогн.1, яя.3-4, шурфи).

Стратиграфія. Рештки останця насипу мало що могли дати до характеристики статиграфічної картини. За орним шаром, курган був зведений з однорідного, світлосіро-коричневого супіску, ймовірно, в один прийом, у зв'язку зі влаштуванням захоронення на рівні похованого горизонту (котре збереглося вкрай погано).

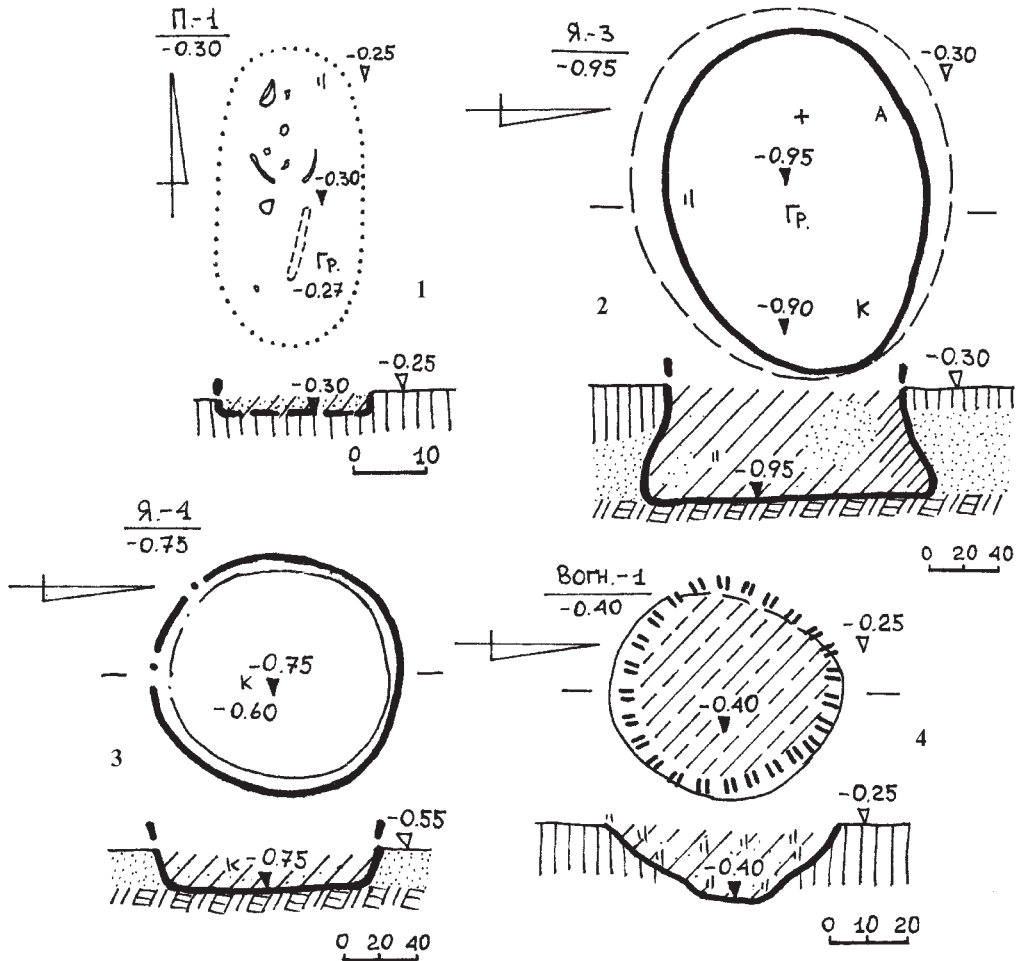

Рис.105. Курган № 8. Плани і перетини поховання 1 (1), ям 3 (2) та 4 (3), вогнища 1 (4).

У профілях центральної бровки відзначені рештки шару похованого ґрунту – світлосіро-коричневого супіску, товщиною 0,15-0,20 м. Стратиграфія в центрі насипу виглядала таким чином:

0 – 0,20 м – дерновий, свого часу орний шар – сіро-коричневий супісок; в ньому, переважно у південно-західній частині (полі) виявлено чимало подрібнених знахідок скіфського часу;

0,20 – 0,35-0,40 м – світлосіро-коричневий, ледь огумуснений супісок, – залишки похованого ґрунту; з нього, ближче до південної поли, походив уламок стінки амфори, шматочок вапняку (рис.108:4);

0,35-0,40 – 0,50 м – біло-жовтий пісок-передматерик;
з 0,50 м – світло-жовтий пісок – материк (рис.63: к.8).

Знахідки в насипу. З-поміж них варто виокремити групу черепків, виявлених у південно-західній полі кургану, і, вірогідно, пов'язаних з руйнуванням ями 3 скіфського часу.

1-8. *Фрагменти* вінця і стінок ліпних *горщиків* скіфської доби із заглаженою поверхнею, з домішками кварцевого піску і слюди в тісті. Розміри – від 0,6 x 0,8 до 3,8 x 3,9 см (рис.110; 111: 1-2).

9-10. *Фрагменти* стінок ліпного *горщика* із заглаженою поверхнею, з домішками кварцевого піску і слюди в тісті. Розміри – 1,2 x 2,3 та 1,7 x 2,4 см (рис.110:2).

11. Незначний *уламок* стінки *античної* оранжевоглиняної *посудини* з тонко відмуленим тістом. 0,9 x 1,8 см (рис.110:5).

Вірогідно, зі влаштуванням ранньоскіфського поховального комплексу 1 сусіднього кургану № 1 пов'язана й ще одна знахідка в похованому ґрунті південної частини насипу.

Рис.106. Курган № 8.
Поховання 2.
Зі сходу – південного сходу.

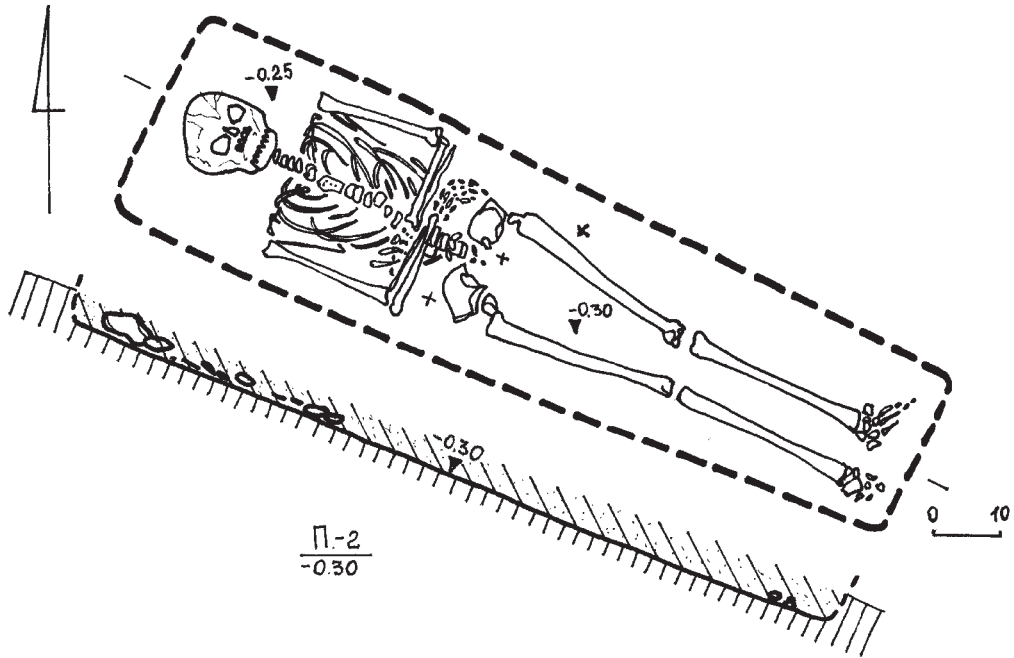

Рис.107. Курган № 8. Поховання 2. План і перетин.

12. *Фрагмент* стінки оранжевоглиняної античної амфори, з світло-рожевим ангобуванням зовнішньої поверхні та крупними порами в тісті від вигорілих вапнякових включень. 2,9 x 3,6 см (рис.108:1).

Під орним шаром виявлені наступні об'єкти.

Поховання 1 (пізньонеолітичне, основне) відкрите у центрі решток насипу, за 1,05 м на схід від УЦ (рис.63: к.8: п.1). Вивчалось з рівня залягання похованого ґрунту, частково зруйнованого розорюванням, з глибини 0,25 м від УЦ, відразу ж під орним шаром (рис.105:1).

Контури ями простежені за різницею у щільності заповнення. Вірогідно, яма була незначно заглиблена до основи дерну в похованому ґрунті. Мала видовжено-овальну-? форму, розміри – близько 0,20 x 0,42 м, глибину – 0,30 м від УЦ або 6-10 см від рівня стародавнього горизонту (рис.105:1). Заповнена мішаним, надзвичайно щільним сіро-коричневим суглинком, спрямована за меридіональною віссю.

Посеред ями, без особливого анатомічного порядку, простежені сліди зотлілого скелету маленької *дитини* (рис.105:1). З північного боку – кілька шматочків черепа, рештки хребців, посереднині – пара ребер,

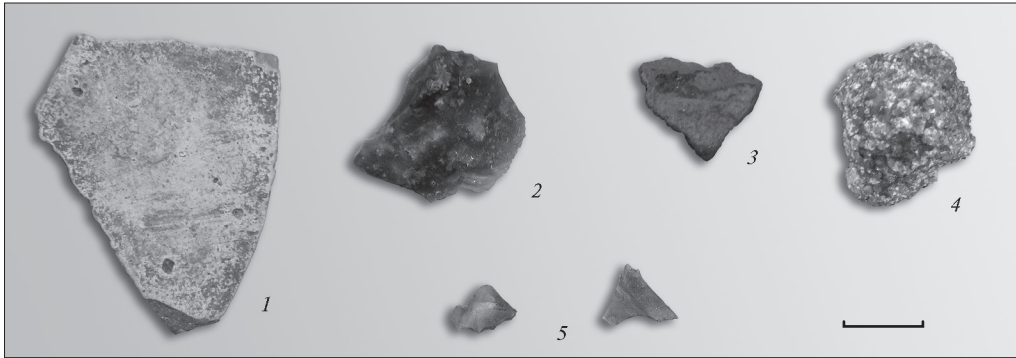

Рис.108. Курган № 8. Знахідки. Насип (1, 4), поховання 1 (2-3) і поховання 2 (5). 1, 3 – кераміка; 2, 5 – кварцит, кремій; 4 – вапняк.

частина тазу, з південного боку вгадувалися сліди однієї з трубчастих кісток ніг. Положення дитини реконструюється як випростане на спині, головою на північ, з випрямлено розміщеними ногами.

Поховання практично безінвентарне. Справа від залишків черепа виявлена дрібна вуглинка (рис.105:1), неподалік – *фрагмент* стінки товстостінного *горщика* з підлощеною поверхнею, слідами органіки і «білими волосками» в щільному тісті сіро-чорного кольору, розміром 0,7 x 0,9 см (рис.108:3). Неподалік решток ями, на стародавньому горизонті – патинований аморфний відщеп кремнистоподібного кварциту, розміром 1,9 x 2,0 см (рис.108:2).

Поховання може бути основним, залишеним населенням доби пізнього енеоліту, зокрема, носіями *постмаріупольської культури*.

Поховання 2 (*кочівницьке, впускне*) досліджене у східній полі кургана, за 4,9 м на схід – південний схід від УЦ (рис.63: к.8: п.2). Вивчалоя з рівня залягання основи похованого ґрунту, зруйнованого розорюванням, з глибини 0,20 м від УЦ, безпосередньо під орним шаром (рис.106).

Ледь помітна пляма мішаного, сіро-коричневого супіщаного однорідного заповнення з масиву викида, окреслювала схожі на прямокутні нечіткі обриси ями, дещо розширеної з північно-західного боку, спрямованої за віссю – північний захід – південний схід (рис.107).

Простежені розміри основи ями – 0,25-0,33 x 1,22 м, глибина – 0,30 м від УЦ або 0,15-0,20 м від рівня похованого ґрунту, площа – незначно більше 0,3 кв. м (рис.106-107).

Посеред ями, в анатомічному порядку знаходився скелет дитини (на наш погляд, дівчинки), у віці 8-10 років (рис.106). Положення похованої

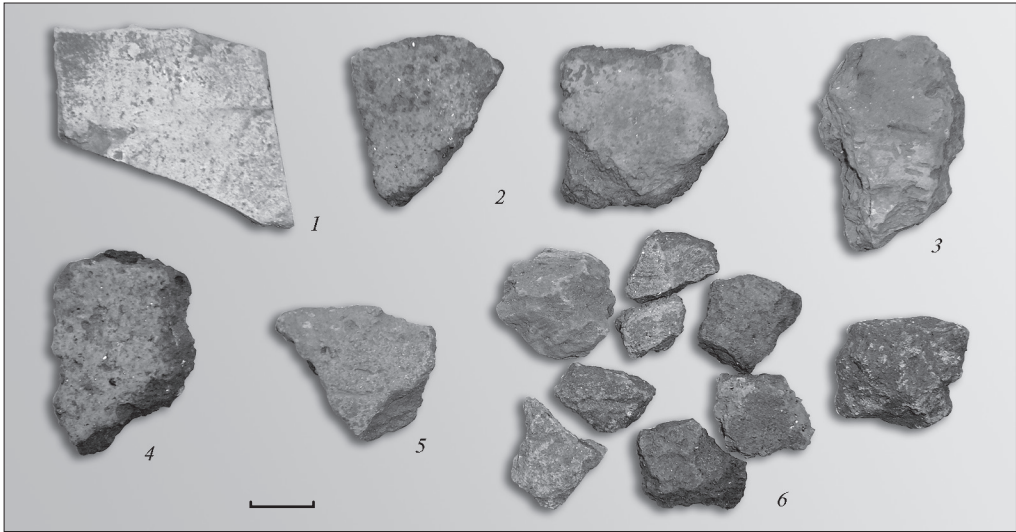

Рис.109. Курган № 8. Яма 3. Фрагменти кераміки.

встановлюється як випростане на спині горілиць, головою на захід — північний захід, з підігнутими під прямим кутом руками, складеними на животі. Ноги — випростані, стопи майже зведені (рис.107).

Поховання безінвентарне. Поряд із кістками тазу в заповненні виявлені дві дрібні скалки напівпрозорого сіро-коричнюватого кременю (рис.108:5), схоже, енеолітичної епохи, а також дуже дрібний уламок стінки енеолітичної ліпної посудини (рис.107: +, κ).

Принадні знахідки — випадкові у комплексі.

1-2. *Скалки* дрібні напівпрозорого сіро-коричнюватого кременю, аморфні, розміром 0,3 x 0,5 і 0,4 x 0,5 см, без слідів використання, вірогідно, енеолітичної епохи (рис.108:5).

3. Дрібний *уламок* стінки ліпної *посудини*, з домішками рослинності в щільному пористому тісті сірого кольору, з наявністю фракцій дрібного піску, розміром 0,5 x 0,6 см, з товщиною стінки в 0,6 см, енеолітичного-? часу.

Розглядається як впускне пізньокочівницьке поховання, що датується широко — часом від розвинутого до початку пізнього середньовіччя — *XIII-XVI ст.*

Вогнище 1 (кочівницьке, вірогідно, пов'язане з похованням 1) виявлене у північно-східній полі кургана, за 6,3 м на північний схід від УЦ (рис.63: κ.8: вогн.1). Досліджувалося з рівня залягання масиву похованого

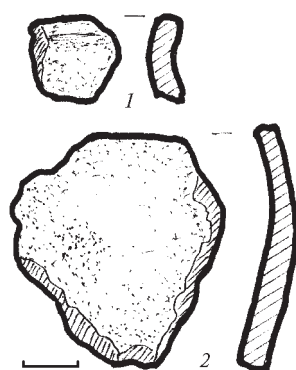
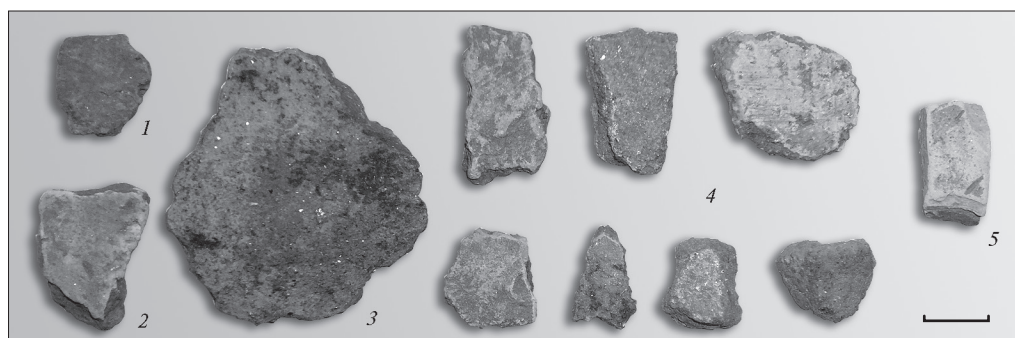

Рис.110-111. Курган № 8. Насип та яма 3.
Уламки кераміки та їх прорисовка.

грунту, зруйнованого розорюванням, з глибини 0,25 м від УЦ, під орним шаром (рис.105:4).

Мало вигляд круглої в плані заглибини, перекритої слідами висоленого попелу, мископодібної форми, з похилими, звуженими донизу стінками, в основі яких знаходилося виділене незначним уступом кругле дно (рис.105:4). Заповнене мішаним, сіро-коричнево-супіщаним ґрунтом, з вуглинами і попелом. Стінки внизу та дно були вкриті слідами горілої трави й гілочок кущів, мали незначний прокал. Речових знахідок в ямці вогнища не виявлено.

Діаметри ямки: по верху – 0,60 x 0,64 м, на дні – 0,22 м, глибина – 0,40 м від УЦ або 0,15-0,20 м від рівня похованого ґрунту, площа – близько 0,3 кв. м (рис.105:4).

Вогнище, вірогідно, мало причетність до комплексу впускного пізньокочівницького поховання 1, що датується широко – *XIII-XVI ст.*

Яма 3 (ранньоскіфська-?, впускна) досліджена у південно-західній частині насипу, за 1,7 м на південний захід від УЦ (рис.63: к.8: я.3). Вивчалася з рівня залягання похованого ґрунту, з глибини 0,3 м від УЦ (рис.105:2).

Рис.112. Курган № 8. Яма 4. Зі сходу.

Мала видовжено-овальну в плані форму, витягнуту в широтному напрямку, з розширеними донизу стінками, пласким, дещо заглибленим у південний бік, дном. Заповнення однорідне, сіро-коричнево-чорне супіщане, зі вкрапленнями білого материкового піску, місцями – попелу, окремими вуглинами. Стінки внизу – зі слідами згорання трави.

У заповненні виявлені незначні уламки стінок ліпних *горщиків* з шерехатою поверхнею та *фрагмент* стінки світло-оранжевоглиняної *амфори* (рис.109:1-6), а також невеликий шматочок граніту зі слідами перебування у вогні.

Діаметри ями: по верху – 1,40 x 1,85 м, по дну – 1,80 x 1,95 м, глибина – 0,95 м від УЦ або 0,65-0,70 м від рівня похованого ґрунту, площа дна – близько 2,6 кв. м (рис.105:2).

Знахідки.

1-11. *Фрагменти* стінок ліпних *горщиків* дрібні, з шерехатою поверхнею, домішками шамоту, кварцевого піску і слюди в тісті (рис.109: 2, 5-6). Розміри – від 0,5 x 0,8 до 1,5 x 2,6 см. 11 од.

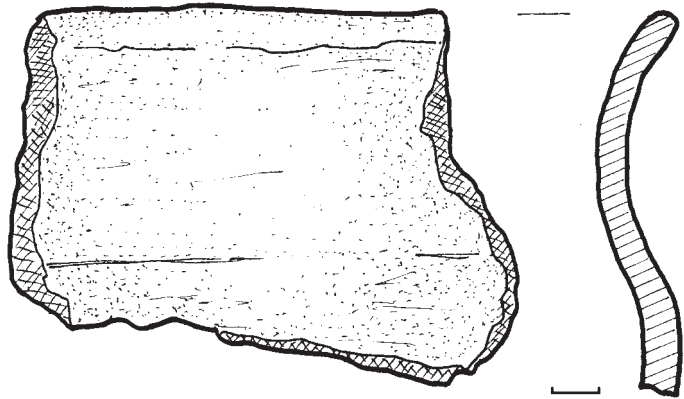

Рис.113. Курган № 8.
Яма 4. Уламок
ліпного горщика.

12. *Уламок* стінки ліпного *горщика*, з домішками дрібного і блискітками кварцевого піску в щільному тісті сірого кольору. 2,3 x 2,5 см (рис.109:4).

13-14. *Фрагменти* денця від попереднього *горщика*, з домішками і блискітками кварцевого піску в щільному тісті сірого кольору. Їх розміри – 1,1 x 1,3 та 2,2 x 3,2 см (рис.109:3).

15. *Уламок* стінки оранжевоглиняної античної *амфори*, з ангобуванням зовнішньої поверхні рожевого кольору. Розміри – 2,3 x 4,2 см. У тісті – подрібнений шамот і вигорілі вапнякові включення (рис.109:1).

Всі знахідки належать до старожитностей *скіфського часу*, як, загалом, і керамічні матеріали, виявлені у південно-західній частині насипу (рис.110-111).

Яма, можливо, споруджена учасниками похорон ранньоскіфського поховання 1 кургану № 1 і використовувалася в якості тимчасового погрібка. Впущена з рівня поверхні насипу кургана. В такому разі, вона може датуватися *VII ст. до н.е.*

Яма 4 (добу *раннього залізного віку, впускна*) виявлена у північно-західній полі насипу, за 2,3 м на північний захід від УЦ (рис.63: к.8: я.4). Вивчалася з рівня залягання передматерика, з глибини 0,55 м від УЦ (рис.105:3).

Мала круглу в плані форму, дещо звужені до рівного дна стінки (рис.112). Заповнення однорідне, сіро-коричнево-супіщане.

У заповненні виявлений великий *уламок* ліпного *горщика* із добре заглаженою поверхнею від посудини *чорноліської культури* (рис.112).

Діаметри ями: на рівні виявлення – 1,35 м, по дну – 1,22 м, глибина – 0,75 м від УЦ або 0,55 м від рівня похованого ґрунту, площа дна – близько 1,2 кв. м (рис.105:3; 112).

Знахідка. Уламок ліпного *горщика* з S-подібним відігнутим вінцем, із заглаженою коричнево-сірою поверхнею, з домішками шамоту та блискіток слюди і піску в щільному тісті сіро-чорного кольору, *чорноліської культури* (рис.113). Розміри фрагмента – 8,4 x 10,2 см.

Яма, вірогідно, споруджена *пізньочорноліськими племенами* доби раннього залізного віку. З південно-західного боку частково перерізана шурфом 2003 р., контури якого не наносилися на план об'єкта (рис.112).

Необхідно зазначити, що південну полу насипу також перерізав окоп 1943 р., відомості про дослідження якого наводяться вище (рис.63: *к.8: окоп*). У північній та північно-західній частинах насипу простежені рештки шурфів 2003 р. (рис.63: *к.8: шурфи*).

Таким чином, курган споруджений над пізньоенеолітичним дитячим похованням 1. Західна пола насипу перерізана двома ямами господарського призначення – чорноліської культури і ранньоскіфського часу. За пізньосередньовічної епохи до насипу впущене кочівницьке дитяче поховання 2 та влаштоване вогнище поряд із ним. Отже, в кургані досліджені 2 поховання, 2 ями та 1 вогнище.

10. КУРГАНОПОДІБНИЙ ПАГОРБ № 3: СЛІДИ НЕДОВГОТРИВАЛИХ СТІЙБИЩ

Знаходився дещо поодаль, за 90 м на північ від насипів групи II, розташованих на вигині мису останця, за 0,8 км на північний схід від с. Волошине (рис.40; 41: *кпн.3*). Займав підвищення з протилежного боку від ряду курганів, на висоті 2,9 м над заплавою Ємцівського болота.

Спотворений до курганоподібних обрисів внаслідок тривалого розорювання поверхні мису. Пагорб знаходився за 275 м на північ – північний захід від кургану № 1 групи I – Стовбуватої Могили та за 225 м на північний схід від кургану № 1 групи II (рис.41: *кпн.3*).

Розміри підвищення становили – 12,0 x 12,5 м, його форма – кругла. Нівелювання з північного боку дало реальну висоту 0,25-0,30 м, максимальна висота від підшви з півдня не перевищувала 0,60 м (рис.73).

Досліджувався як курган, проте, виявився природнім пагорбом. У профілях центральної бровки отримана наступна *стратиграфія*:

0 – 0,10-0,20 м – дерновий, місцями орний шар – сіро-коричневий супісок;

0,10-0,20 – 0,60-0,70 м – сіро-коричневий огумуснений супісок – похований ґрунт;

0,60-0,70 – 0,90 м – біло-жовтий пісок-передматерик;

з 0,90 м – світложовтий пісок – материк (рис.73).

У дерновому шарі та верхній частині похованого ґрунту виявлені два невиразні скупчення фрагментів кераміки, окремих кісток тварин, а також поодинокі уламки ліпного посуду (рис.73: *кк, кт*).

Перше з них знаходилося за 3,3 м на північний захід від УЦ, на глибині 0,5 м (під орним шаром). Його складали 4 уламки невеликих стінок ліпного посуду чорноліської культури, в т.ч. з ямковими вдавленнями пальцем (рис.114:4), кілька вуглин та уламки кісток вівці або кози свійської.

Друге – за 4,7 м на північ від УЦ, на глибині близько 0,5 м, фактично, в орному шарі. Це – також 4 фрагменти ліпних черепків (уламків вінця і стінок) від банкового типу посудин зрубної культури (рис.114:1-3).

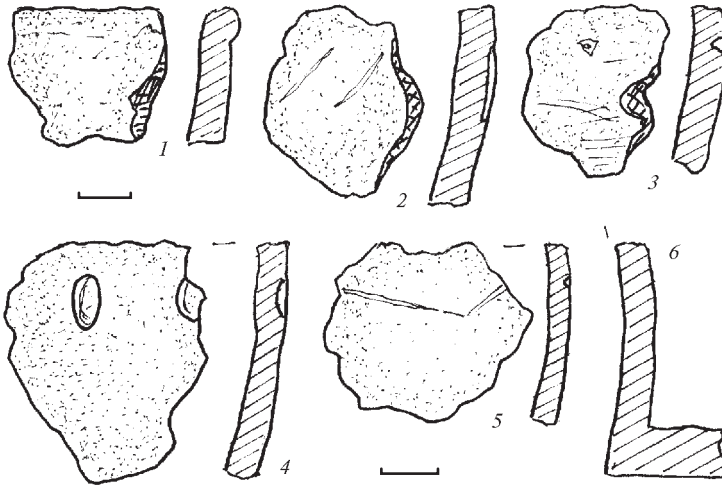

Рис.114. Курганоподібний пагорб № 3. Скупчення 1 та 2, насип. Уламки ліпного посуду.

Поодинокі знахідки в орному шарі і похованому ґрунті здебільшого належали до уламків стінок та денця ліпного посуду чорноліської культури (рис.114:5-6), з характерними домішками блискіток слюди і дрібного піску.

Знахідки.

1. **Фрагмент** верхньої частини ліпного **горщика** банкової форми, із незначно відігнутих, виділеним вінцем (рис.114:1), тістом сіро-чорного кольору і шерехатою поверхнею, **зрубного часу**. Розміри – 2,5 x 3,2 см. Зі скупчення 2.

2. **Уламок** стінки від верхньої частини ліпного **горщика** банкової конічної форми, вірогідно, із незначно стягнутими вінцями, прикрашений скошеними відбитками тонкої тріски (рис.114:2), тістом чорного кольору і злегка пригладженою шерехатою поверхнею, **зрубної культури**. Розміри – 3,0 x 3,3 см. Зі скупчення 2.

3-4. Дрібні **фрагменти** стінок ліпних **горщиків**, з тістом сіро-чорного кольору і шерехатою поверхнею, **зрубного часу**. Розміри – 1,5 x 2,3 та 1,7 x 1,9 см. Зі скупчення 2.

5. **Уламок** стінки верхньої частини ліпного **горщика** банкової форми, прикрашений дрібними наколами тонкої загостреної палички (рис.114:3), тістом сіро-чорного кольору і злегка пригладженою жмутком трави шерехатою поверхнею, **зрубної культури**. Розміри – 2,6 x 3,1 см. З орного шару.

6. **Фрагмент** стінки оранжевоглиняної ліпної **посуди** зі злегка опуклобоким тулубом, з рядом неглибоких пальцевих вдавлень, добре заглаженою поверхнею і блискітками слюди в щільному тісті сіро-ко-

ричневого кольору, розміром 3,9 x 4,4 см (рис.114:4) *чорноліської культури*. Зі скупчення 1.

7-9. *Уламки* стінок червоно-оранжевоглиняних ліпних *горщиків*, добре заглаженою поверхнею і блискітками слюди в щільному тісті сіро-коричневого та теракотового кольору, розміром від 1,8 x 2,4 до 2,1 x 3,0 см, *чорноліської культури*. У складі скупчення 2.

10. *Уламок* стінки оранжевоглиняної ліпної *посудини* зі злегка опуклим тулубом, прикрашеної рядом невиразного сплющеного зигзагу, нанесеного тонкою тріскою, з порівняно добре заглаженою поверхнею, дрібним кварцевим піском та блискітками слюди в щільному тісті коричневого кольору, розміром 3,3 x 3,8 см (рис.114:5), *чорноліської культури*. З орного шару.

11-12. *Фрагменти* денця ліпного *горщика* із незначним, ледь виділеним утором (рис.114:6), зі злегка заглаженою поверхнею, дрібним кварцевим піском та блискітками слюди в щільному тісті чорно-коричневого кольору, розміром 1,6 x 4,0 та 3,1 x 4,2 см, *чорноліського часу*. З орного шару.

За отриманих результатів досліджень стало очевидним, що так званий курганоподібний «насип» є природнім пагорбом, який вряди-годи використовувався для недовготривалих стоянок різних груп кочового населення за епохи пізнього бронзового та на початку раннього залізного віків. Прямого відношення до поховальних старожитностей підвищення не мало.

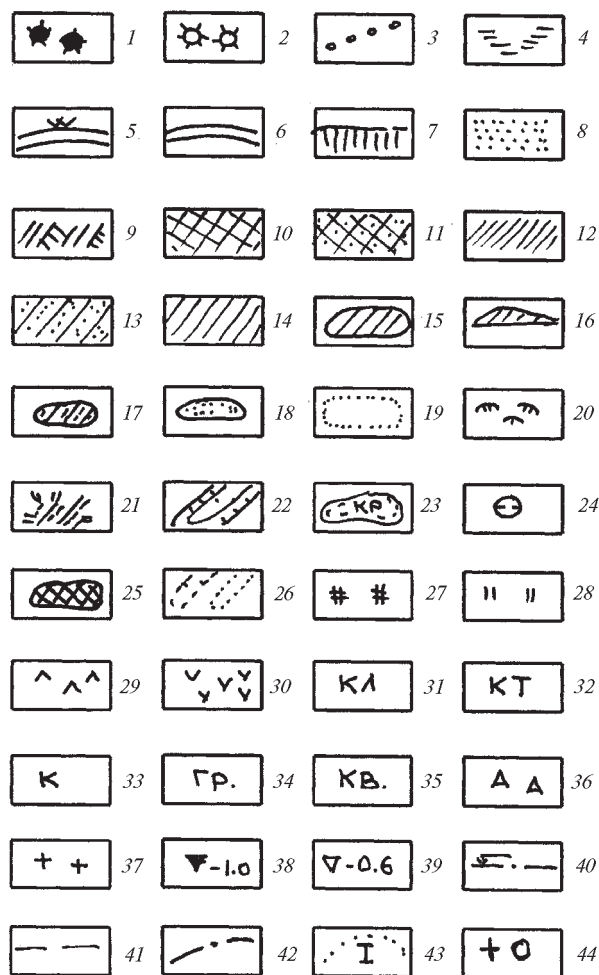

Рис.115. Умовні позначення.

1 – досліджені кургани; 2 – існуючі кургани; 3 – лісосмуги; 4 – болота; 5 – дерновий шар; 6 – орний шар; 7 – похований ґрунт; 8 – пісок; 9 – материк; 10 – мішаний супісок; 11 – мішаний піщано-супіщаний ґрунт; 12 – масив первинного насипу; 13 – темний супісок; 14 – чорноземно-супіщане заповнення; 15-16 – викиди в плані і перетині; 17-18 – випалені суглинисто-піщані вальки в плані і перетині; 19 – невиразні контури об'єктів; 20 – дернини; 21 – вогнища; 22 – рів; 23 – нори, кротовини; 24 – ями, ямки; 25 – прекопи; 26 – зафіксовані за слідами контури рову; 27 – обпалений суглинок; 28 – вуглини; 29 – шкіряний і повстяний тлін; 30 – деревний і рослинний тлін; 31 – кістки людини; 32 – кістки тварин; 33 – уламки кераміки; 34 – уламки граніту; 35 – кварцит; 36 – фрагменти античного гончарного посуду; 37 – кремені; 38 – глибина від умовного центру; 39 – рівень фіксації; 40 – зафіксовані профілі бровок; 41 – межі траншей; 42 – реконструйовані обриси насипів та об'єктів; 43 – уявні обриси насипів; 44 – умовні центри курганів, репери.

11. ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У результаті археологічних розкопок семи курганів в складі групи II поблизу с. Волошине, у західній частині землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів в пониззі Псла на Полтавщині, досліджено *десять поховань*: 1 пізньоенеолітичне, 1 ямне, 1 катакомбне, 1 бабинське, 1 зрубне, 2 скіфських, 2 золотоординських кочівницьких та 1 пізньосередньовічне кочівницьке, а також *чотири ями і чотири вогнища*.

Всі ранні поховання доби енеоліту – бронзового віку відзначалися поганим станом збереження й ординарністю, рештки похованих в них, якщо і збереглися, то погано. Майже всі вони належали дітям.

Наукове значення має жіноче поховання 2 бабинської культури у кургані № 1, що супроводжувалося кількома знахідками, вирізняючись добре простеженими елементами поховального обряду.

Певний інтерес викликає вивчене в західній частині останця Стовбуватої Могили дитяче скіфське поховання 1 кургану № 6. Воно має паралелі з дослідженими неподалік рядовими скіфськими кочівницькими похованнями групи курганів I біля Волошиного, зокрема, одним із дитячих комплексів кургану № 2 / 2004-2007 рр.

Найцікавішим та надзвичайно рідкісним є ранньоскіфський комплекс 1 кургану № 1 VII ст. до н.е. з похованням «небезпечного» небіжчика – жінки – служительниці культу.

Останній супроводжувався досить виразними знахідками, з-поміж яких є два надзвичайно цінні вироби художнього ремесла, один з них – *унікальний*. Мова йде про шпильку, вирізану з оленячого рогу, прикрашену фігуркою гірського козла, виконаного у традиціях мистецтва Малої Азії. Знахідка подібного виробу – єдина в Україні (*Супруненко, 2007, після с.90, вкл. XII; 2008, с.28-29, вкл. I*).

Ранньоскіфський поховальний комплекс кургану № 1 має велике наукове значення як один з найбільш ранніх, археологічно задокументованих фактів перебування скіфського кочівницького населення у Подніпров'ї на початку VII ст. до н.е. Відповідно, таких поховань відомо лише кілька в Лівобережному терасовому Лісостепу.

Найвиразнішими виступають два поховальні комплекси кочівників золотоординського часу – поховання 1 кургану № 2 та поховання 1 кургану № 7. Перше з них жіноче, друге – чоловіче. Обидва належать до захоронень членів родин вільних кочівників другої половини – кінця XIII – початку XIV ст. Проте, в рисах поховального обряду, поряд із традиційним вміщенням до могил численних речей, спрямуванням головою на північний схід і північний захід, вже вгадуються прояви нових тенденцій «омусульманення» степового населення, позначені характерним розворотом голови в бік кибли. Речовий комплекс ще відзначається своєрідністю набору традиційних предметів та деталей убору степовиків доби розвинутого середньовіччя. Досить цікавим є вміщення похованих у дерев'яних «трунах»-гробовищах, використання для влаштування і перекриття однієї з могил деталей візка, долучення до інвентаря напутньої їжі, прикрас, предметів озброєння тощо.

Дещо дисонує з кількістю поховального інвентаря попередніх захоронень безінвентарне поховання дитини з кургану № 8, можливо, залежної особи, котре влаштоване віддаленно від основного масиву поховань золотоординського могильника на останці Стовбуватої Могили. Якщо це не так, то поховання може належати і дитині наступної епохи, наприклад, XV – XVI ст., і бути залишене ногайськими кочівниками.

З-поміж знахідок у золотоординських похованнях є кілька поки-що рідкісних для мікрорегіону. Це стосується перших, з виявлених на некрополі, накісників-бокк, а також досі одиничних для поховань у лісо-степових теренах Полтавщини залишків деталей дерев'яного візка.

Вкотре, внаслідок розкопок, поряд із курганами виявлені й ями, споруджені населенням чорноліської культури на початковому етапі раннього залізного віку. Дві інші ями мають відношення до діяльності скіфського населення. Всі досліджені вогнища належать до золотоординського, а в одному випадку, можливо, до наступного за ним – пізньосередньовічного часу.

Таким чином, результати розкопок курганів довели, що загалом не-виразні і, на перший погляд, зруйновані насипи можуть містити досить неординарні поховальні комплекси. Також черговий раз підтверджено, що поряд із залишками більш-менш помітних курганів завжди містяться чимало зовсім невеликих, знищених оранкою та часом, і їх, насправді, значно більше, за візуально помітні, існуючі та збережені.

Внаслідок проведених робіт досліджені й два курганоподібних насипи (№№ 3 і 4), що лише опосередковано мали відношення до археологічної культурної спадщини. Мінімум проведених на них робіт забезпечив

їх виключення зі списку об'єктів, що підлягали детальним археологічним розкопкам.

Господарським наслідком дослідження групи курганів II стало загалом «вивільнення» для майбутнього кар'єрного будівництва площі понад 28 га, що і дозволило невдовзі розпочати спорудження Єристівського кар'єру залістистих кварцитів ТОВ «Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат».

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

- Андриенко, 1978* Андриенко В.П. Новые раскопки у с. Пожарная Балка / В.П. Андриенко // АО 1977 г. – Москва : Наука, 1978. – С. 289-290.
- Арманчук, 2006* Арманчук Е.А. Конская упряжь из могильников Северо-Восточного Причерноморья X-XIII веков / Е.А. Арманчук. – Москва : изд. ИА РАН, 2006. – 227 с.
- Бандуровский, 1998* Бандуровский А.В. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина / А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов, А.К. Дегтярь // Люботинское городище. – Харьков : Регион-информ, 1998. – С. 143-182.
- Батчаев, 1985* Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов / В.М. Батчаев // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972-1979 гг. – Нальчик : Эльбрус, 1985. – С. 7-115.
- Бессонова, 1990* Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений / С.С. Бессонова // Обряды и верования древнего населения Украины. – Киев : Наукова думка, 1990. – С. 17-40.
- Власкин, Гармашов, Доде, Науменко, 2006* Власкин М.В. Погребения знати золотоордынского времени в междуречье Дона и Сала / М.В. Власкин, А.И. Гармашов, З.В. Доде, С.А. Науменко // Мат-лы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. – Москва : Памятники исторической мысли, 2006. – Вып. VI. – 232 с.
- Галанина, 1977* Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья : Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга / Л.К. Галанина // САИ. – Москва : Наука, 1977. – Вып. Д 1-33. – 66 с.
- Галанина, 1997* Галанина Л.К. Келермесские курганы : «Царские» погребения раннескифской эпохи / Л.К. Галанина. – Москва : Наука, 1997. – 269 с.
- Горбунов, 2003, I* Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III-XIV вв. / В.В. Горбунов. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2003. – Часть I. – 174 с.
- Горбунов, 2003, II* Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III-XIV вв. / В.В. Горбунов. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2003. – Часть II. – 232 с.
- Горелик, 2003* Горелик М.В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н.е.) / М.В. Горелик. – Санкт-Петербург : Атлант, 2003. – 336 с.
- Григорьев, 1987* Григорьев В.П. Новые раннескифские погребения Левобережной Приднепровской Террасовой Лесостепи / В.П. Григорьев // Киммерийцы и

- скифы: ТД Всесоюзн. семинара, посвящ. памяти А.И.Тереножкина. – Кировоград : изд. ИА АН УССР, 1987. – Ч. 1. – С. 53-55.
- Григор'єв, 1995* Григор'єв В.П. Про етнічну приналежність похованих в курганах рубежу VII-VI ст. до н.е. біля сіл Гладківщина і Придніпровське / В.П. Григор'єв // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси : Сіяч, 1995. – С. 58-67.
- Журнал, 1908* Журнал раскопок Н.Е.Бранденбурга (1888-1902 гг.). – Санкт-Петербург, 1908. – 220 с.
- Евглевский, Потемкина, 2000* Евглевский А.В. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А.В. Евглевский, Т.М. Потёмкина // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : Изд-во Дон. нац. ун-та, 2000. – Т. 1. – С. 181-208.
- Евглевский, Кульбака, 2003* Евглевский А.В. Грунтовой могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья / А.В. Евглевский, В.К. Кульбака // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : Изд-во Дон. нац. ун-та, 2003. – Т. 3. – С. 363-404.
- Іллінська, 1968* Іллінська В.А. Из неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу / В.А. Іллінська // Археологія. – Київ : Наукова думка, 1968. – Т. XXI. – С. 147-154.
- Іллінська, 1971* Іллінська В.А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору / В.А. Іллінська // Археологія. – Київ : Наукова думка, 1971. – Вип. 4. – С. 73-79.
- Іванов, 1987* Иванов В.А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII-XIV вв.) / В.А. Иванов // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск : Наука, 1987. – С. 178-187.
- Іванов, Кригер, 1988* Иванов В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.) / В.А. Иванов, В.А. Кригер. – Москва : Наука, 1988.
- Іванчик, 2001* Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы: Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии Восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени / А.И. Иванчик. – Москва: изд. РАН, 2001. – 324 с.
- Ільинская, 1968* Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В.А. Ильинская. – Киев : Наукова думка, 1968. – 203 с.
- Ільинская, 1977* Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В.А. Ильинская. – Киев : Наукова думка, 1977. – 222 с.
- Ільинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980* Ильинская В.А. Курганы VI в. до н.э. у с. Матусов / В.А. Ильинская, Б.Н. Мозолевский, А.И. Тереножкин // Скифия и Кавказ. – Киев : Наукова думка, 1980. – С. 31-63.
- Ільинская, Тереножкин, 1983* Ильинская В.А. Скифия VII-IV вв. до н.э. / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин. – Киев : Наукова думка, 1983. – 378 с.
- Казаков, 1971* Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника / Е.П. Казаков. // Археология и этнография Татарии: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971. – Вып. 1. – С. 94-155.

- Кирпичников, Медведев, 1985* Кирпичников А.Н. Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь: город, замок, село. – Москва : Наука, 1985. – С. 298-363. – (Археология СССР).
- Кисель, 1977* Кисель В.А. Священная секира скифов. Об одной находке из Келермесса / В.А. Кисель. – Санкт-Петербург, 1977. – 109 с.
- Кисель, 2003* Кисель В.А. Шедевры ювелиров древнего Востока из скифских курганов / В.А. Кисель. – Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 2003. – 189 с.
- Кищенко, 2003* Кищенко В.Г. Стрелы древних и средневековых культур Евразии: реконструкция / В.Г. Кищенко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : Изд-во Дон. нац. ун-та, 2003. – Т. 3. – С. 131-191.
- Колчин, 1959* Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // МИА. – Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1959. – № 65.
- Кулатова, Скорый, Супруненко, 2006* Кулатова И.Н. Раннескифское погребение на юге Украинской террасовой лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле) / И.Н. Кулатова, С.А. Скорый, А.Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археология, 2006. – № 1 (19). – С. 46-60.
- Линниченко, 1901* Линниченко И.А. О новейших раскопках В.В.Хвойка / И.А. Линниченко // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – С. 73-74.
- Мажитов, 1981* Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII – XII вв. / Н.А. Мажитов. – Москва : Наука, 1981. – 163 с.
- Могильников, 1981* Могильников В.А. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии XIII-XIV вв. / В.А. Могильников // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва : Наука, 1981. – С. 190-193. – (Археология СССР).
- Мужухоев, 1980* Мужухоев М.Б. Таргимский храм / М.Б. Мужухоев // Северный Кавказ в древности и в средние века. – Москва : Наука, 1980. – С. 177-183.
- Мурзин, 1984* Мурзин В.Ю. Погребальный обряд степных скифов в VII-V вв. до н.э. / В.Ю. Мурзин // Древности Степной Скифии. – Киев : Наукова думка, 1984. – С. 47-64.
- Мурзин, 1984* Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В.Ю. Мурзин. – Киев : Наукова думка, 1984. – 132 с.
- Нестеров, 1990* Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племён Центральной Азии в эпоху средневековья / С.П. Нестеров. – Новосибирск : Наука, 1990.
- Новичихин, 2008* Новичихин А.М. Воинский кенотаф с захоронением боевого коня на средневековом могильнике Андреевская щель / А.М. Новичихин // Военная археология: Сб. мат-лов семинара при Государственном Историческом музее. – Москва : изд. ГИМ РФ, Гос. воен.-ист. и природн. музея-запов. «Куликово поле», 2008. – Вып. 1. – С. 26-54.
- ОАК, 1902* ОАК за 1899 г. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 121.
- Ольховский, 1978* Ольховский В.С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным / В.С. Ольховский // СА. – Москва : Наука, 1978. – № 4. – С. 83-97.

- Ольховский, 1991* Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-III вв. до н.э.) / В.С. Ольховский. – Москва : Наука, 1991. – 256 с.
- Петренко, 1978* Петренко В.Г. Украшения Скифии / В.Г. Петренко // САИ. – Вып. Д 4-5. – Москва : Наука, 1978. – 143 с.
- Переводчикова, 1979* Переводчикова Е.В. Келермесская секира и формирование скифского звериного стиля / Е.В. Переводчикова // Проблемы истории античности и средних веков. – Москва : Наука, 1979. – С. 138-155.
- Переводчикова, 1994* Переводчикова Е.В. Язык звериных образов: Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи / Е.В. Переводчикова. – Москва: Восточная литература, 1994. – 206 с.
- Плетнева, 1958* Плетнёва С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С.А. Плетнёва // МИА. – Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. – № 62. – С. 151-226.
- Плетнева, 1967* Плетнёва С.А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) / С.А. Плетнёва // МИА. – Москва : Наука, 1967. – № 142.
- Плетнева, 1981* Плетнёва С.А. Печенеги, торки, половцы / С.А. Плетнёва // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва : Наука, 1981. – С. 213-221. – (Археология СССР).
- Погребова, Раевский, 1992* Погребова М.Н. Ранние скифы и древний Восток: к истории становления скифской культуры / М.Н. Погребова, Д.С. Раевский. – Москва: Наука, 1992. – 263 с.
- Скорий, 1990* Скорий С.А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя) / С.А. Скорий. – Київ : Наукова думка, 1990. – 124 с.
- Скорий, 2003* Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента) / С.А. Скорый. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2003. – 195 с.
- Скорый, 2005* Скорый Сергей. Врэг так и не привёз в Германию свои трофеи: Археологические свидетельства освобождения Кременчуга / С.А.Скорый // Автограф. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2005. – 11 серпня. – № 32 (224). – С. 13.
- Скорий, 2010* Скорий Сергій. На скіфському кургані / С.А.Скорий // Полтавський вісник. – м.Полтава. – 2010. – 14 травня. – № 20 (1087).– С. 17.
- Степи, 1981* Степи Евразии в эпоху средневековья // Москва : Наука, 1981. – 304 с. – (Археология СССР).
- Супруненко, 2005* Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської області у 2005 р. / О.Б. Супруненко // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2005; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 605. – Частина 3. – 185 арк.
- Супруненко, 2006* Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О.Б. – Київ-Полтава : вид. Центру пам'ткозн. НАНУ

- і УТОПІК, ЦОДПА 2006. – 138 с. – (Сер. : Старожитності околиць Комсомольська, частина IV).
- Супруненко, 2007* Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині : Короткий нарис / О.Б. Супруненко. – Київ-Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 124, XII с.
- Супруненко, 2007а* Супруненко О.Б. Катакомбне поховання у кургані в пониззі Псла / О.Б. Супруненко // АБУ 2005-2007 рр. – Київ-Запоріжжя : Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 349-355.
- Супруненко, 2007б* Супруненко О.Б. Кургани поблизу с.Солонці в пониззі Псла / Супруненко О.Б. – Київ-Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 142 с. – (Сер. : Старожитності околиць Комсомольська, частина V).
- Супруненко, 2008* Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава : Полтавський літератор, 2008. – С. 16-40.
- Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005* Супруненко О.Б. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / О.Б. Супруненко, А.В. Артем'єв, С.В. Маєвська. – Київ-Полтава : Археологія, 2005. – 82 с. – (Сер. : Старожитності околиць Комсомольська, частина II).
- Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко, 2004* Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, за участі А.В. Артем'єва, С.В. Маєвської та К.М. Мироненка // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2004/20. – Частина 1. – 258 арк.; 2004/21. – Частина 1. – 158 арк.
- Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2004* Супруненко О.Б. Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, за участю С.В. Маєвської // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2004. – № 1-2 (15-16). – С. 47-135.
- Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2005* Супруненко О.Б. Сарматське поховання у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, С.В. Маєвська // АБУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя : Дике поле, 2005. – Вип. 7. – С. 286-289.
- Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2005* Супруненко О.Б. Старожитності околиць Комсомольська / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, К.М. Мироненко та ін. – Київ-Полтава : Археологія, 2005. – 140 с. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, частина I).
- Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003* Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, К.М. Мироненко // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2003/2. – 53 арк.

- Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006* Супруненко О.Б. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, за участю С.В. Маєвської, А.В. Артем'єва та ін. – Київ-Полтава : Археологія, 2006. – 140 с. – (Сер. : Старожитності околиць Комсомольська, частина III).
- Супруненко, Скорий, 2005* Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської області у 2005 р. / О.Б. Супруненко, С.А. Скорий // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2005; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 594. – Частина 2. – 97 арк.
- Супруненко, Шерстюк, 2006* Супруненко О.Б. Курган зрубного часу поблизу с.Волошине на Полтавщині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АБУ 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 39-44.
- Федоров-Давыдов, 1966* Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г.А. Федоров-Давыдов. – Москва : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1966. – 275 с.
- Ходзевич, Шавкунов, 1990* Ходзевич Л.П. Классификация и датировка дальневосточных кресал / Л.П. Ходзевич, Э.В. Шавкунов // Проблемы средневековой археологии Дальнего Востока. – Владивосток : Наука, 1990.
- Худяков, 1991* Худяков Ю.С. Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху развитого средневековья / Ю.С. Худяков. – Новосибирск : Наука, 1991. – 336 с.
- Чугунов, 2004* Чугунов К.В. Аржан – источник / К.В. Чугунов // Аржан. Источник в Долине царей. Археологические открытия в Туве. – Санкт-Петербург : Славия, 2004. – С. 10-39.
- Чугунов, Парцинген, Наглер, 2004* Чугунов К.В. Золотые звери из Долины царей : Открытия Российско-германской археологической экспедиции в Туве / К.В. Чугунов, К. Парцингер, А. Наглер. – Санкт-Петербург, 2004. – 16 с.
- Шалобудов, Лесничий, 2003* Шалобудов В.Н., Лесничий П.П. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок (по материалам половецких погребений Поднепровья) / В.Н. Шалобудов, П.П. Лесничий // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : изд. Дон. нац. ун-та, 2003. – Т. 3. – С. 193-206.
- Шрамко, 1995* Шрамко И.Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году / И.Б. Шрамко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 66-71.
- Daragan, 2004* Daragan M. Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin // Eurasia Antiqua. – 2004. – Bd. 10. – S. 55-146.
- Ghirshman, 1964* Ghirshman R. Iran (Protoiranier, Meder, Achämeniden). – München : Verlag C.H. Beck, 1964. – 452 s.
- Godard, 1962* Godard A. L'art l'Iran. – Paris : Arthaud, 1962. – 532 p.
- Šugunov, Parzinger, Nagler, 2010* – Šugunov K., Parzinger H., Nagler A. Der Sküthenzeitliche Fürstengurgan Arzan 2 in Tuva. – Mainz, 2010. – 331 s., 153 Taf.

ДОДАТКИ

Артемьев А.В., Каськова Л.Ф.

Результаты антропологического изучения останков погребенных из курганов группы II у с. Волошино

Введение.

Современные методы исследования скелетных останков позволяют шире использовать палеоантропологические источники (*Историческая экология, 1998*). Новые методические подходы дают возможность воссоздать различные аспекты жизни палеопопуляций, исследуя здоровье, физические особенности людей в зависимости от воздействия природных и социальных факторов (*Бужилова, 2005*). Комплексное рассмотрение твердых тканей человека открывает путь для экспертиз находок из отдельных погребений, создавая основу для биоархеологических реконструкций по данным антропологии и одонтологии (*Шведчикова, 2009, с.145-147; Энговатова, Осипов, Фараджева, Бужилова, Гончарова, 2009, с.68-78*).

В предлагаемой работе проведены исследования на предмет определения половозрастных характеристик индивидов, предоставленных для анализа, установления течения патологических процессов и некоторых особенностей их развития на антропологических материалах, обнаруженных в ходе археологических раскопок курганов группы II в 2005 г. у с. Волошино Дмитровского сельского совета г. Комсомольск Полтавской области. Отдельные наблюдения, произведенные в полевых условиях, включены непосредственно в текст книги.

Материалы и методы.

К особенностям антропологических материалов следует отнести фрагментарность и неполноту некоторых костей. Часть определений, касающихся вопросов пола, возраста, индивидуальных отличий исследованных погребенных, проведена по имеющимся одонтологическим

органам. В первую очередь проводилась идентификация личности по соответствию количества костей, принадлежащих одному или нескольким индивидам.

Устанавливались пол, возраст, по возможности, индивидуальные отклонения от нормы развития. Пол определялся по описательным морфологическим признакам в черепе и костях (*Пащикова, 1963; Алексеев, Дебец, 1964, с.3; Алексеев, 1966*), возраст – по степени зарощения швов черепа, срокам формирования костной ткани, степени стертости зубов (*Найнис, Лукошевичуте, Госите, 1947, с.43-49; Герасимов, 1955, с.5147; Зубов, 1968; 1973; 1974; Сегеда, 1995; Дмитренко, Краюшкин, Сапин, 2000; Сегеда, 2001*), патологические образования, индивидуальные признаки рассматривались приемами, к которым прибегают в судебно-криминалистической практике и в лечебно-диагностических целях (*Гинзбург, 1963, с.4-5, 9-10; Пашиян, Тучик, Чернявская, 2002, с.54-60*).

Курган № 1

Исследованы остатки индивидов эпохи раннего железа и эпохи бронзы.

Полученные результаты.

Курган № 1, погребение 1 (раннескифское время).

Для анализа представлен скелет одного взрослого человека, в фрагментированном состоянии (череп в развале).

Определение пола. Несмотря на фрагментарность, описательные морфологические половые признаки выражены хорошо. Скелет принадлежал особе женского пола.

Определение возраста. Маркеры, по которым производят определение возрастной категории, показали, что женщина умерла в молодом возрасте – 20-25 лет.

Обнаруженные особенности развития плотных тканей организма. Со стороны внутренней пластинки черепа, на уровне отдела головного мозга, который отвечает за психо-эмоциональную сферу человека, обнаружено разрастание вещества кости. Размеры разрастания внушительны, заставляют предположить возможное сдавливание мягких тканей головного мозга еще при жизни. Следует учитывать доброкачественную природу костных разрастаний (вещество плотное, по-видимому, метастазов не давало).

Курган № 1, погребение 2 (бабинская культура).

Для анализа сохранился костяк одного взрослого человека в плохом состоянии.

Определение пола. Исследование описательных морфологических половых признаков показало принадлежность скелета особе женского пола.

Определение возраста. Женщина ушла из жизни также в относительно молодом возрасте – 25-30 лет.

Обнаруженные особенности развития плотных тканей организма. Не выявлены.

Курганы №№ 2, 7 и 8

Исследованы останки индивидов, проживавших на территории микрорегиона в послемонгольское время.

Курган № 2, погребение 1.

Для анализа привлечен практически полный скелет одного взрослого человека (в т.ч. имеются отдельные зубы). Скелет сохранился преимущественно во фрагментах костей, что не позволяет произвести измерения роста.

Определение пола. Несмотря на фрагментарность антропологического материала, описательные морфологические половые признаки выражены хорошо. Скелет принадлежал особе женского пола.

Определение возраста. Маркеры, по которым производят определение возрастного показателя, указывают, что женщина умерла в молодом возрасте – 16-18 лет.

Погребение 1 кургана № 2 принадлежало женщине в возрасте 16-18 лет.

Обнаруженные особенности развития плотных тканей организма. Выявлены минерализованные зубные камни в виде «нависающего кома» (Артемов, 2002, с.59-65). Обильные, выраженные отложения (с появлением в молодом возрасте) свидетельствуют о нарушении обменных процессов. Имеющиеся зубы для определения морфологических расовых признаков непригодны (не полное число зубов, относящихся к не базовым одонтологическим органам).

Курган № 7, погребение 1.

Представлены крайне фрагментированные останки погребенного человека (имеется три, разрушенных постмартально зуба). Костяк не полный. Кости минерализованы, частично повреждены землероями.

Скелет принадлежит одному взрослому индивиду, однако среди костных материалов выделены дополнительно две первые фаланги мизинцев кистей рук, превышающие их число в одном скелете. Точное

количество фаланг пальцев (возможно наличие третьей) установить не удается, из-за разрушенности костной ткани (точная принадлежность их стороне тела не определяется). Следует заключить, что в погребение, тем или иным образом, попали кости, принадлежащие еще не менее чем двум особам (ни пол, ни возраст индивидов, коим принадлежали фаланги, установить не удается).

Сохранность материала классифицируется как довольно плохая.

Пол. Пол (и возраст) определялся в основном по зубным органам. Исследование описательных морфологических половых признаков в скелете показало принадлежность костяка особе мужского пола. Тот же результат дали описательные морфологические маркеры в зубах.

Возраст. Мужчина погиб в возрасте 40-45 лет.

Погребение 1 кургана № 7 принадлежало мужчине в возрасте 40-45 лет.

Обнаруженные особенности развития плотных тканей организма. Отклонений от нормы развития не выявлено. Это касается и костей исследуемого скелета, и обнаруженных дополнительных фаланг пальцев кистей рук. В то же время, повреждение костей таково, что патологические процессы могут скрываться именно за этой «испорченностью». Само разрушение костной ткани может служить подтверждением возможных болезней и травм, преследовавших погребённого ещё при жизни.

Имеющиеся зубы для определения морфологических расовых признаков не пригодны (зубы разрушены, в анализе практически только их коронковая часть).

Курган № 8, погребение 2.

Скелет ребенка (имеются отдельные молочные зубы). Сохранность костяка хорошая. Молодость объекта исследования обуславливает фрагментарное состояние костной ткани.

Возраст. По костным материалам возраст определен – до 14 лет. В таком раннем возрасте практически не устанавливаются ни рост, ни пол (нет адекватных методов исследования).

По степени сформированности корневой системы молочных зубов ребенок достиг возраста 8-10 лет.

Погребение 2 кургана № 8, принадлежало ребенку в возрасте 8-10 лет.

Обнаруженные особенности развития плотных тканей организма. В костях скелета патологии, изменений, которые могли бы характеризовать личность, не обнаружено.

К сожалению, не сохранилось ни одного одонтологического органа постоянной смены. Молочные зубы не несут следов видимой патологии.

Имеющиеся зубы для определения морфологических расовых признаков (и признаков пола) не пригодны (зубы молочного прикуса).

Некоторые выводы.

Результатом определения половозрастных характеристик стало изучение индивидов разных исторических эпох. Скелеты эпохи бронзы и раннего железного века принадлежали довольно молодым женщинам. Патологические изменения выявлены у женщины раннескифской эпохи. Обнаруженное заболевание, по-видимому, принадлежит к сфере онкологической нозологии. Возможно, при жизни женщина, помещенная в погребении 1, страдала нервно-психическими расстройствами, что выделяло её из общей массы членов сообщества того времени.

Для послемонгольской эпохи выделена молодая женщина (с массивными зубными образованиями) и мужчина в возрасте, все же далеко от того, в котором наступала естественная смерть, а также один ребенок.

Таким образом, следов заболеваний, как таковых, по антропологическим тканям, для начала эпохи позднего средневековья не обнаружено. В тоже время следует предположить, что все объекты, находящиеся в анализе, ушли из жизни не естественной смертью.

Интересным наблюдением считаем выявление в мужском захоронении дополнительных («лишних») фаланг мизинцев кистей рук, превышающих число количество принадлежащих одному скелету. Надо предположить, что эти две фаланги, по той или иной причине, были помещены в могилу вместе с погребенным мужчиной. По нашему мнению, это должно объясняться особенностями обряда захоронения конкретного человека в золотоордынскую эпоху.

Литература

- Алексеев, 1966* Алексеев В.П. Остеометрия : Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев. — Москва-Ленинград : Наука, 1966. — 250 с.
- Алексеев, Дебец, 1964* Алексеев В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. — Москва : Наука, 1964. — 250 с.
- Артемьев, 2002* Артемьев А.В. Застывшие моменты жизни / А.В. Артемьев // Дент-Арт. — Полтава, 2002. — № 2. — С. 59-65.
- Бужилова, 2005* Бужилова А.П. Homo Sapiens: История болезни / А.П. Бужилова. — Москва : Языки славянской культуры, изд. Ин-та археол. РАН, 2005. — 320 с.
- Дмитренко, Краюшкин, Сапин, 2000* Дмитренко С.В. Анатомия зубов человека / С.В. Дмитренко, А.И. Краюшкин, М.Р. Сапин. — Москва-Нижегород, 2000. — 193 с.

- Герасимов, 1955* Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) / М.М. Герасимов // Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — Москва, 1955. — Новая серия. — Т. XXVIII. — С. 47-51.
- Гинзбург, 1963* Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков / В.В. Гинзбург. — Ленинград : Гос. изд-во мед. лит-ры, 1963. — 158 с.
- Зубов, 1968* Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований / А.А. Зубов. — Москва : Наука, 1968. — 200 с.
- Зубов, 1973* Зубов А.А. Этническая одонтология / А.А. Зубов. — Москва : Наука, 1973. — 204 с.
- Зубов, 1974* Зубов А.А. Одонтоглифика / А.А. Зубов // Расогенетические процессы в этнической истории. — Москва, 1974. — 198 с.
- Историческая экология, 1998* Историческая экология человека: Методика биологических исследований. — Москва, 1998. — 408 с.
- Найнис, Лукошевичуте, Госите, 1947* Найнис И.И. Исследования верхней части бедренной кости человека в судебно-медицинском отношении / И.И. Найнис, Я.И. Лукошевичуте, Г.А. Госите // Труды Каунасского медицинского института. — Каунас, 1947. — № 2. — С. 43-49.
- Пашинян, Тучик, Чернявская, 2002* Пашинян Г.А. Судебно-стоматологическая экспертиза зубочелюстного аппарата останков 9 человек Екатеринбургского захоронения: Результаты и обсуждение / Г.А. Пашинян, Е.С. Тучик, З.П. Чернявская // Стоматология для всех. — Москва, 2002. — № 1. — С. 54-60.
- Пашкова, 1963* Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии / В.И. Пашкова // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва : Медгиз, 1963. — 154 с.
- Сегеда, 1995* Сегеда С.П. Основы антропологии : Навчальний посібник / С.П. Сегеда. — Київ : Либідь, 1995. — 208 с.
- Сегеда, 2001* Сегеда С.П. Антропология : Навчальний посібник / С.П. Сегеда. — Київ : Либідь, 2001. — 336 с.
- Шведчикова, 2009* Шведчикова Т.Ю. Прижизненная травма на скелете из Восточного Приаралья эпохи Великого переселения народов / Т.Ю. Шведчикова // Российская археология. — Москва, 2009. — № 2. — С. 145-147.
- Энговатова, Осипов, Фараджева, Бужилова, Гончарова, 2009* Энговатова А.В. Массовые средневековые захоронения в Ярославле: анализ археологических и антропологических материалов / А.В. Энговатова, Д.О. Осипов, Н.Н. Фараджева и др. // Российская археология. — Москва, 2009. — № 2. — С. 68-78.

Результаты археозоологического изучения остеологических материалов из кургана № 1 группы II у с. Волошино*

Курган № 1

Погребение 1 (раннескифское).

Овца домашняя – 58 костей от одной полувзрослой особи (кости левых передней и задней конечностей, а также рёбра), высотой в холке 62,0 см.

Лошадь домашняя – 79 костей (позвонки, рёбра, кости левой передней конечности и правой задней). Одна молодая особь.

Заяц русак (*Lepus eugoraeus* Palleu). 3 кости – плечевая, тазовая, бедренная). Одна молодая особь.

Не определены – 55 фрагментов костей млекопитающих.

Верхняя часть заполнения погребения 1 – тризна.

Бык домашний. 2 кости (зубы). Одна взрослая особь.

Лошадь домашняя. 1 кость (I фаланга полувзрослой особи).

Не определены – 3 фрагмента костей млекопитающих.

Кости изо рва (юго-восточная часть).

Овца или коза – 3 небольших фрагмента костей.

* Все остальные определения, выполненные в полевых условиях, включены непосредственно в текст издания.

РЕЗЮМЕ

Науково-рятивні дослідження в зонах значних новобудов дозволяють провести розкопки всіх більш-менш помітних археологічних об'єктів ряду епох на великих площах. У повній мірі це стосується поховальних пам'яток — курганів і ґрунтових некрополів. Масштаби будівельних робіт дають змогу вивчати навколокурганний простір, округу пам'яток, виявляючи зовсім незначні за розмірами, зруйновані часом і господарською діяльністю комплекси.

Це в повній мірі стосується й території Єристівського родовища залізистих кварцитів у Полтавській області, розташованої в межах історичної Кременчуччини, поблизу с. Волошине, неподалік м. Комсомольськ, де на місці спорудження залізорудного кар'єру проведені широкомасштабні дослідження. Окремим їх результатам, введенню останніх до наукового обігу та інтерпретації комплексів саме і присвячена пропонована читачеві робота.

Археологічні науково-рятивні розкопки здійснені влітку 2005 р. Охоронною археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації з метою вивчення курганів і курганоподібних насипів у складі групи II на ділянці землевідводу під влаштування кар'єру сучасного ТОВ «Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат».

У результаті досліджень вивчені сім курганів в складі групи II поблизу с. Волошине у пониззі Псла, в яких виявлені лише десять поховань: пізньонеолітичне, ямне, катакомбне, бабинське, зрубне, 2 скіфських, 2 золотоординських кочівницьких та пізньосередньовічне кочівницьке, а також чотири ями і чотири вогнища.

Певне наукове значення має жіноче поховання 2 бабинської культури з кургану № 1, що супроводжувалося кількома знахідками (сережка, рештки дерев'яної посудини).

Надзвичайно рідкісним є ранньоскіфський комплекс 1 кургану № 1 VII ст. до н.е. з похованням «небезпечного» небіжчика — жінки — служительниці культу. Поховання супроводжувалося досить виразними знахідками, з-поміж яких — два вироби художнього ремесла, один з них — унікальний. Це шпилька, вирізьблена з оленячого рогу, прикрашена фігуркою гірського козла, виконаного у традиціях мистецтва Малої Азії. Знахідка подібного виробу — єдина в Україні.

Ранньоскіфський поховальний комплекс має виняткове наукове значення як один з найбільш ранніх, археологічно задокументованих фактів перебування скіфського кочівницького населення у Подніпров'ї на початку VII ст. до н.е.

Безперечно, привертають увагу два поховальні комплекси кочівників золотоординського часу — поховання 1 кургану № 2 та поховання 1 кургану № 7. Перше з них жіноче, друге — чоловіче. Обидва належать до захоронень членів родин вільних степовиків другої половини — кінця XIII — початку XIV ст. Проте, в рисах поховального обряду, поряд із традиційним вміщенням до могил численних речей, спрямуванням головою на північний схід і північний захід, вже вгадуються прояви нових тенденцій «омусульманення» степового населення, позначені характерним розворотом голови в бік кибли. Речовий комплекс ще відзначається своєрідністю набору традиційних предметів та деталей убору кочівників доби розвинутого середньовіччя. Досить цікавим є вміщення похованих у дерев'яних «трунах»-гробовищах, використання для влаштування і перекриття однієї з могил деталей візка, долучення до інвентаря напутньої їжі, прикрас, предметів озброєння тощо.

Дисонує з кількістю поховального інвентаря попередніх захоронень його відсутність у похованні дитини з кургану № 8, можливо, залежної особи, котре влаштоване віддаленно від основного масиву могил золотоординського некрополя на останці Стовбуватої Могили біля Волошиного. Цілком імовірно, що поховання може належати дитині наступної епохи, наприклад, XV — XVI ст., та бути залишене ногайськими кочівниками.

З-поміж знахідок у золотоординських похованнях є кілька рідкісних для регіону. Це стосується перших, з виявлених на некрополі, накісників-бокк, а також залишків деталей дерев'яного візка.

Таким чином, результати розкопок курганів вкотре довели, що загалом невиразні і, на перший погляд, зруйновані насипи можуть містити досить неординарні поховальні комплекси. До речі, господарським наслідком дослідження групи курганів II стало «вивільнення» для майбутнього кар'єрного будівництва площі понад 28 га, що і дозволило невдовзі після розкопок розпочати спорудження Єриствівського кар'єру залізистих кварцитів ТОВ «Єриствівський гірничо-збагачувальний комбінат».

РЕЗЮМЕ

Научно-спасательные исследования в зонах крупных новостроек позволяют провести сплошные раскопки всех более-менее заметных археологических объектов различных эпох на значительных площадях. Это касается прежде всего погребальных памятников — курганов и грунтовых некрополей. Масштабы строительных работ позволяют изучать околочурганное пространство, более отдалённые окрестности курганов, обнаруживая подчас совсем незначительные по размерам, разрушенные временем и хозяйственной деятельностью человека комплексы.

Сказанное в полной мере относится и к территории Еристовского месторождения железистых кварцитов в Полтавской области, расположенного в пределах исторической Кременчугщини, вблизи с. Волошино недалеко от г. Комсомольск, где на месте сооружения железорудного карьера произведены широкомасштабные археологические исследования. Некоторым результатам этих исследований и посвящена предлагаемая читателю работа.

Научно-спасательные археологические раскопки проводились летом 2005 г. Охранной археологической экспедицией Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации с целью изучения курганов и курганообразных насыпей в составе группы II на участке землеотвода под размещение карьера современного ООО «Еристовский горно-обогатительный комбинат».

В результате указанных работ изучены семь курганов в составе группы II у с. Волошино (нижнее течение р. Псёл), в которых исследовано десять погребений: позднеэнеолитическое, ямное, катакомбное, бабинское, срубное, 2 скифских, 2 золотоордынских кочевнических и позднесредневековое кочевническое, а также четыре ямы и четыре кострища.

Определенное научное значение имеет женское погребение 2 бабинской культуры из кургана № 1, сопровождавшееся несколькими интересными находками (серёжка, остатки деревянного сосуда).

Редчайшим является раннескифский комплекс 1 кургана № 1 VII в. до н.э. с «опасным» погребённым — женщиной — служительницей культа. Погребение сопровождалось довольно выразительными находками, среди которых — два изделия художественного ремесла, одно из которых — уникальное. Это шпилька, вырезанная из рога оленя, украшенная фигуркой горного козла, ис-

полненного в традициях искусства Малой Азии. находка подобного украшения — на сегодня единственная в Украине.

Исследованный раннескифский погребальный комплекс имеет исключительное научное значение как один из наиболее ранних, археологически документированных фактов пребывания в Поднепровье кочевого скифского населения в начале VII в. до н.э.

Заслуживают определенного внимания и два кочевнических комплекса золотоордынского времени — погребение 1 кургана № 2 и погребение 1 кургана № 7. Первое из них — женское, второе — мужское. Оба принадлежат к числу захоронений свободных кочевников второй половины — конца XIII — начала XIV вв. В чертах погребального обряда указанных погребений, наряду с традиционным помещением в могилы многочисленных предметов сопутствующего инвентаря, расположением головы на северо-восток и северо-запад, уже угадываются проявления новых тенденций «мусульманизации» степного населения, обозначенные характерным разворотом лицевого отдела черепа к югу. Вещевой комплекс все же сохраняет своеобразие набора традиционных предметов и деталей убора степняков эпохи развитого средневековья. Довольно интересным является помещение погребённых в деревянных массивных гробовищах, использование для перекрытия одной из могил деталей арбы, присутствие сопутствующей пищи, украшений, предметов вооружения и пр.

Диссонирует с большим количеством погребального инвентаря предшествующих захоронений полное его отсутствие в безинвентарном погребении ребёнка из кургана № 8, возможно, зависимой личности. Оно осуществлено несколько в отдалении от основного массива погребений золотоордынского некрополя на останце Столбоватой Могилы у с. Волошино. Вполне возможно, что этот комплекс может принадлежать к более поздней эпохе, например, к XV — XVI ст.

Среди находок из золотоордынских погребений есть несколько редких для региона. Это прежде всего касается впервые выявленных на территории некрополя накосников-бокк, а также остатков деталей деревянной повозки.

Таким образом, результаты раскопок описанных курганов в очередной раз подтверждают, что в целом невыразительные и, на первый взгляд, разрушенные насыпи могут содержать весьма неординарные погребальные комплексы, которые можно исследовать археологическими методами лишь в процессе сплошного вскрытия площадей перед началом строительства. Кстати, хозяйственным последствием научно-спасательных исследований группы курганов II стало «освобождение» для будущего карьерного строительства площади в 28 га, что и позволило через несколько месяцев после раскопок начать сооружение Еристовского карьера железистых кварцитов ООО «Еристовский горно-обогатительный комбинат».

SUMMARY

The rescue-archaeological studies in vast new building areas allow perform continuous excavation of many different more or less significant archaeological objects that date from different periods. This is especially true for burial sites — barrows and burial grounds. The volumes of constructive activities give possibility to research areas near burial monuments and discover very small sized complexes which were ravaged by time and human activity.

This fully applies to the territory of Eristovsky iron ore deposit. This deposit is situated in the area of historic Kremenchugschina, close to Voloshyne village, not far from Komsomolsk town in Poltava region. On this territory some very extensive researches were made. Proposed to reader work is dedicated to some results of the researches.

In summer 2005, Protection Archaeological Expedition of the Centre of Protection and Research of Archaeological Sites of the Culture Department of the Poltava State Regional Administration investigated several barrows from the group II which were located on the area relied to planning of land use under future pit of present “Eristovsky GZK” territory.

As a result, seven mounds from the group II near Voloshine village (lower flow of the river Psel) were studied. Among the investigated burials: 1 of the late Neolith, 1 of the Pit-grave culture, 1 of the Catacombs culture, 1 of the Babinska culture, 1 of the Zrubna culture 2 Scythian, 2 nomadic of Golden Horde, 1 late nomadic, 4 pits and 4 hearth.

Among the investigated burial complexes, certain scientific value has female burial 2 of the Babinska culture from the barrow 1. The accompanying inventory was represented by earring and remains of a wooden vessel.

An especial attention is drawn by rare early Scythian (VII B.C.) burial complex 1 of barrow 1. In this burial (grave) a «dangerous» buried woman — priestess was discovered. The burial was accompanied by rather expressive findings, among them - two handicraft artifacts, one of which is unique. This is a pin made of deer horn, decorated with a figure of a mountain goat. Pin is executed in the tradition of Asia Minor art. Described adornment is unique for Ukraine.

Early Scythian funerary complex has exceptional scientific importance as one of the earliest archaeologically proved facts of Scythian nomadic population presence in the river Dnieper region in the beginning of VII century B.C.

Two nomadic complexes of Golden Horde discovered in burial 1 of mound 2 and in burial 1 from barrow 7 are of big interest too. The first of them is female, the second is male. These graves are typical for free nomads of the second half - the end of the XIII – the beginning of the XIV centuries. Discovered burials are interesting by the funeral rite. Along with the traditional placement to the burial of grave goods (funerary food, decorations, weapons, etc.) and the direction of the skeleton by cranium to the northeast and northwest have place new Muslim trends. First of all new trends are characterized by rotation of the face to the south. Quite interesting is the placement of buried in a wooden coffin. One of the graves was overlapped by the parts of bullock cart.

Nevertheless in the mound 8 child's burial without any grave goods was found. Quite possible that discovered burial belonged to bondman (dependent person). It was erected at a distance from most graves in the necropolis of Golden Horde, on the Stolobovatay Mogyla remnants, near Voloshine village. It is possible that this complex might have belonged to a child of the next historic period for example XV - XVI centuries.

There are some rare finds in the Golden Horde burials. It concerns about nose decoration (Bokka) and the parts of bullock cart.

Thus, the results of the rescue-archaeological studies confirmed necessity of total excavations once again. Only continuous investigation of large areas can reveal destroyed archaeological objects, especially it is true for burial sites. The ruined mounds may contain very extraordinary and unique funerary complexes. By the way, the economic implication of the rescue-archaeological studies was the «liberation» of more than 28 hectares for the future career of LLC Eristovsky GZK.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО	– Археологические открытия, Москва
ГИМ РФ	– Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва
ЗООИД	– Записки Одесского общества истории и древностей Российских, Одесса
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ОАК	– Отчеты Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург
СА	– Советская археология, Москва
САИ	– Свод археологических источников, Москва
ТД	– Тезисы докладов

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Група курганів II поблизу с. Волошине	9
2. Курган № 1: унікальний комплекс ранньоскіфської епохи	12
3. Курган № 2: золотоординський поховальний комплекс молодої жінки	45
4. Курган № 3: рештки насипу раннього бронзового віку	65
5. Курганоподібний насип № 4	74
6. Курган № 5: невеличкий курган доби пізньої бронзи	76
7. Курган № 6: насип над дитячим похованням скіфського часу	81
8. Курган № 7: поховання золотоординського кочівника	86
9. Курган № 8: напівзруйнована пам'ятка на західному краю некрополя	123
10. Курганоподібний пагорб № 3: сліди недовготривалих стійбищ	133
11. Деякі результати досліджень	137
Література та джерела	140
Додатки	
<i>Артем'єв А.В., Каськова Л.Ф.</i> Результати антропологічного вивчення останків похованих з курганів групи II біля с. Волошине	146
<i>Журавльов О.П.</i> Результати археозоологічного вивчення остеологічних матеріалів з кургана № 1 групи II біля с. Волошине	152
Резюме	153
Резюме	155
Summary	157
Список скорочень	159

Наукове видання

Кулатова Ірина Миколаївна
Скорий Сергій Анатолійович
Супруненко Олександр Борисович

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. ВОЛОШИНЕ В ПОНИЗЗІ ПСЛА

Українська мова, резюме – рос., англ. мови.

На 1-й с. обкл.:

Загальний вигляд курганів групи II. *З півдня*. Фото О.Б. Супруненка.
Знахідки з поховань курганів №№ 1, 2 і 7. Навершшя шпильки. *Ріг*. Поч. VII ст.
до н.е. Пряжка. *Залізо*. Залишки бокки. *Береста*. Кін. XIII – поч. XIV ст. до н.е.
Фото М.О. Радченка, О.Б. Супруненка, О.В. Тіткова.

На 4-й с. обкл.:

Дослідження поховання 1 кургану № 1 групи II поблизу Волошиного.
Фото О.Б.Супруненка.

Відповідальна за випуск — **Г.М.Максименко**

Коректура — авторська

Технічний редактор — **С.В.Хорєв**

Комп'ютерна верстка — **С.В.Хорєв**

Сканування та обробка ілюстрацій — **А.І.Тимошук**

Переклад на англійську мову — **Ю.О.Пуголовок**

Здано в набір 12.03.2010 р. Підписано до друку 01.09.2010. Формат 70x100/16.

Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.

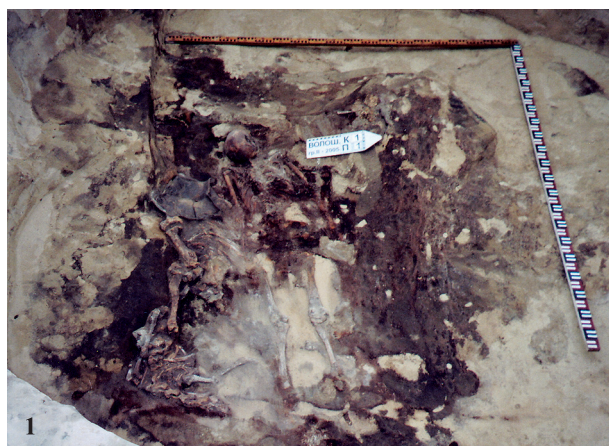
Обл.-вид. арк. 12,63. Ум. друк. арк. 13,81.

Тираж 310 прим. Вид. № 148. Зам. 4/2010.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»
тел. (0532) 66-16-85.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

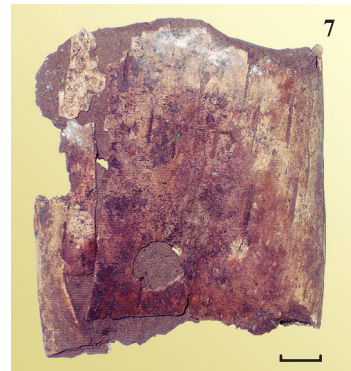
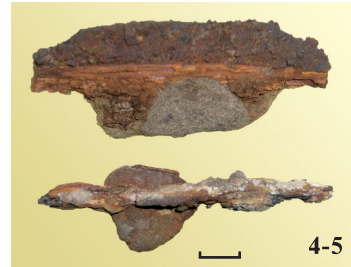
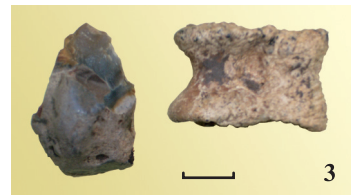

Курган № 1. Поховання 1.

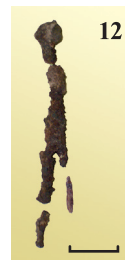
1. Дно ями з помостом. Зі сходу. 2. Деталь. Зі сходу. 3-4. Шпильки. Ріг, кістка. 5. Наверхня шпильки. Ріг. 6-7. Орнаментация стрижня шпильки. Кістка. 8. Залишки скриньки. Шпильки, розвали зотлілих платівок та дерева.

Група II, курган № 2. Поховання 1.

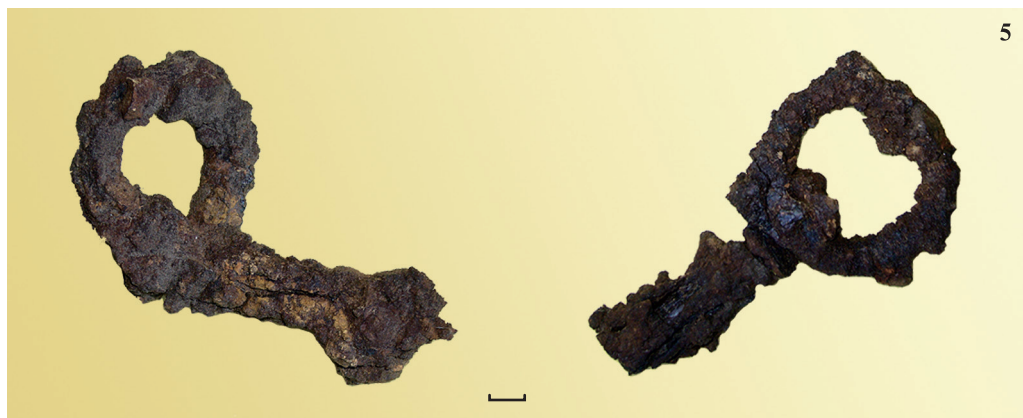
1. Вигляд з південного заходу. 2. Фрагмент. Залишки головного убору – бокки і плями тліну повстяної підстилки. 3. Кремійнь до кресала та астрагал. 4. Кресало з ручкою. 5. Спаяні корозією ніж і пряжка. 6. Розвал чаші з відбитками тканини і шкіри. 7. Залишки одного з берестяних накісників бокки. 8. Срібна підвіска у повстяному шматочку з бокки. 9. Кістяні намистини. 10. Рештки повсті у розвалі накісника. 11. Розвал другого берестяного накісника. 12. Уламки залізної шпильки. 13. Залишки обох срібних підвісок.

Курган № 7. Поховання 1.

1. Поховання 1 під час розчистки. Рештки гробовища і перекриття. З південного сходу. 2. Поховання 1. Деталь. Предмети спорядження коня і розвал сагайдака. З північного заходу. 3-4. Стремена. 5. Вудила. Залізо, сліди шкіри.

3-4

5

Курган № 7. Поховання 1.
1-2, 6, 9. Пряжки. 3-5, 7-8. Кільця. 10. Обойма. Залізо, рештки шкіри і текстилю.

Курган № 7. Поховання 1.

1. Начільник. 2-3. Фрагменти кілець. Залізо, сліди шкіри і текстилю. 4. Ніж. Залізо, дерево, шкіра. 5. Сагайдачний гачок. 6. Наконечник стріли. 7. Кресало. Залізо.

Курган № 7. Поховання 1.
Деталі та уламки сагайдака. Залізо, береста, сліди шкіри, срібло.

После с. 112.

Barrows near to Village Voloshine by the Psel's Low Flow

by Kulatova I.M., Skory S.A., Suprunenko A.B.

The Antiquities of the Komsomolsk's Environs
Issue VIII

